

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ ТАРИХ ИНСТИТУТИ

САОДАТ ДАВЛАТОВА

**ҚАШҚАДАРЁ
МИЛЛИЙ
КИЙИМЛАРИ:
анъанавийлик ва замонавийлик**

*Қашқадарё воҳаси ўзбеклари кийимлари
(XIX аср охири - XX аср)*

Тошкент
«Янги аср авлоди»
2006

Ушбу монография халқимизнинг ўзига хос этнографик тим-солларидан бири бўлган Қашқадарё воҳаси миллий кийимларнинг анъанавий ва замонавий тарихига бағишланган. Китобда ўзбек миллий кийимларнинг тарихий тараққиёти, макон ва замонда содир бўлган ўзгаришлар натижасида кийимларнинг тикилиши, кийилишидаги янги элементлар ва уларнинг маҳаллий хусусиятлари тарихий-этнографик материаллар ва илмий адабиётлар асосида ёритилган.

Масъул муҳаррир:

А.А.АШИРОВ, тарих фан. номзоди

Тақризчилар:

З.Х.АРИФХАНОВА, тарих фан. доктори

У.А.АБДУЛЛАЕВ, тарих фан. номзоди

Тарихий адабиётларни нашрга тайёрлаш ва чоп этиш бўйича эксперт гуруҳи томонидан нашрга тавсия этилган.

ISBN 5-633-01937-7

© С.Давлатова. «Қашқадарё миллий кийимлари: анъанавийлик ва замонавийлик». «Янги аср авлоди», 2006 й.

КИЙИМ ҲАМ ГЎЗАЛЛИКДИР

XXI аср ўзбек халқи тарихи, тарихий ва бой миллий маданият дурдоналаримизни ўрганиш соҳасида янги зарварақларни муҳрламоқда. Ўтмиш тарихимизни, бой маданий меросимизни ва қадимий анъаналаримизни мукамал ўрганишга эҳтиёж сезилмоқда. Бир сўз билан айтганда бугунги кунда тарихимизнинг номаълум қирралари қайтадан кашф этилмоқда.

Инчунун бу борада тарихчи, қадимишунос, санъатишунос ва бошқа ижтимоий соҳа вакиллари томонидан олиб борилган тадқиқотлар эътиборга сазовор бу тадқиқотлар натижасида ўзбек халқининг этник тарихи, бой миллий мероси, минтақада турли даврларда кечган анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар таҳлили, қадимий анъана ва маросимларимизнинг маълум бир назарий-методологиясига асосланган талқинлари, уларнинг тавсифи-ю таснифига бағишланган қатор тадқиқотлар яратилаётганлиги қувонарлидир.

Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, анъанавий халқ кийимлари моддий маданиятнинг асосий қисмларидандир, унда шу халқнинг миллий хусусиятлари ва маданий қадриятлари намоён бўлади. Ваҳоланки, кийимлар халқ миллий маданиятининг бошқа кўринишлари сингари унинг турмуш тарзи, эстетик диди ва миллий ўзлигининг кўзгуси бўлиши билан бирга инсон умрининг фасллари, у яшаган макон ва замон, хўжалик юритиш анъаналари, ҳаётдаги қувончли ёхуд қайгули воқеаларни ўзида акс эттиради. Умуман олганда, кийимлар моддий ва маънавий маданият ёдгорликлари ичيدا халқларнинг миллий тақдорланмас этнографик тимсолидир.

Ёш истедодли этнолог олима С.Давлатова томонидан кенг ўқувчилар жамоасига тақдим этилаётган мазкур китоб ўзбек халқи моддий маданияти дурдоналарига бағишланган тадқиқотларнинг бири сифатида сўнги йиллар мобайнидаги анъанавий ўзбек миллий кийимларини ўрганиш борасидаги илмий тадқиқотларни ўзида мужассамлаштирган.

Эътиборли томони шундаки, ушбу монографияда дала этнографик материаллари, архив ҳужжатлари, кекса кишиларнинг хотиралари асосида анъанавий ўзбек кийимлари трансформацияси Қашқадарё ўзбеклари мисолида илк маротаба махсус тадқиқ қилинган. Шунингдек, муаллиф томонидан ўзбек халқи анъанавий кийимларининг шаклланиш тарихи, воҳа ўзбекларининг кийимлари ва тақинчоқлари тасниф ва таҳлили, кийим-кечакларнинг ажралмас қисми бўлган мато тайёрлашининг айнан Қашқадарё воҳасига хос анъанавий усуллари ҳамда локал хусусиятлари тарихий-этнографик манбалар асосида илк маротаба ҳар томонлама ёритиб берилган.

Китобни ўқир эканмиз, муаллиф миллий кийимларимизнинг тавсифи ва таснифи билан чекланибгина қолмай, балки анъанавий кийим-кечак ва тақинчоқларнинг этномаданий трансформацияси, маросим кийимлари ва улар билан боғлиқ урф-одатларга оид янги илмий қарашларни ҳам баён қилганлигини гувоҳи бўламиз. Умуман олганда, мазкур китоб илмий, балки, муҳим амалий аҳамият ҳам касб этиши билан бир қаторда моддий маданиятнинг асл дурдоналаридан бири ҳисобланган миллий либосларнинг асл намуналарини қайта тиклаш ҳамда миллий ва замонавий бичимларнинг ўзаро уйғунлиги асосида янги либослар туркумини яратилишига асос бўлиб хизмат қилади. Бир сўз билан айтганда, ушбу китоб ўзбек миллий маданияти дурдоналари билан қизиқувчи ҳар бир ўқувчининг китоб жавонидан муносиб ўрин олса, ажаб эмас.

Нафиса СОДИҚОВА,
тарих фанлари доктори, профессор

КИРИШ

Маълумки, XX аср улкан ўзгаришлар ва умумбашарий ютуқлар асри сифатида жаҳон халқлари тарихидан муносиб ўрин эгаллади. Бу асрда нафақат ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий соҳада, балки маданият соҳасида ҳам инқилобий ўзгаришлар юз берди. Айнан шу даврда дунё миқёсида фан ва техника соҳасида амалга оширилган улкан ўзгаришлар, коммуникация тизимининг юксак даражада такомиллашуви ва этномаданий алоқаларнинг жадаллашуви миллий маданиятлар тизимининг жиддий трансформациялашувига олиб келди. Шу боис ҳам кейинги йилларда жаҳонда инсониятнинг ривожланиш босқичлари, яъни энг қадимги даврлардан то ҳозирги кунгача бўлган тарихий йўлини глобал миқёсда илмий тавсиф қилишга эмас, балки муаммовий танланиш асосидаги локал миллий маданиятларга жиддий эътибор қаратилмоқда.

Шунингдек, айнан Республикамиз мустақилликка эришганидан сўнг ўтмиш тарихимизни, ғоят улкан ва бебаҳо маънавий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасидаги муҳим вазифа бўлиб қолди. Президентимиз И.А. Каримов таъкидлаганларидек, «ҳозир Ўзбекистон деб аталувчи ҳудуд, яъни бизнинг Ватанимиз нафақат Шарқ, балки умумжаҳон цивилизацияси бешикларидан бири бўлганини бутун жаҳон тан олмоқда»¹. Шу боис, бугунги кунда ўтмиш тарихимиз ва бутун инсониятни ўзига жалб этган бой моддий ва маънавий меросимизни мукамал ўрганишга эҳтиёж сезилмоқда.

Анъанавий халқ кийимлари моддий маданиятимизнинг асосий кўринишларидан бирини ташкил этиши билан бирга унда халқнинг ўтмиш тарихи, бошқа халқлар билан этномаданий алоқалари, ижтимоий тузум ва иқтисодиётнинг миллий маданият тараққиётига таъсири, шунингдек, миллий мафқуранинг баъзи элементлари, халқона урф-одатлар, диний эътиқод, нафосат ва эстетик меъёрлар ўз ифодасини топган. Бундан ташқари, кийимларда инсон умрининг барча босқичларига хос белгилар, у яшаган жой ва замон, турмуш тарзи, меҳнат фаолияти, ҳаётдаги қувончли ёхуд қай-

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ / Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. - Т.: Ўзбекистон, 1999. 7-жилд. - Б. 135.

ғули воқеалар намоён бўлади. Умуман олганда, одамни кийимсиз тасаввур этиб бўлмаганидек, ҳар бир этносни анъанавий либосларсиз гавдалантириш қийин. Бир сўз билан айтганда, миллий кийимлар халқнинг ўзига хос этнографиявий тимсолидир².

Миллий кийимларнинг замонавий кўриниши ва уларнинг истиқболини аниқлаш учун тарихга назар ташлаб, либоснинг ретроспектив таҳлили амалга оширилади³. Халқона кийим-кечаклар узоқ тарихий тараққиёт жараёнида юзага келиб асрлар давомида кийимлар бичимида муайян ўзгаришлар юз берган, уларнинг конструктив-технологик ва композицион ечимларида маълум усуллар юзага келган. Айниқса, XIX аср охири – XX асрда жамият ҳаётида содир бўлган тарихий жараёнлар, ижтимоий-сиёсий, маданий соҳаларда ва иқтисодиётда юз берган улкан ўзгаришлар ҳамда енгил саноат, хусусан, тўқимачилик ва тикувчилик саноатининг жадал ривожланиши, кишилар дидининг муттасил ўсиб бориши ва турфа хил маданиятларнинг тўқнашув кийимлар тараққиётида инқилобий ўзгаришлар рўй беришига олиб келди. Натижада миллий кийимлардаги маҳаллий хусусиятлар ҳамда замонавий кўринишлар ўзаро уйғунликда кийим эгасининг ўзига ва атрофидагиларга эстетик завқ бағишлайдиган бадиий санъат асари даражасида тараққий этди.

Ҳозирги кунга келиб, қадимшунос ва санъатшунос мутахассислар ҳамда турли ижтимоий соҳа вакиллари томонидан ўзбек миллий кийимларини ўрганиш борасида маълум ижобий натижаларга эришилганига қарамай, ҳали-ҳануз анъанавий либосларни ўрганишга доир муаммо тўлиқ ҳал қилинган деб айтиш қийин. Қолаверса, ҳозирда ўзбек миллий либослари тарихи ва уларнинг айрим тарихий-этнографик минтақаларга хос хусусиятлари маълум даражада ёритилган бўлса-да, анъанавий кийимларнинг тараққиёти ва трансформациясига оид махсус илмий изланишлар бажарилмаганлиги ачинарли ҳолдир. Шу боис муаллиф ушбу монографияда Қашқадарё воҳаси ўзбек кийимлари

² Лобачева Н.П. Особенности костюма народов среднеазиатско-казахстанского региона // Среднеазиатский этнографический сборник. Вып. IV. - М., 2001. - С. 70.

³ Шомуҳиддинова Л., Чурсина В., Комилова Х. Либослар тараққиёт тарихи // San'at. - 2002. - № 3. Б. 39.

мисолида миллий анъанавий кийимларнинг тараққиёти ва турли тарихий даврлардаги трансформациясини илк бора тубдан таҳлил қилишга ҳаракат қилган. Умуман олганда, ўзбек кийимлари тарихи ва трансформацияси мавзусини махсус монографик асар тарзида тадқиқ қилиниши қуйидаги омилларга кўра долзарб ҳисобланади:

- аввало, анъанавий кийим-кечакларга оид маълумотларни ўзаро таққослаш ва таҳлил қилиш ўтмишдаги, ҳаттоки, энг қадимги давр кийимларига ўхшаш либосларни ҳамда яқин ўтмишдаги анъанавий кийимлардаги ўхшашлик ва фарқларни аниқлаштиришда муҳим илмий-назарий аҳамият касб этади;

- иккинчидан, XIX асрдан бошлаб минтақага Европа маҳсулотларини жадал кириб келиши ва кейинчалик XX асрда юз берган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар ҳамда дунё миқёсида кечган умумбашарий жараёнлар миллий анъанавий кийимларнинг трансформациялашувига сабаб бўлган. Натижада ҳозирги кунга келиб кўплаб миллий кийимлар халқимизнинг кундалик турмуш тарзидан чиқиб кетди ва маданий меросга айланди. Шу боис ҳам ҳозирда миллий кийимларнинг эволюцияси ва трансформациясини тадқиқ қилиш нафақат илмий, балки, амалий аҳамиятга ҳам эга;

- учинчидан, анъанавий кийим-кечаклар трансформациясини этник нуқтаи назардан тадқиқ этиш тарихий, ижтимоий-сиёсий жараёнларни, шунингдек, маданий ҳаётдаги мафкуравий сиёсатни ва замонавий этник жараёнларни ўрганишда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Шу боис ҳам мазкур муаммо этнология фани учун муҳим илмий-амалий аҳамиятга эга мавзулардан бири ҳисобланади;

- тўртинчидан, миллий либослардаги трансформацион жараёнларни ўрганиш орқали биз кийимларнинг турли тарихий даврлардаги ривожланиш босқичлари, уларнинг анъанавий ва замонавий бичимлари орасидаги фарқли хусусиятлар ҳамда шаҳар ва қишлоқ аҳолиси кийимларининг ривожланиш босқичлари борасида кенг маълумотларга эга бўлаемиз. Қолаверса, муайян ҳудудга хос, яъни миллий кийимларнинг замонавий бичимдаги либослар билан уйғунлашувининг муҳим жиҳатларини таҳлил қилиш имконини беради. Демак, бир сўз билан айтганда, халқимизнинг анъанавий кийимлари ва ўзбек халқи этнологиясига оид қатор тадқиқотлар яратишда ва миллий меросимизни бутун дунёга олиб чиқишда муҳим аҳамиятга эга.

Ушбу китоб муаллифи томонидан ўрганиш учун танлаб олинган Қашқадарё воҳаси ўзининг кўп минг йиллик тарихи ва бой миллий қадриятлари билан ажралиб туради. Президентимиз Ислам Каримов таъкидлаганидек, «Қашқадарё воҳаси дунё маданияти тараққиётининг олтин белбоғи бўлмиш Буюк ипак йўлининг энг муҳим нуқталаридан бирида жойлашганлигини ҳаммамиз яхши биламиз. Бу серфайз замин ўзининг беқиёс моддий ва маънавий неъматлари билан машҳурдир. Қадимий Насаф ва Шаҳрисабз, Китоб ва Яккабоғ Марказий Осиё халқлари маданияти тараққиётида алоҳида ўрин тутади».⁴

Қашқадарё воҳаси шимоли-шарқдан Тожикистон Республикаси, шарқдан Сурхондарё вилояти, жануби-ғарбдан Туркменистон Республикаси билан чегарадош. Вилоят Ўзбекистон Республикасининг жануби-ғарбида Зарафшон ва Амударё, Ҳисор ва Зарафшон тизма тоғлари ўртасида жойлашган.

Воҳанинг юқори томони шарқдан баланд тоғлар билан ўралган Кеш-Шаҳрисабз водийсидан иборат бўлса, қуйи қисми эса, Қизилқум кенгликлари билан туташиб кетадиган бепоён далаларини ўз ичига олади. Бутун воҳанинг юқоридан то қуйи қисмигача Қашқадарё ўзани кесиб ўтади.

Вилоят худуди то 1920 йил сентябригача Бухоро амирлиги тасарруфида, Бухоро Халқ Республикаси тузилгач эса алоҳида вилоят мақомида унинг таркибида бўлган. Ўзбекистон ССР таркибида маркази Қарши бўлган Қашқадарё вилояти 1924 йил 1 ноябрда ташкил этилган. 1927 йилда Қашқадарё вилояти округ сифатида Бухоро вилояти таркибига киради. 1943 йил 22 январда алоҳида вилоят сифатида қайта ташкил этилган. 1960 йил 25 январда Сурхондарё вилоятига бирлаштирилади. 1964 йил 7 февралда эса алоҳида вилоят сифатида яна қайта ташкил топган.

1926 йилги аҳоли рўйхати маълумотларига кўра Қашқадарё вилоятида жами 219111 киши яшаган.⁵ Аҳолининг зичлиги Қарши беклигида 1 кв.км га 6-11, Шаҳрисабз беклигида эса, 17-27 киши тўғри келган.⁶ Мазкур аҳоли рўйхатига кўра вилоятда

⁴ Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. т.4, Т.: «Ўзбекистон», 1996, 32-бет.

⁵ Материалы по районированию Средней Азии. Кн.1. Территория и населения Бухары и Хорезма. ч.1. Бухара. - Ташкент, 1926. С. 252.

⁶ Материалы по районированию Средней Азии. С. 165.

ўзбеклар - 87,4%, тожиклар- 6,4%, туркманлар - 1,2%, руслар - 1,4% ни ва бошқа халқлар 3,5% ни ташкил этган.⁷

Воҳада ўзбеклар таркибига турли этник гуруҳлар: қўнғиротлар, кенагаслар, манғитлар, қатағонлар, хитойлар, найманлар, чигатойлар, хўжалар, турклар, калтатойлар, мусабозорилар, барлослар, қарлуқлар, мўғуллар, жузлар, лақайлар, узлар, минжирлар, ёбулар, тоғчилар, манғитлар, саройлар, қирқлар, жузлар кирган. Шунингдек ушбу худудда ўзбеклар билан бирга тожиклар, араблар, туркманлар, эронийлар, лўлилар, яҳудийлар ва бошқа халқлар ҳам ҳаёт кечирганлар.

Қашқадарё воҳаси ўзининг азалий миллий қадриятлари, бой моддий маданий дурдоналари, жумладан, миллий кийим-кечакларининг такрорланмас маҳаллий хусусиятларини ва уларнинг аслиятини анчагина яхши сақлаб қолганлиги учун ҳам мазкур воҳа кийим-кечаклари китоб муаллифи томонидан тадқиқот объекти сифатида танлаб олинди.

Эътиборли томони шундаки, муаллиф ўз олдига қуйган мақсадини амалга ошириш ва олинган илмий натижаларни кенг ўқувчилар оммасига батафсил етказиб беришда ўзбекларнинг анъанавий кийимлари тавсифи билан чекланиб қолмасдан, миллий либосларнинг шаклланиш тарихи, уларнинг эволюцияси ҳамда миллий кийим-бошлар тараққиётига таъсир кўрсатувчи муҳим омилларни ҳам таҳлил қилишга ҳаракат қилган. Қолаверса, асарда биринчи марта анъанавий кийимлар трансформациясини ўрганиш орқали локал миллий маданиятларнинг умуммиллий маданиятни ўрганишдаги ўрни ҳамда турли маданиятлар уйғунлашувини миллий кийимлар мисолида ёритишга ҳаракат қилинган.

Ушбу монографияни ёзишда Самарқанд шаҳрида жойлашган Ўзбекистон маданияти тарихи музейи, Ўзбекистон тарихи музейи, Санъат музейи ҳамда Қашқадарё вилояти ўлкашунослик музейида сақланаётган экспонатларидан ҳам фойдаланилди. Қолаверса, мазкур китобни яратишда ўзбек миллий либосларига бағишлаб ўтказилган қатор кўргазмаларда намойиш этилган кийимларнинг наъмуналари ҳам манбавий асос бўлиб хизмат қилди. Шунингдек, китобни нашрга тайёрлаш жараёнида Деҳқонобод тумани А. Хўжамқулов маҳалласида яшовчи тарих

⁷ Янгибоев М. Қашқадарё вилояти географияси. Қарши, 1993, Б.11.

фани фидойиси Бегимқул Назаровнинг шахсий архивидаги айрим материаллардан ҳам фойдаланилди.

Асарни нашрга тайёрлаш жараёни ЎзРФА Тарих институтида бажарилди ва бу жараёнда ўзларининг самимий ёрдамлари ва қимматли маслаҳатларини аямаган ЎзРФА Тарих институти директори тарих фанлари доктори профессор Д.А.Алимовага ва т.ф.д. З.Х.Орифхонова, профессор Нафиса Содиқова ҳамда китобни нашр юзини кўришидаги илмий-ташкилий ишларда доимо ҳамфикр ва ҳамқадам бўлган ўзбек халқи этнологияси билимдонлари т.ф.н. О.Бўриев ва ушбу китобга маъсул муҳаррирлик қилган таниқли этнолог олим А.А.Ашировларга чексиз эхтиромимизни билдирамиз. Шунингдек, монографияни нашрга тайёрлаш жараёнида Ўзбекистон Республикаси Бадий академияси Санъатшунослик илмий тадқиқот институти фондидаги ҳамда Жанубий Кореялик этнолог тадқиқотчи Жанг Джун Хи шахсий фотоархивидаги фотосуратларидан фойдаланилди.

Кўп минг йиллий тарихга эга бўлган миллий кийимларимиз тарихи ва уларнинг ривожланиш босқичлари ҳамда маҳаллий хусусиятлари билан қизиқувчи кенг оммага мўлжалланган мазкур асар шубҳасиз айрим жузъий хато ва камчиликлардан ҳам холи эмас, албатта.

Муҳтарам, зукко ва синчков китобхонлар ушбу китоб билан яқиндан танишиб чиқиб, ўзларининг самимий ва холисона истакларини билдиришади деб умид қилиб қоламиз.

1-БОБ. ЎЗБЕК ХАЛҚИ АНЪАНАВИЙ КИЙИМЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ТАРИХИ ВА МАТО ИШЛАБ ЧИҚАРИШ АНЪАНАЛАРИ

Ўзбек анъанавий кийимларини ўрганилиш тарихи

Кийимлар тарихига бағишланган махсус илмий ишларни таҳлил этишдан олдин шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, бир неча минг йиллик тарих билан юзлашган ўзбек миллий кийимлари тўғрисида қадимий ёзма меросимиз дурдоналарида ҳам эътиборга сазовор мулоҳазалар билдирилган. Жумладан, ўзбек халқининг энг қадимий ёзма мероси «Авесто» китобида, шунингдек, ўрта асрларда яшаб ижод қилган машҳур туркий тилшунос Маҳмуд Кошғарий, энциклопедист олим Абу Райҳон Беруний ва буюк давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарларида халқимизнинг қадимий кийимлари ҳақида қимматли маълумотлар берилган⁸.

Европалик муаллифлар томонидан Марказий Осиё халқлари кийим-кечакларига оид дастлабки материаллар ўрта асрлардан, яъни мазкур минтақага европаликлар томонидан илк экспедициялар уюштирилган даврдан бошлаб йиғила бошланган. Хусусан, XIII асрда Мўғулистонга сафар қилиш асносида мазкур минтақада бўлган Марко Поло, шунингдек, Плато Карпини ҳам Марказий Осиё халқларининг ўша даврлардаги кийим-кечаклари тўғрисида қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган⁹.

XV аср бошида Амир Темури саройига элчи бўлиб келган испаниялик Руи Де Гонзалес Клавихо Самарқандда икки йил яшган ва маҳаллий аҳолининг ўша даврдаги кийимлари билан яқиндан танишиш имконига эга бўлган. Бироқ, у ўз эсдаликларида кўпроқ ўша даврнинг аслзода аёллари, яъни Темурий маликаларнинг турли элчилар ва чет эллик меҳмонларни қабул қилиш

⁸ Қаранг: Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. - Т.: Шарқ, 2001; Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Т. 1 - Т.: Фан, 1962.; Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. - Т.: Фан, 1968; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. - Т.: Юлдузча, 1989.

⁹ Книга Марко Поло. - М.: Географгиз, 1955. - С. 75; Путешествия в восточные страны Плато Карпини и Рубрука. - М.: Географгиз, 1957. - С. 151.

маросимларида кийган кийимлари тўғрисидагина маълумотлар бериб ўтган, холос¹⁰.

XVI асрда Марказий Осиёга ташриф буюрган инглиз савдогари А. Женкинсон эса ушбу минтақада ишлаб чиқарилган маҳаллий матолар тўғрисида қизиқарли маълумотлар бериб ўтган, лекин афсуски, муаллиф маҳаллий аҳолининг кийим-кечаклари борасида маълумотлар бермаган¹¹. Қолаверса, маҳаллий усулда ишлаб чиқарилган матолар, аниқроғи, Бухорода тайёрланган матолар тўғрисида можор олими Ҳ. Вамбери ҳам батафсил маълумотлар бериб ўтган¹².

XIX асрнинг биринчи ярмига келиб Марказий Осиёга ташриф буюрган кўплаб сайёҳлар, элчилар, ҳарбийларнинг йўлномалари ҳамда турли мақсадларда уюштирилган экспедиция иштирокчиларининг сафарномаларида минтақа тўғрисидаги дастлабки этнографик маълумотларни учратиш мумкин. Бироқ, улар маҳаллий аҳолининг антропологик тавсифига, кўпроқ қиёфасига тўхталиб ўтганлар ва айрим ўринлардагина кийим-бошлари тўғрисида маълумотлар беради. Жумладан, Е. Мейендорф бухоролик аёллар ўзларининг таналарини буткул беркитиб турувчи кенг кийим кийганликларини қайд этса, инглиз сайёҳи А. Борнс ўзбек миллий кийимлари мажмуига кирувчи узун пошнали этиклар ва аёлларнинг катта оқ саллалари маҳаллий аёлларнинг фахрли кийим-бошлари деб ёзган¹³. Шунингдек, бу даврда Туркистонда бўлган П. Небольсин ҳам бухороликлар, хиваликлар ва қўқонликларнинг миллий кийимлари ҳамда маҳаллий матолар тўғрисида жуда қисқа, лекин ўта қимматли маълумотларни келтириб ўтади¹⁴.

¹⁰ Руи Гонсалис Де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406 гг.). Перевод, предисловие и комментарии И.С. Мировой. - М.: Наука, 1990. - С. 293.

¹¹ Дженкинсон А. Путешествия в Среднюю Азию 1558 - 1560 гг. / Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. - Л.: ОГИЗ, 1932. - С. 193.

¹² Вамбери А. Путешествие по Средней Азии (Из Тегерана через Туркменскую пустыню по восточному берегу Каспийского моря в Хиву, Бухару и Самарканд. - М., 1867. - С. 145.

¹³ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. - М.: Наука, 1975. - С. 147-148; Борнс А. Путешествие в Бухару. - М., 1848-1849. Ч. III. - С. 393, 410.

¹⁴ Небольсин П. Очерки торговли России со странами Средней Азии. - СПб., 1856. - С. 9-10, 13.

Россия империяси Ўрта Осиёни босиб олгандан сўнг уни ўз мақсадлари йўлида ўрганишга киришиб, ўлка бўйлаб қатор илмий экспедициялар уюштирди. Натижада ўша пайтда фаолият юргизган бир қатор илмий жамиятлар томонидан Туркистон тарихи ҳамда маҳаллий аҳолининг моддий ва маънавий маданиятига бағишланган қатор илмий асарлар чоп эттирилди.

Бухоро хонлигидаги ўзбекларнинг анъанавий кийимлари ва мато турлари ҳақида А.Д. Гребенкин, А.П. Хорошкин, Д.Н. Логофет асарларида ҳам айрим эътиборга молик мулоҳазаларни учратиш мумкин¹⁵.

Умуман олганда, юқорида номлари қайд этилган муаллифларнинг асарларида Марказий Осиё халқларининг ўрта асрлар ва Россия мустамлакаси арафасидаги кийимлари, кийиниш маданияти ҳамда моддий маданиятининг либос билан боғлиқ жиҳатлари ҳақида умумий этнографик маълумотлар берилганлиги боис ўзбек халқининг анъанавий кийимлари тарихини ўрганишда маълум маънода асос бўлиб хизмат қилади деб айтиш мумкин. Қолаверса, мазкур даврда ўзбек халқининг анъанавий кийим-кечаклари борасида дастлабки илмий материаллар йиғила бошлаган бўлса-да, лекин ушбу қайдномалар кўпинча мутахассис тадқиқотчилар томонидан йиғилмаганлиги боис анъанавий кийимларнинг ўзига хос хусусиятлари ва тарихи борасида батафсил маълумот бера олмайдиган тавсифий характердаги ёки узуқ-юлуқ маълумотлар мажмуидангина иборат бўлиб қолган.

XX асрнинг 20-40-йилларида В.Г. Григорьев, О.А. Сухарева каби этнограф ва шарқшунос олимлар томонидан илмий маълумотлар ва дала тадқиқотлари асосида ўзбекларнинг анъанавий кийимларига оид қатор янги асарлар ва мақолалар эълон қилинди¹⁶. Айниқса, бу борада ўзбек этнограф олимаси Муршида Бикжонованинг Тошкент шаҳри ўзбекларининг анъанавий кийимларини ўрганишга доир қатор илмий изланишлари алоҳида эътиборга моликдир¹⁷. Муаллиф томо-

¹⁵ Қаранг: Гребенкин А.Д. Узбеки / Русский Туркистан. - М., 1872. Вып. 2; Хорошкин А.П. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. - СПб., 1876; Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. - СПб., 1911. Т. 1.

¹⁶ Григорьев В.Г. Тус туппи. К истории народного узора Востока // Искусство. - 1937. - № 7. - С. 121-124; Сухарева О.А. Об одежде узбеков // Бюллетень УзГУ. - Т., 1944; Ўша муаллиф. К истории костюма населения г. Самарканда // Бюллетень АН УзССР. 1945. - С. 11-12.

нидан Тошкент кийимларини ўрганиш асносида яратилган ўзига хос изоҳлар ва жадваллардан иборат бўлган ажойиб альбом кийимлар тарихи билан қизиқувчи мутахассислар учун бугунги кунда ҳам жуда катта илмий қимматга эга бўлган манба ҳисобланади.

XX асрнинг 50-60-йилларига келиб ўзбек халқининг анъанавий кийимларини ўрганиш борасида янги давр бошланди. Бу даврда турли тарихий-этнографик минтақаларда яшовчи ўзбекларнинг анъанавий кийимларини ўрганиш борасида янги-янги тадқиқотлар юзага келди. Бу борада машҳур элшунос олима О.А. Сухарева дала тадқиқотлари ва турли тарихий материаллар асосида ўзбекларнинг анъанавий кийимларига оид қатор фундаментал асарлар яратди¹⁸. Олиманинг Марказий Осиё халқлари кийимларини ўрганиш муаммоларига оид илмий ишларида минтақада яшовчи халқлар кийимларининг ўрганилиш тарихи ва келгусида мавзу доирасида тадқиқ қилиниши лозим бўлган муаммолар борасида қатор эътиборга молик фикр-мулоҳазалар баён қилинган¹⁹.

Айниқса, бу даврда Марказий Осиё халқларининг анъанавий кийимларига бағишлаб эълон қилинган ишлар ичида Миклухо-Маклай номи Этнография институти томонидан нашр қилинган «Ўрта Осиё халқлари кийимлари» номи фундаментал асар алоҳида ўрин тутди²⁰. Мазкур асар Марказий Осиё халқлари кийимлари шарқшунос ва этнограф мутахассислар томонидан археологик, деворий расмлар, ёзма манбалар ва дала этнографик материаллари асосида жиддий тадқиқ қилинган асарлардан бири ҳисобланади.

Анъанавий ўзбек кийимларини илмий ўрганишга ўзбек этнограф олими Ҳ. Исмоилов ҳам муносиб ҳисса қўшган. Олим ўзбек анъана-

¹⁷ Бикжанова М.А. Мурсак-старинная верхняя одежда узбеков г. Ташкента // Сборник посвященной памяти М.С. Андреева. - Сталинабад, 1960. - С. 47-53; Ўша муаллиф. Одежда узбеков Ташкента XIX - начала XX в. / Костюм народов Средней Азии. - М., 1979. - С. 133-151.

¹⁸ Сухарева О.А. Древние черты в головных уборах народов Средней Азии // Среднеазиатский этнографический сборник. - М., 1954. - С. 299-353; Ўша муаллиф. Опыт анализа покровов традиционной «туникообразной» среднеазиатской одежды в плане их истории и эволюции // Костюм народов Средней Азии... - С. 77-102; Ўша муаллиф. История среднеазиатского костюма Самарканда (2-я половина XIX - начало XX в.). - М., 1982.

¹⁹ Сухарева О.А. Вопросы изучения костюма Средней Азии // Костюм народов Средней Азии. - М.: Наука, 1979. - С. 3-13.

²⁰ Қаранг: Костюм народов Средней Азии. - М.: Наука, 1979.

вий кийимларига бағишланган рисоласида анъанавий ўзбек кийимлари, уларни тайёрлашда ишлатиладиган мато турлари, тайёрлаш усуллари ва тарқалиши, бичими, тақинчоқлари, кийим-кечак безакларининг турлари тўғрисида батафсил маълумотлар берган²¹. Бундан ташқари, таниқли этнограф олим, академик К. Шониёзов билан Х. Исмоиловнинг ҳаммуаллифликда ёзган «Ўзбеклар моддий маданиятидан этнографик лавҳалар» номли асарида ҳам анъанавий ўзбек кийимлари таҳлилига алоҳида боб бағишланган бўлиб, эркак ва аёллар кийимлари, уларнинг ўзаро фарқлари, тайёрланиши ва кийилиши хусусида қизиқарли илмий мулоҳазалар баён қилинган²².

Бош кийимлари ҳам анъанавий кийимларнинг асосий қисмларидан бирини ташкил қилади. Қадимги даврлардаёқ бош кийимига қараб ўзбекларнинг этник ва локал гуруҳларини фарқлаш мумкин бўлган. Зеро, ўзбек аёлларининг анъанавий бош кийимлари санъатшунос ва этнограф олимлар томонидан жиддий тадқиқ этилган бўлиб, бу ўринда Г.А. Пугаченкова, В.С.Симонова, К.П. Лобачева каби мутахассисларнинг илмий ишларини таъкидлаб ўтиш жоиздир²³. Умуман олганда, кўплаб муаллифлар аёллар юзини ёпинчиқ тарзида тўсиб турувчи махсус либосларнинг келиб чиқиши исломдан аввалги анъаналар билан боғлиқ деган хулосага келган.

Таниқли музейшунос мутахассислар Т. Абдуллаев ва С.А. Ҳасановаларнинг «Ўзбеклар кийими» номли асарида Ўзбекистон тарихи музейида сақланаётган кийим-кечакларнинг ноёб нусхалари асосида XIX аср охири – XX аср бошларидаги Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Тошкент ва Хоразм минтақаларига хос эркаклар, аёллар, болалар ҳамда турли табақа вакиллари кийимлари таҳлил қилинган²⁴. Бу асар юқорида айтиб ўтилганидек, музей материалларини ўрганиш асосида юзага келган дастлабки тадқиқот ҳисобланса-да, лекин ушбу китоб бир қатор камчиликлардан ҳам холи эмас. Жумладан,

²¹ Исмоилов Ҳ. Анъанавий ўзбек кийимлари. - Т.: Фан, 1979.

²² Шаниязов К. Узбеки карлуки. - Т., 1964. - С. 104-124; Ўша муаллиф. К этнической истории узбекского народа. - Т., 1974. - С. 248-271; Шаниязов К., Исмаилов Х. Этнографические очерки матеральной культуры узбеков конца XIX - начало XX в. - Т.:Фан, 1981. - С. 67-101.

²³ Пугаченкова Г.А. К истории «Паранджи» // Советская этнография. - 1952. - № 3; Симонова В.С. Головной убор узбеков (кунгираток «сала» или «бош») // Материалы 11-го совещания археологов и этнографов Средней Азии. - М.-Л., 1959. - С. 249-256; Лобачева Н.П. Почему мусульманки носили паранджу // Наука и религия. - 1970. - № 12. С. 28-31.

китобда кийимларнинг маҳаллий хусусиятларига доир жиҳатлари акс эттирилмаган. Шу боис, Ўзбекистоннинг барча минтақаларига хос бўлган хилма-хиллик, анъанавий бичиш усуллари батафсил ёритилмаган. Лекин шунга қарамай, бу асар ўзбек кийимлари мавзусида кенг қўламли тадқиқотлар олиб бориш ҳамда кийиниш маданиятининг ўрганилмаган қирраларини чуқур ёритишга ёрдам беради. Ўзбек кийимларининг этнографик таҳлили тарихига назар ташлаганда, 90-йилларга келиб Москвадаги Этнография институти илмий жамоаси томонидан нашр этилган «*Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг анъанавий кийимлари*» номли асарни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиздир. Марказий Осиё ва Қозоғистон халқларининг анъанавий кийимларига оид сўнгги тадқиқотлар натижасини ўзида мужассамлаштирган бу асарда Хоразм аёллари ва Фарғона-Тошкент эркакларининг анъанавий кийимлари қиёсий-тарихий жиҳатдан таҳлил қилинганлиги муҳим илмий аҳамият касб этади²⁵.

Собиқ иттифоқ даврида Марказий Осиё халқларининг уй ша-роитида ип-газлама, ипакли ва ярим ипакли (нимшойи) ҳамда жун ва теридан мато тайёрлаш жараёни ҳам айрим тадқиқотчилар томонидан ўрганилган бўлиб, матоларни тўқиб, турли-туман рангларга бўяш усуллари ва ушбу жараёнларда иштирок этувчи ҳунармандларнинг вазифалари тавсифланган²⁶. Лекин,

²⁴ Абдуллаев Т.С., Хасанова С.А. Одежда узбеков (XIX - XX вв.). - Т.:Фан, 1978.

²⁵ Сазонова М.В. Женский костюм узбеков Хорезма // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1989. - С. 90-106; Рассудова Р.Я. Сравнительная характеристика мужской одежды населения Ферганско-Ташкентского региона (XIX - XX вв.) // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1979. С.139-156.

²⁶ Сухарева О.А. Художественные ткани // Народное декоративное искусство Советского Узбекистана. - Т.: Текстиль, 1954. - С. 13-37; Кармышева Б.Х. Ткачество и прядение у народов южных районов Таджикистана и Узбекистана (XIX - начало XX в.) // Проблемы типологии этнографии. - М., 1979. - С. 258; Махкамова С.М Узбекские бровьёе ткани. - Т., 1963; Томина Т.Н. Ткани в одежде кочевых и полукочевых народов Средней Азии // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1989. - С. 228-252; Смашко (Томина) Т.Н. Ткани в одежде киргизов (вторая половина XIX - начало XX в.) // Костюм народов Средней Азии... - С. 211-228; Ўша муаллиф. Ткани домашнего производства в одежде туркмен Северо-Западного Хорезма в конце XIX - начале XX в. // Новое в этнографических и антропологических исследованиях Института этнографии в 1972. - М., 1974. Ч. I; Ўша муаллиф. Ткани в одежде каракалпаков в конце XIX - начале XX в. / Этнография каракалпаков XIX - начала XX в. Материалы и исследования. - Т., 1980 ва б.

афсуски, бу ўзига хос ва қизиқарли мавзу Республикаимизнинг миллий анъаналари ҳамда ўзига хос локал хусусиятлари билан ажралиб турувчи тарихий-этнографик минтақалардан бири - Қашқадарё воҳаси мисолида ҳозиргача ўрганилмаган.

Анъанавий кийимларга хос тақинчоқ ва безаклар яқин даврларгача одат бўлиб келган. Кийим-кечаклардаги янгилиниш ва унинг трансформацияси тақинчоқларнинг айрим хиллари истеъмождан чиқиб кетишига сабаб бўлган. Бу даврда анъанавий кийимларнинг ажралмас қисми бўлган тақинчоқларнинг турлари, тарихи ва улар билан боғлиқ тасаввурлар ҳам маълум даражада ўрганилган²⁷.

Умуман олганда, мазкур тадқиқотлар маълум илмий концепция асосида ёзилган бўлса-да, лекин аксарият илмий ишларда Ўзбекистоннинг барча минтақаларида яшовчи ўзбеклар кийимлари қамраб олинмаган. Шу боис, бажарилган ишларда кийимларнинг турли минтақаларга хос маҳаллий турлари тўла акс этмаган, айрим ҳолларда эса фақатгина музей материаллари билан чегараланиб қолинганини кузатиш мумкин.

Мустақиллик йилларида ҳам бир қатор тадқиқотларда миллий қадриятларимиз, анъанавий моддий ва маънавий маданият, халқона урф-одатлар муаммоси ҳаққоний илмий муаммо тарзда ўрганила бошланди, деб айтиш мумкин. Жумладан, анъанавий кийимларимиз таркибига кирувчи ўзбек миллий дўппиларига бағишланган тадқиқотларда юртимиз аҳолисининг анъанавий бош кийимлари, уларнинг турли минтақаларга хос кўринишлари ва тарихий асослари борасида янги маълумотлар таҳлил этилгани билан ҳам аҳамиятлидир²⁸.

²⁷ Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана. - Т., 1988; Пугаченкова Г.А. Ювелирные изделия Дальварзинского клада. - М., 1973; Чвьрь Л.Л. Опыт классификации ювелирных украшений. (Проблема типологии на таджикских серег) // Костюм народов Средней Азии... - С. 103-113; Сазонова М.В. Украшение узбеков Хорезма // Традиционная культура народов Передней и Средней Азии. - Л., 1970. - С. 119-142; Борозна Н.Г. Некоторые материалы об амулетах-украшениях населения Средней Азии // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. - М., 1975. - С. 281-298; Азизова Н.Х. Ювелирные изделия Узбекистана. 1968.

²⁸ Турсуналиев К. Все цвета радуги. (Тюбетейки и головные уборы узбеков XIX - XX вв.). - Т.: Фан, 1991.; Олимжонова О. Ўзбекистон дўпписи // Сан'ат. - 1991. - № 12. Б. 29; Тўйчиев У. Бошга кийиб юриладиган китоб // Саодат. - 1992. - № 11. Б. 25.

ЎЗР ФА Тарих институти «Этнология» бўлимида ўзбек халқи этнографиясининг долзарб мавзуларининг янгича талқинига бағишланган қатор тадқиқотлар яратилди деб айтиш мумкин. Жумладан, этнограф Г. Юлдашева Нурота воҳаси аёлларининг анъанавий кийимлари мавзусида ёқлаган номзодлик диссертациясида воҳа аёлларининг кундалик, байрам кийимлари ҳамда қизлар ва келинларнинг либослари ҳақида бой этнографик маълумотлар келтирган. Шунини таъкидлаш лозимки, муаллиф мавзунинг фақат воҳага хос жиҳатинигина назарий ва илмий жиҳатдан тўла асослаб бера олган²⁹.

Тадқиқотчи Г. Зуннунова Тошкент шаҳри ўзбек аёллари кийимларининг ривожланиш босқичлари ва трансформациясини ўрганган бўлса, К.Жумаев Бухоро кийимларининг ўзига хос томонларини этнографик материаллар асосида таҳлил қилган³⁰. Бундан ташқари, У. Абдуллаев, И.Аҳроров, М. Ҳамидова, Т. Ботирқулов каби ёш санъатшунос, файласуф, этнограф олимларнинг ўзбек миллий кийимлари таҳлиliga бағишланган қатор ишлари эълон қилинган³¹. Ёш истеъдодли этнолог олим А.А.Аширов томонидан ўзбек халқи оилавий маросимларида кийим-кечакларнинг рамзий тутган ўрни янгича нуқтаи назардан тадқиқ қилинган бўлиб, туғилиш, никоҳ ва мотам маросимларида кийиладиган кийимларидаги умумийликлар борасида қатор эътиборга сазовор мулоҳазалар билдирилган³².

²⁹ Юлдашева Г. Традиционная одежда женщин Нурота (конец XIX - начала XX вв.). - Т.: АКД, 1995; Ўша муаллиф. Традиционная одежда женщин Нурота // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. - 1995. - № 9, Б. 82-85.

³⁰ Зуннунова Г. К истории узбекской национальной одежды (развитие и трансформации женской одежды г. Ташкенте в XX веке) // Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. - Т., 1999. - Б. 95-105; Ўша муаллиф. Из истории узбекских традиций (знаковая роль предметов материальной культуры) // O'zbekiston tarixi. - 2000. - № 3. С. 72-79; Жумаев К. Традиционная Бухарская одежда конца XIX - начала XX века // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. - 2002. - № 5. - Б. 36-38.

³¹ Абдуллаев У. Отражение межэтнических связей в материальной культуре народов Ферганской долины в конце XIX - начале XX в. // O'zbekiston tarixi. - 1999. - № 4. - Б. 62-69; Аҳроров И. Тақинчоқлар таърифи // Саодат. - 1997. - № 3. - Б. 27; Ҳамидова М. Ўзбегимнинг каштасию дўпписи // Фан ва турмуш. - 2000. - № 5. - Б. 24-25.

³² Ashirov A. On the problem of initiation and cyclical in Uzbek family ceremonies in the 20th century//XXth Century in the history of Central Asia. - Tashkent 2004. P.61-63.

Сўнги йилларда ўзбек миллий кийимларини илмий асосли тарзда ўрганишда санъатшунос олима Н. Содиқованинг хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Ушбу муаллиф XIX – XX асрлардаги ўзбек миллий кийимларини Республикамиз ва хорижий мамлакатлардаги йирик музейларнинг фондларида сақланаётган материаллар асосида турли ҳудудлар, жумладан, Тошкент, Фарғона, Хоразм, Бухоро, Самарқанд вилоятлари бўйича илмий тадқиқ қилганлигини айтиб ўтиш ўринли³³. Хуллас, мавжуд адабиётлар таҳлилидан кўриниб турибдики, анъанавий миллий кийимларнинг трансформацияси Қашқадарё воҳаси материаллари асосида XIX аср охири XX аср тарихий давр доирасида махсус ўрганиб чиқилмаган.

Мазкур монографиянинг манбавий асосини дала этнографик экспедициялари жараёнида йиғилган маълумотлар; мавзунинг у ёки бу жиҳатларига алоқадор адабиётлар ҳамда тадқиқ қилинаётган муаммонинг айрим томонларини ўзида акс эттирган, лекин ҳали чоп эттирилмаган тадқиқотлар ва илмий ҳисоботлар; музей фондларида сақланаётган ва кўргазмаларда намойиш қилинган кийим-кечаклар; архив материаллари ташкил қилади.

Қашқадарё воҳаси ўзбекларининг XIX асрнинг охири - XX асрдаги анъанавий кийимлари трансформациясини илмий тадқиқ қилишда муаллиф томонидан 2000 - 2006 йиллар мобайнида воҳанинг Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ, Қамаш, Фузор, Қарши, Косон, Касби, Муборак, Миришкор туманларидан йиғилган материаллар асосий манба бўлиб хизмат қилди. Монография учун йиғилган дала материаллари маҳаллий аҳоли билан суҳбат, шахсий кузатувлар ва анкета сўровномалари асосида тўпланди. Халқимизнинг анъанавий кийимларини яхши биладиган, ҳаёти давомида ушбу кийимларни кийган, бичиб-тикиб тайёрлаган 65-90 ёшдаги 100 дан ортиқ ахборотчилардан ёзиб олинган этнографик маълумотлар монографиянинг фактик асосини ташкил этди. Шунингдек, китобни етарлича ёритиш учун аҳолининг шахсий фотоальбомларидаги кийим тасвирлари ҳамда кексалар қўлида сақланаётган кийим намуналарига таянган ҳолда ва кийиниш маданиятининг ривожланиш жараёни ўрганилди.

³³ Содиқова Н. XIX-XX асрларда ўзбек миллий кийимлари. - Т., 2001.

Ўзбек халқи анъанавий кийимларининг шаклланиш тарихидан

Инсониятнинг кийиниш эҳтиёжини ўтовчи буюмлар мажмуининг умумий номи ўзбек адабий тилида «кийим», «кийим-кечак», сўзлашув нутқида «энгил», «энгил-бош» (энгилвош), «кийим-бош» (кийим-вош), «уст-бош» (уствош), «либос», «сарпо» каби атамалар билан ифодаланади³⁴.

Анъанавий кийимлар узоқ тарихий давр давомида шаклланиб, у ёки бу халқ яшаган географик муҳит, унинг хўжалик шакли, ижтимоий муносабатлари, маданияти, этник қатламлари ва бошқа қатор омиллар билан бевосита боғлиқ ҳолда тараққий этиб борган. Бошқача айтганда, кийимлар ва кийиниш маданияти узоқ тарихий-тадрижий йўлни босиб ўтган. Халқ турмушига мос, ишлаб чиқариш жараёнларига хос бўлган кийимлар асрлар мобайнида шаклланиб бориши натижасида халқнинг анъанавий миллий кийимлари мажмуи юзага келган³⁵. Халқона миллий либосларнинг шаклланишида ташқи табиий муҳит, хўжалик машғулоти, халқ фалсафаси, маданияти, ижоди, диний эътиқоди ва миллий анъаналари каби турфа хил омиллар муҳим ўрин тутди. Кийимларнинг юзага келиши ва турларининг кўпайишида кишиларнинг турмуш тарзи, меҳнат ва иқлим шароитидан ташқари, уларнинг маданий ривожланиши, эстетик дидининг ўсиши ҳам асосий омиллардан бири бўлган³⁶.

Дарҳақиқат, кийимлар бўйича олиб борилган илмий тадқиқотлар шундан далолат берадики, миллий либосларда маълум бир бадиий талқин мужассамлашган бўлиб, унда инсон ўзининг эстетик ғояларини ифода этган ва жамият ҳаёти билан боғлиқ ҳолда ривожланиб борган. Ўз навбатида, унинг тараққиёти нафақат иқтисодиёт ривожини натижасида содир бўлган ўзгаришлар, балки сиёсат, дин, этика билан ҳам бевосита боғлиқ бўлган³⁷. Умуман олганда, халқ кийимлари анъанавий миллий маданиятнинг асосини ташкил қилувчи муҳим этномаданий ҳодисалардан бири бўлиб, унда халқнинг ақлий-руҳий тафаккури, турмуш

³⁴ Асомиддинова М. Кийим-кечак номлари. - Т.: Фан, 1981. - Б. 11.

³⁵ Исмоилов Ҳ. Анъанавий ўзбек кийимлари. - Т.: Фан, 1978. - Б. 3.

³⁶ Сухарева О.А. Древние черты в головных уборах народов Средней Азии // Среднеазиатский этнографический сборник. - М., 1954. - С. 289.

³⁷ Киреева Е.В. История костюма. - М., 1976. - С. 3.

тарзи, тараққиёт даражаси ва этник тарихи ўз аксини топган. Демак, кийим ижтимоий ҳодиса бўлиб, жамият тараққий этгани сайин у ҳам такомиллашиб, ривожланиб борган.

Энг қадимги кийимлар

Маълумки, ер шарида табиий жараёнларнинг тез-тез ўзгариб туриши турли либосларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Миллоддан аввалги V минг йилликларгача бўлган даврда кийим тайёрлаш учун фақат табиий материаллар (ҳайвонлар териси, дарахт пўстлоғи, ўсимликлар толаси)дан фойдаланилган. У даврларда кийилган кийимларнинг асосий вазифаси киши танасини совуқ ёки иссиқдан ҳимоя қилиш бўлган. Хусусан, тери-либосни елкадан ўтказиб маҳкам боғлаш, терининг ўртасидан тешиб, ундан бошни ўтказиб кийиш, тери билан танани ўраш либос тайёрлашдаги дастлабки усулларнинг пайдо бўлиши ва ўзгариш жараёнларининг ибтидосидир. Анна Левин-Дорш ва Г. Куновлар ибтидоий одам белига боғлаган тасма ёки оёқ-қўлига тақилган ҳалқалар, баданни бўяш (татуировка), хом теридан тайёрланган ёпинчқлар, белдан настга тутиладиган чипта, ўсимлик япроғи ва қуш патларидан тайёрланган тутқичларни ҳам «кийимнинг ибтидоси» деб ҳисоблайдилар³⁸.

Тарихий-этнографик адабиётларда кийимлар тараққиётининг биринчи босқичи тўқимачилик (тўр ва газлама тўқиш) техникасининг ривожини билан боғлиқ деб талқин қилинади. Тўқима матоларнинг эгилувчанлик, букилувчанлик, ўралувчанлик, шунингдек, тўқима тўр матоларнинг чўзилувчанлик ва турли шаклга тушиш каби хусусиятларидан кишилар кенг фойдалана бошлаганлар. Қадимги либослар учун хом ашё махсус йўрмакланган ёки боғланган матодан иборат бўлган. Ана шу мато ёрдамида кишилар ўз баданини ўраб олишган. Кишилар об-ҳавога қараб ҳамда ўз ижтимоий аҳволидан келиб чиққан ҳолда тўғри тўртбурчак, элипс шаклидаги мато либослар кийиб юришган. Шу тарзда мато-либосларнинг ҳимоя ва ижтимоий вазифаси кенгайиб, ўзгариб борган³⁹. Умуман олганда, кийимлар аста-секин муайян

³⁸ Левин-Дорш А., Кунов Г. Первобытная техника. - Л., 1925. - С. 87-90.

³⁹ Шомуҳиддинова Л., Чурсина В., Комилова Х. Либослар тараққиёт тарихи // San'at. - 2002. - № 3. Б. 39-40.; Ҳасанбоева Г.К. Чурсина В.А. кастюм тарихи.-Т: Ўзбекистон, 2002. -320 б.

ўлчовда ёш, жинс, бўй-бастни ҳисобга олган ҳолда ўзига хос дид билан тайёрлана бошлаган ва тобора мукамаллашиб борган. Хуллас, ҳар бир тарихий давр кийим-бошларида ўша босқичга хос кийиниш маданиятининг инъикоси акс этиб турган⁴⁰.

Ўзбекистон ҳудудида яшаган энг қадимги аждодларимизнинг кийимлари ҳам дунёнинг бошқа минтақаларидаги қадимги кишилар кийимлари каби табиий иқлим, турмуш шароитлари ва уруф-қабиланангалари асосида шаклланган. Ўтмиш аждодларимизнинг кийим-кечаги, уларнинг шакллари ва эволюцияси ҳамда маҳаллий хусусиятлари тўғрисида Республика ҳудудидан топилган археологик ёдгорликлар, деворий расмлар, ҳайкалчалар, майда нақшлар, торевтика, ёзма манбалар, қўлёзма китобларга ишланган мўъжаз ранг тасвирлар (миниатюра)лар бирмунча аниқ тасаввурлар беради.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, кийимларнинг дастлабки шакллари тўқимачиликнинг пайдо бўлиши билан бевосита боғлиқ бўлган. Археологик маълумотларга кўра, Марказий Осиё ҳудудида тўқимачиликнинг вужудга келиши тош асри илк неолитга бориб тақалади. Хусусан, Копеттоғ этакларида аниқланган Жайтун маданиятига оид ёдгорликларда тўқув дастгоҳларининг қолдиқлари топилган⁴¹. Бу даврда минтақада чорвачилик соҳаси ривожланган бўлиб, тўқимачиликда жундан тайёрланган кийим-кечаклар асосий ўринни эгаллаган. Ўз навбатида шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Марказий Осиёдан алоҳида аҳамиятга эга бўлган қадимги тўқимачилик марказлари топилмаган бўлса-да, туташ тарихий-маданий минтақаларда кузатилган ашёлар энеолит давридан бошлаб тўқимачилик юқори даражада ривожланлигини кўрсатади⁴².

Милоддан аввалги II минг йилликка оид кийим қолдиқлари Сополлитепадан ҳам топилган⁴³. Умуман олганда, милоддан аввалги VI асрга келиб кийим тайёрлашда жун матолари тери матоларини деярли сиқиб чиқарган⁴⁴.

⁴⁰ Матбобоев Б., Абилов Ш., Майтдинова Г. Аждодларимиз либоси // Фан ва турмуш - 1991. - № 4. Б. 18.

⁴¹ Қаранг: Массон В.М. Поселение Джайтун. - Л., 1971.

⁴² Майтдинова Г. Раннесредневековые ткани Средней Азии. - Душанбе, 1996. - С. 4-5.

⁴³ Қаранг: Асқаров А.А. Сополлитепа. - Т.: Фан, 1973.

⁴⁴ Майтдинова Г.М. Раннесредневековые ткани Средней Азии.... - С. 5.

Ўрта асрларда яшаган аждодларимиз кийим-бошлари

Илк ўрта асрларга оид деворий ранг тасвирларда ўша даврда яшаган аждодларимизнинг кийим-бошлари, уларнинг турли хил шакллари, маҳаллий хусусиятлари ҳамда бу даврга оид мато турлари акс этган. Айниқса, бу борада Афросиёб, Панжикент, Варахша, Болаликтепа, Холчаён ва бошқа қатор ёдгорликлардаги деворий ранг тасвирларни алоҳида таъкидлаб ўтмоқ жоиздир⁴⁵. Жумладан, Болаликтепадаги қазилмалар чоғида топилган суратларда эркаклар устида яктаги борлиги аниқланган⁴⁶. Ёзма манбаларда «яктак» сўзи XII - XIII асрлардан эътиборан маълумдир. Чунончи, «Муқаддиматул-адаб»да *йектойи, йектайни кийди* деган сўзлар учрайди⁴⁷.

Тадқиқотчи олима Г.М. Майдинованинг фикрича, илк ўрта асрларга оид тасвирий санъат наъмуналарида Сўғд ва Тоҳаристонда русум бўлган кийимларнинг барқарор турлари уларнинг жуда қадим замонлардан бери маҳаллий иқлим ва эл-элатлар турмушига мослашганидан далолат беради⁴⁸. Деворий суратлардан ва археологик материаллардан шу нарса маълум бўладики, илк ўрта асрларда ўзига тўқ тоҳаристонлик эркаклар ипакдан, камбағал аҳоли эса оқ бўздан чакмон кийганлар⁴⁹. Ушбу маълумотларни бевосита ёзма манбалар ҳам тасдиқлайди. Жумладан, машҳур хитой сайёҳи Сюань-цзан Тоҳаристоннинг камбағал аҳолиси пахтали мато ва кам сонли бой-бадавлат табақа вакиллари эса жунли матодан кийим кийишганини ёзади⁵⁰. Ўз

⁴⁵ Бу тўғрида батафсилроқ маълумот олиш учун қаранг: Альбаум Л.И. Балалык-тепе. К истории материальной культуры и искусства Тохаристана. - Т., 1960; Ўша муаллиф. Живопись Афрасиаба. - Т., 1975; Беленицкий А.М. Монументальное искусство Пянджикента. Скульптура, живопись. - М., 1973; Шишкин В.А. Варахша. - М., 1963; Пугаченкова Г.А. Скульптура Халчаяна. - М., 1970.

⁴⁶ Қаранг: Альбаум Л.И. Балалыктепе. - Т., 1960. 14-расм.

⁴⁷ Поппе Н.А. Монгольский словарь «Мукаддиматул ал-адаб». Т. 1, 2. - М., 1936. - С. 146.

⁴⁸ Майтдинова Г.М. Отражение в женских костюмах Тохаристана и Согда культурных взаимосвязей раннего средневековья // История материальной культуры Узбекистана. - Т., 1987. № 21. - С. 129.

⁴⁹ Майтдинова Г.М. Ткани Тохаристана // Раннесредневековые ткани Средней Азии. - Душанбе, 1996. - С. 11.

⁵⁰ Бичурин Н.Я. (Иакинф) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. - М.-Л.: АН СССР, 1950. Т. 2. - С. 332.

навбатиди, тоҳаристонлик зодагон аёллар эса қимматбаҳо тошлар билан безатилган кўркам ипак кўйлак кийганлар⁵¹. Умуман олганда, Тоҳаристон аҳолиси либоси учун елкаси ёпишиб турадиган ва этаги трапециясимон бўлган кўриниш асос бўлган бўлиб, маҳаллий аҳоли кийимларининг бичими асосан бир хил бўлган. Уст-бошларнинг ҳамма кўринишлари енгсиз, узун, баъзи ҳолларда енги кенг қилиб бичилган. Кийимларнинг ён томонида одатда йирмоч-қийиқ жойи, ёнлама ёқаси бўлганки, бу ҳол Ўзбекистон халқларининг ҳозирги кийимида ҳам илдизи чуқур тарихий анъанага бориб тақаладиган хусусиятлар мавжудлигини кузатиш имконини беради.

Фарғона водийсининг Мунчоқтепа ёдгорлигидан энг қадимги ва илк ўрта асрларга оид қатор кийимларнинг намуналари, асосан, эркак, аёл ва болалар уст-бошлари топилган⁵². Қадимшунос ва санъатшунос олимлар томонидан ўрганилган аёллар куйлагининг бичими узун бўлиб, ипакдан тайёрланган ва этаги тўпиғига ча тушган. Этагининг энг куйи қисмидан, яъни икки ён томонидан 10-15 сантиметр қирқиб қўйилган, белларига эса камар (белбоғ) бойлаб зеб берилган. Айнан бу даврга хос болалар кийими ҳам ипакдан калта қилиб тикилган бўлиб, белидан сал пастга тушиб турган. Куйлак этагидан, яъни бели атрофидан – икки ён томондан 10-15 сантиметр қирқиб қўйилганлар. Ёқалари тўғри ва белида махсус тасма-белбоғи бўлган. Қиз болалар куйлагининг кўкрак қисми, енгининг учи ва этаги махсус қадама гуллар билан безатилган. Ўнг қўл томонидан эса ўйма чўнтак (кисса) тикилган. Кийимга мунчоқлар тикилиб зеб берилган бўлиб, енги ва кўкрак қисмига майда маржонли нақшлар тикилган⁵³. Умуман олганда, илк ўрта асарлар (V-VII асрлар)да яшаган аجدодларимиз кийимларининг тадрижий ривожланиб бориши нафақат Марказий Осиё, балки бутун Осиё ва Буюк ипак йўли бўйлаб жойлашган халқларнинг этник ва ижтимоий-сиёсий тарихи билан бевосита боғлиқ бўлган.

⁵¹ Ghrihman R. Chionites-Hephtalites. Le Caire. 1948. - P. 129.

⁵² Матбобоев Б., Абилов Ш., Майтдинова Г. Аждодларимиз либоси // Фан ва турмуш - 1991. - № 4. Б. 18-19; Матбобоев Б. Қадимги Фарғона аҳолисининг кийим-бошлари тарихига доир (археологик материаллар асосида) / Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар. - Т., 2004. - Б. 130.

⁵³ Матбобоев Б. Қадимги Фарғона аҳолисининг кийим-бошлари тарихига доир... Б. 130.

Тарихдан маълумки, илк маротаба Муғ тоғидан топилган сўғд ёзувидаги ҳужжатлар билан бирга турли матолар бўлаклари топилган бўлиб, тадқиқотчи олимларнинг таъкидлашича, бу матолар VIII асрнинг биринчи чорагига тегишлидир⁵⁴. Муғ тоғидан топилган ашёлар ичида йўл-йўл тўн кийган хушбичим чавандоз тасвири акс этган қалқон ҳам топилган бўлиб, чавандоз тўнидаги ингичка қизил йўллар сариқ таг узра тушган⁵⁵.

Дарвоқе, Муғ тоғидан топилган мато парчалари ичида тўқ қизил рангнинг оқ ва яшил ранглар билан ўзаро уйғунлигида бўялган жунли матонинг ягона намунаси мавжудлиги ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу эса ўша даврда йўл-йўл мато камёб бўлганлигини билдиради.

Машҳур араб тарихчиси Мақдисий Марказий Осиёдан қўшни мамлакатларга чиқарилган моллар тўғрисида ёзар экан, ёзма манбаларда илк маротаба X асрда Марказий Осиёдан экспорт қилинган маҳсулотлар ичида йўл-йўл газламадан тикилган Хоразм чопонлари ҳам бўлганлиги ҳақида маълумот беради⁵⁶.

V-VII асрларда Марказий Осиёда ўзига хос ипакчилик марказлари пайдо бўлган. XI асрда яшаб ўтган машҳур тилшунос олим Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» асарида ҳам жуда кўплаб кийимлар ва улар учун ишлатиладиган газламалар номлари берилган. Маҳмуд Кошғарий ўз асарида 30 га яқин мато номларини келтириб ўтиш асносида фақатгина табиий матолардан (пахта, жун, шойи) тўқилган матоларнигина эмас, балки зарли кимхоб мато - «йўллик барчун» (кимхоб маъносида) дан ҳам чиройли тўнлар тикилганини таъкидлайди. Шуниси қизиқки, қимматбаҳо ипак, кимхоб ва духоба газламалар ўрта асарларда, аниқроғи, X - XII асрларда пул ўрнида муомала воситаси сифатида ҳам ишлатилган⁵⁷.

Асарда кийиниш маданиятига оид бўлган 225 та сўз келтирилган⁵⁸. Бу эса туркий халқларнинг кийиниш маданияти юқори бўлга-

⁵⁴ Қаранг: Бентович И.В. Находки на горе Муг // Материалы института Археологии. 1958. № 66. - С. 363; Винокурова М.П. Ткани из замка на горе Муг // ИООН. Сталинабад: Изд. АН Тадж. ССР, 1957. № 14. - С. 17-32.

⁵⁵ Маҳкамова С. Полосатые ткани Узбекистана. Рукопись. Архивный фонд Института Искусствознания. ИА. М36. № 953. - С. 143.

⁵⁶ Маҳкамова С. Беқасам... Б. 5.

⁵⁷ Маҳкамова С. Беқасам... Б. 9.

⁵⁸ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I-II-III томлар С. Муталлибов таржимаси. - Т., 1960-1963.

нини кўрса гади. Жумладан, «Девон»да туркий халқлар орасида кенг тарқалган *yalma* - ёпинчиқ пахтали тўн, *didak* - келин кўчганда, юрганда бегоналардан яшириниш учун мўлжалланган ёпинчиқ, *kiduk* патдан қилинадиган бош кийим, *bugunchuk*; «*Urag'ut bugunchuk o'gindi*»- хотин пешонабоғ (дакана) ўради, *bag'irdaq* - хотинлар кўкрагига тутадиган нарса (сийнабанд), *partu* - яхтак (бир қаватли устки тўн) партук, *qulan* - камар (умумий), *o'tran* – иштон каби сўзларнинг изоҳи баён қилинганлиги диққатга сазовордир. Машҳур тилшунос олим қадимий туркий халқларнинг нафақат устки кийим-бошлари, балки кўйлак ичидан кийиладиган ички кийим, ич кўйлак, яъни *тэринчак* - хотин қизларнинг энги йўқ ич кийими тўғрисида ҳам қизиқарли маълумот бериб ўтади⁵⁹.

Шубҳасиз, махсус ич кийимнинг айнан XI асрда ҳам мавжудлиги бу даврда аслида ўзига хос кийимлар мажмуи шаклланганлиги ва аждодларимизнинг ўзига хос кийиниш маданияти соҳиблари бўлишганидан далолат беради. Қолаверса, ўзбек мумтоз адабиётининг асосчиси Алишер Навоий асарларида теринчак «терлик» маъноси таъкидланган:

Ўзбаккий гулнори тўндин куйдум, аммо ўлтурур,

Лелуий *терлик* анинг остидаким, жонон кияр⁶⁰.

Ўрта асрлар либосларини таҳлил қилишда миниатюра асарларининг ҳам ўрни беқийс аҳамиятга эга манбалардан бири ҳисобланади. XII аср охири – XIII аср бошларида яратилган миниатюраларда тасвирланган эркак ва аёллар этаги бирмунча кенг, ўзига хос бичимли думалоқ шаклдаги кўйлаklar кийганини кўриш мумкин. Олд қисми қисқароқ, орқаси узунроқ бўлган бу кўйлаklarнинг астари кўпинча йўл-йўл матодан тикилган. Эркак ва аёллар кийимлари ташқи жиҳатдан ўхшаш бўлса-да, уларда кўпгина фарқли жиҳатлар ҳам бўлган. Аёллар кийимининг энги пастга қараб кенгайиб борган, эркаклар эса билагига ёпишиб турган кийим кийганлар. Аёллар тўғри бичимли узун юбка шаклидаги кийим ёки кенг лозим кийишган. Эркаклар шолворининг почаси узун бўлиб, кўнжли этикка тиқиб қўйилган. Эркаклар бошига салла ўрашган. Аскарлар эса кийим устидан совут кийишган.⁶¹ Мини-

⁵⁹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том.... - Б. 467. *bag'irag* - сийнабад деб аталиб, воҳанинг Деҳқонобод. Гузор тумани аҳолиси кийимлари орасида ҳам учрайди.

⁶⁰ Алишер Навоий. Наводируш-шабоб. - Т., 1963. 2-том. – Б. 104; Асомидинова М. Кийим-кечак номлари... Б. 27.

атюраларда тасвирланишича, Марказий Осиё аҳолиснинг кийимлари асосан турли хил рангли силлиқ матолардан тикилган.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, ўрта асрларга оид айрим миниатюраларда йўл-йўл матолар тасвири ҳам учрайди. Марказий Осиё миниатюраларидаги кийимларни махсус тадқиқ қилган санъатшунос олима Г.А. Пугаченкованинг таъкидлашича, бундай йўл-йўл турдаги матолар фақатгина Марказий Осиё халқларига тегишлидир. Миниатюраларда бундай рангдаги матодан тайёрланган кийимлар унча бой бўлмаган оддий фуқаролар орасида урф бўлган эркаклар тўни, салласи ва иштони кўринишида тасвирланган⁶². Бундай матоларнинг кенг тарқалишини Туркменистон республикаси ҳудудидан топилган XV - XVIII асрларга оид археологик ёдгорликларда олиб борилган илмий изланишлар ҳам тасдиқлайди⁶³. Қолаверса, авра-астарли қилиб тикилган тўн-чопон ҳам эркакларнинг қадимий кийими ҳисобланиб, VI - VIII асрларга оид Култегин ёдномасида илк маротоба устки кийим маъносида учрайди⁶⁴. Санъатшунос олима Г.А. Пугаченкованинг ёзишича, XVI асрга оид миниатюраларда анъанавий бичимдаги тўн тасвирланган⁶⁵.

Ўзбек миллий кийимларини ўрганишда XV - XIX асрларда Ҳирот ва Бухоро мактабларига мансуб мусаввирлар яратган миниатюра санъати асарлари жуда қимматбаҳо манба ҳисобланади. Бу борада санъатшунос ва этнограф тадқиқотчилар Г.А. Пугаченкова, М.В. Горелик ва З.И. Рахимовалар томонидан махсус тадқиқотлар бажарилганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз⁶⁶. М.В.Гореликнинг та-

⁶¹ Ашрафий М. Ўрта Осиёда ўрта асрлардаги либослар: тараққиёт босқичлари (VII - XVII асрлар) // San'at. - 2001. - № 3. Б. 18.

⁶² Пугаченкова Г.А. К истории костюма Средней Азии и Ирана XV - первой половины XVI по данным миниатюр // Труды САГУ. 1956. Вып. XXXI.

⁶³ Марков Г.Е. Средневековое кладбище Ак-Депе // Труды института Истории, археологии и этнографии АН Тадж ССР. 1959. Т. 5. - С. 283.

⁶⁴ Қаранг: Малов С.Е. Памятники деревнетюркской письменности. - М., 1951. - С. 31.

⁶⁵ Пугаченкова Г.А. К истории костюма Средней Азии и Ирана XV - первой половины XVI в. по данным миниатюр // Труды САГУ 1956. Вып. XXXI. - Т., 1958. - С. 110.

⁶⁶ Пугаченкова Г.А. К истории костюма Средней Азии и Ирана XV - первой половины XVI в. по данным миниатюр...: Горелик М.В. Среднеазиатский мужской костюм на миниатюрах XV - XIX вв. // Костюм народов Средней Азии... С. 49-69; Рахимова З.И. К истории костюма народов Узбекистана. Костюм Бухары и Самарканда XVI-XVII веков (по данным средневековой миниатюрной живописи). - Т., 2005.

дқиқотлари, XII - XIX асрларда тўғри ёқали «туникасимон» кўйлақлар Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари халқларининг анъанавий кийим-бошлари мажмуини ташкил қилганлигини кўрсатади⁶⁷.

Санъатшунос олима Г.А. Пугаченкованинг ёзишича, Марказий Осиё халқларининг XVI аср миниатюраларида тасвирланган кийимлари ўзбек ва тожикларнинг XIX аср охиридаги кийимларига ўхшаш бўлган⁶⁸.

Марказий Осиёга мўғул босқини натижасида XIV асрнинг биринчи чорагидан бошлаб зўрлик билан киритилган мўғул-хитой анъаналари барча соҳалар қатори либосларда ҳам ўз аксини топган. Ҳукмдорлар, сарой ходимлари, давлат амалдорлари, шунингдек, маҳаллий аҳоли орасида мўғул-хитой услубида кийиш ва соч турмаклаш расм бўлган.

Ўнг кўкрак томондан боғлаб қўйиладиган, диагонал бичими, калта энгли, ён томондан бел баробар қирқиб очилган, кўкраклари кашта билан безатилган либосларда XIV аср кийимларига хос хусусиятлар мужассамлашган дейиш мумкин⁶⁹. Бу даврда аёллар устки либосларининг олди очиқ, кенг, ниҳоятда узун, энги пастга қараб кенгайиб борадиган тарзда тикилган. Бош кийимининг уст қисмига бир тутам қуш пати қистирилган бўлиб, бичими мураккаброқ қалпоқ шаклида бўлган.

XIV асрнинг иккинчи чорагидан бошлаб, мўғул-хитой либос русуми сиқиб чиқарилган ва маҳаллий кийим-кечакларнинг янги турлари шаклланган. Аммо эркаклар тўни, кийимларнинг кўкрак қисмига тикилган кашта безаклари, либослар елкаси ва бел қисми, кийим этагини белгача ёки ундан узунроқ қилиш каби мўғул-хитой кийимларига хос хусусиятлар сақланган⁷⁰.

XV асрда, яъни темурийлар ҳукмронлиги даврига келиб, эркак ва аёллар орасида турли рангдаги ички ва ташқи қаватли,

⁶⁷ Горелик М.В. Ближневосточная миниатюра XII - XIII вв. как этнографический источник (Опыт изучения мужского костюма) // Советская этнография. - 1972. - № 2. С. 37-42.

⁶⁸ Пугаченкова Г.А. К истории костюма народов Средней Азии и Ирана XV - первой половины XVI в. по данным миниатюр // Исторические науки. Кн. 12. - Т., 1956. - С. 206.

⁶⁹ Ашрафий М. Ўрта Осиёда ўрта асрлардаги либослар: тараққиёт босқичлари... - Б. 18.

⁷⁰ Ўша жойда. - Б. 18.

яъни авра-астарли иккита узун либосни устма-уст кийиш одати расм бўлган. Ўз навбатида, темурийлар салтанати даврида Самарқанд, Ҳирот, Шероз каби шаҳарларда башанг, ранг-баранг, содда ва жозибали маҳаллий бичимдаги либослар шаклланган⁷¹. Шунингдек, турли минтақалардаги кийиниш маданияти ўзига хос услублари, ранг танлаши ва айрим безаклар билан кийилишига кўра ҳам фарқланиб турган. Санъатшунос олима Муқаддима Ашрафийнинг ёзишича, ҳеч бир даврда либос бу ўлкаларда каби бу қадар башанг, ранг-баранг ва жозибали бўлган эмас⁷².

Темурийлар даврида жамиятда бўлган улкан ўзгаришлар маҳаллий аҳоли кийим-бошларига сезиларли таъсир қилган ва маҳаллий аҳоли кийимларида турли инозтлик аломатлар ҳамда безаклар пайдо бўлган. Айнан мазкур даврда Моварауннахрда ва сўнгра бобурийлар замонида Ҳиндистонда алломалар, давлат амалдорлари, уламолар паранжи русумидаги либос кийганлар. Бинобарин, «паранжи» сўзи ҳам эркаклар, ҳам аёллар кийими маъносини англатган⁷³.

Шайбонийлар сулоласи даврига келиб, паранжи-чопон илм аҳли – олимлар киядиган кийим вазифасини бажарган. Кейинчалик мазкур кийим аёлларнинг ташқарига чиққанда киядиган махсус устки либосига айланган. Айнан шу даврда эркакларнинг асосий кийими тўннинг кўплаб турлари юзага келган. Хусусан, XVI аср тарихчиси Муҳаммад Солиҳ Муҳаммад Шайбонийхоннинг укаси Султон Маҳмуднинг Шоҳруҳияга юриши воқеаларини баён қилар экан, совуққа чидамли «ичу тош тўндарининг борча турлук» намуналарини таърифлаган⁷⁴.

Бу даврда бош кийимларни тайёрлаш аъёнаси ҳам алоҳида ўрин тутган. Бухорода дўппи тикиш билан машғул бўлган усталар «тақиядўзлар» деб аталган⁷⁵. Ўз навбатида, шаҳарларда тақия билан бир қаторда совуқ иқлим шароитида кийишга

⁷¹ Қаранг: Robinson B.W. Persian Drawings from the 14- through the 19-th cc. New York. 1965. - P. 14; Горелик М.В. Среднеазиатский мужской костюм на миниатюрах XV – XIX вв... С. -49-70.

⁷² Ашрафий М. Ўрта Осиёда ўрта асрлардаги либослар: тараққиёт босқичлари... - Б. 18.

⁷³ Лобачева Н.П. Почему мусульманки носили паранджу // Наука и религия. - 1970. - № 12. С. 28-31.

⁷⁴ Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. - Т.: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. - Б. 121.

⁷⁵ Агзамова Г.А. Кўрсатилган асар. - Б. 24.

мўлжалланган турли хил қалпоқлар, мовутдан тайёрланадиган бош кийимлар ҳам тикилган. Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» асарида аскарлардан бири «*Бошида бор эрди кешлик қалпоқ, Жумбурубон ёпинур эрди қулоқ*», - деб таърифланган⁷⁶.

XVI асрда анъанавий кийимлар мажмуига кирувчи оёқ кийимлар тайёрлаш анъанаси ҳам тараққий этган бўлиб, Марказий Осиё шаҳарларида турли-туман терилардан хилма-хил оёқ кийимларини тикувчи косиблар кўп бўлган. Бухорода яратилган ёзма манбаларда улар *музадўз (этикдўз), ковушдўз* деб, этикларга гул тикувчи косиблар эса - музапардозлар деб аталганлиги қайд қилинган. Хусусан, XVI асрга оид тарихий ҳужжатларда Бухорода яшаган Боқи музадўз, Хўжа Ёр Муҳаммад музадўз, Насим музапардозлар ҳақида маълумотлар берилган⁷⁷.

Марказий Осиё хонликлари давридаги анъанавий кийим-кечаклар

Шайбонийлар ҳукмронлигидан кейинги даврда Марказий Осиё ҳудудида кийимларнинг асосий турлари сақлангани ҳолда, Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Шаҳрисабз каби шаҳарларда ҳунармандчиликнинг бу соҳада ўзига хос ривожланиш жараёни давом этган. Бу ҳолатни кийимларнинг бичимида ўзига хос қисмларнинг вужудга келиши, ўзгача пойабзал ҳамда бош кийимлар кийила бошлангани ва либос тикишда ҳар хил матолардан фойдаланилганида кўриш мумкин⁷⁸.

Марказий Осиё аҳолисининг Россия истилосигача бўлган даврдаги кийим-кечаклари ҳамда тақинчоқлари ҳақида Марко Поло, Плано Карпини, Гильом Рубрик каби сайёҳлар, испаниялик элчи Руи Де Гонзалес Клавиho, инглиз савдогари Жекинсон ва можар олими А. Вамбериларнинг эсдаликларида айрим маълумотлар учрайди. Жумладан, А. Вамбери ўз саёҳатномасида Марказий Осиё аҳолисининг анъанавий кийим-кечаклари ҳақида

⁷⁶ Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома... - Б. 128.

⁷⁷ Иванов П.П. Хозяйство джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI - XVII вв. - М.-Л.: Изд. АН, 1954. - С. 107; Агзамова Г.А. Кўрсатилган асар. - Б. 33.

⁷⁸ The Arts of Book in Central Asia. UNESCO / London. 1979; Charter «Bukhara Painting»; Ашрафи М.М. Персидско-таджикская поэзия в миниатюрах XIV-XVII вв. - Душанбе, 1974. - С. 68.

муҳим маълумотларни бериб ўтади. Жумладан, машҳур мижоз сайёҳи маҳаллий аҳолининг оёқ кийимлари тўғрисида фикр юритар экан, «бу ерда эркалар ва аёлларнинг пойабзали анча яхши ишланган бўлиб, аёлларнинг оёқ кийимлари ажойиб ипақлар билан безатилган», - деб ёзади⁷⁹.

Шунингдек, немис сайёҳи Э. Эверсман Марказий Осиё халқларининг тақинчоқлари ва уларни тайёрлашда фойдаланиладиган қимматбаҳо тошлар тўғрисида, П. Небольсин Хива, Бухоро, Қўқон аҳолисининг анъанавий кийимлари ҳамда маҳаллий матолар ҳақида муҳим маълумотларни ёзиб қолдирган⁸⁰.

XVII - XVIII асрларда ҳам аввалги анъанавий бичимдаги либослар тараққий этгани ҳолда кийимларнинг Бухоро, Самарқанд, Хоразм, Фарғона, Тошкент, Қарши, Шаҳрисабз каби шаҳар ва ўлкаларга хос маҳаллий турлари ҳам шаклланиб, такомиллашиб бораверди. XIX асрнинг сўнгги чорагига келиб ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланиши, савдо алоқаларининг тараққий этиб кенгайиши ва Чор Россияси томонидан ўлканинг мустамлака қилиниши натижасида минтақага фабрика газламаларининг кенг миқёсда кириб келиш жараёни кучайди. Натижада, анъанавий кенг, узун, яхлит бичимли, одам қоматини беркитиб, эркин тўкилиб турувчи либослар билан бирга бичими мураккаб бўлган бурама (кокеткали-кўкрак бурма) ва киши қоматига мослаб тикилган европача бичимли кўйлақлар ҳам тарқала бошлади.

XIX аср охири - XX аср бошларида Республикамизнинг турли минтақаларида, дастлаб шаҳар аҳолиси, айниқса, савдо аҳли орасида калта ва тик ёқали «нўғай ёқа кўйлақ» ёки «бўғма ёқа кўйлақ» кийиш оммалаша бошлади. Шунингдек, бу даврда ўзбеклар орасида чит, бўз, ипақ ва ип газлама матолардан тикилган олди очик яхтак кўйлақларни ёшлар ҳамда қариялар бирдай ёқтириб кийишган.

XIX аср ўрталари – XX аср бошларида Республикамиз бўйлаб «камзур», «камзул» кийиш одат тусига кирган. Камзул ёқалари

⁷⁹ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии (Из Тегерана через Туркменскую пустыню по восточному берегу Каспийского моря в Хиву, Бухару и Самарканд). - М., 1867. - С. 145.

⁸⁰ Eversmann E. Reison: Orenburg nach Buchara. - Berlin, 1823. - P. 75; Небольсин П. Очерки торговли России со странами Средней Азии. - СПб., 1956. - С. 124.

тик, бўғиқ, баданга ёпишиб турадиган узун, белбурма сюртукни эслатиб турадиган кийим бўлиб, орқа тарафида қийиқ жойи-йирмочи, қайтарма ёқаси бўлмаган. Камзул қора ранг матодан, аксар ҳолларда сатин ёки костюмбоп қалин ип газламалардан тикилган бўлиб, кўйлак ёки чопон устидан, ёз фаслида эса тўн-чопонсиз ҳам кийиб юрилган. Камзуллар кийим эгасининг ёши, жинси, йил фаслларига мослаштирилгани ва қандай матодан тикилишига кўра – *пахтали камзул, авра камзул, камзулча, учеб камзул, бешбел камзул, беллик камзул, духоба камзул, бахмал** камзул, *жунжун камзул* каби номлар билан юритилган⁸¹.

Аёлларнинг анъанавий кийимлари – кўйлак, лозим, чопон, мурсақ, тўн, пешмат, камзул, нимча, паранжи-чачвон (шаҳарлик аёлларнинг мажбурий устки кийими ҳисобланиб, кўчага чиққан пайтда бошларига ёпиб юрганлар) ҳамда хилма-хил рўмол ва рангбаранг дўшпилардан иборат бўлган. Пойабзаллар эса маҳси, бошмоқ каби чармдан тикилган оёқ кийимлари ҳамда резинадан қуйилган калишлардан ташкил топган. Ўзбек заргарлари томонидан тайёрланган тақинчоқлар ва зеб-зийнатлар аёллар кийимларига янада кўрк бағишлаб, нафис ва гўзал бўлишини таъминлаган.

Умуман олганда, XIX аср охири – XX аср бошларига келиб ўзбек халқ кийимлари мажмуи тўла шаклланиб улгурган эди⁸². Кийимлар асосан миллий йўл-йўл, сидирға ва гулли матолардан тикилган бўлиб, олди, этаги, енг учи, ёқаси гулли жияклар билан ҳошияланган. Бундай ҳошиялар билан безатиш анъанаси эса рамзий гуллар кийим эгасини ҳимоя қилувчи магик кучга эга деган қарашлар билан бевосита боғлиқ бўлган. Кейинчалик бу безак-жияк ўзининг

⁸¹ Асомиддинова М. Кийим-кечак номлари... Б. 25.

* Бахмал - ола бахмал, духоба, майил силлиқ патли газлама. Патлари табиий ёки сунъий ипакдан, замини ип ёки канопдан тўқилади. Бахмални тўқишда иккита ўрни ипи ишлатилади: бири замин, иккинчиси эса пат ҳосил қилади. Иккинчи ўрни иплари биринчисидан 4-6 марта узун бўлади, чунки иш жараёнида бу иплар арқоқ ўрнига киритилган асос атрофига тугма бандлар ҳосил қилади. Сўнгра, бандлар махсус пичоқ билан кесилганда ҳурпайиб, патлар ҳосил қилади. Ўзбекистон (Бухоро ва Самарқанд)да қадимдан ишлаб чиқарилган.

⁸² Бу ҳақда қаранг: Сухарева О.А. История среднеазиатского костюма Самарканда (2-я половина XIX - начало XX в.). – М.: Наука, 1982. - С. 6; Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков конца XIX - начала XX в. - Т.: Фан, 1981. - С. 68.

магик унсур сифатидаги аҳамиятини йўқотиб, кийимга зийнат ва мукамаллик бахш этувчи эстетик воситага айланган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, халқона миллий либослар аجدодларимиз яратган бебаҳо моддий ва маънавий маданият дурдоналаридан бири сифатида узлуксиз тараққий этиб борган ва унинг турли хил кўринишлари шаклланишида мазкур халқ яшган ташқи (табиий) муҳит, унинг хўжалик машғулоти, фалсафий қарашлари, маданияти, ижоди, диний эътиқоди ва миллий анъаналари муҳим аҳамият касб этган. Ўзбек халқи анъанавий миллий либосларининг тарихи, кийиниш маданиятининг узлуксиз такомиллашиб бориши ва ривожланиши мазкур минтақанинг қадимий тамаддуни ҳамда Марказий Осиё халқлари тарихи билан бевосита боғлиқ бўлган. Ўзбек халқ миллий либослари ўзининг бир неча минг йиллик тарихий тараққиёти давомида гоҳида тез, гоҳида секин суръатларда оддийликдан мураккаблик томон ривожлана борган ва янги бичимлар анъанавий шакллар билан қоришиб, ўзига хос кўриниш касб этган. Ўрта асрларга оид кийимлар ўлка иқлими ва халқнинг урф-одатларига мослашган. Кейинчалик жамият ҳаётидаги ўзгаришлар ва турли тарихий, ижтимоий-сиёсий жараёнлар натижасида кийимларнинг тикилиши ва бичими мураккаблаша бошлаган. Айниқса, мато танлаш ва рангларни белгилашда фарқли жиҳатлар ёрқин намоён бўла бошлаган.

Мато тайёрлашнинг анъанавий усуллари ва мато турлари

Кийим-кечаклар ва уларни тикиш учун зарур бўладиган мато тайёрлаш анъанаси ҳар бир халқнинг ривожланиш даражаси ҳамда моддий ва маънавий маданиятининг тараққиётини кўрсатувчи ўзига хос кўзгу ҳисобланади. Моддий маданиятнинг муҳим белгиларидан бири бўлган анъанавий кийимларнинг турлари, улар учун ишлатиладиган матолар, кийимларнинг тикилиш усуллари ва ҳатто, кийиниш тарзи (манераси) ҳам этнос тараққиёти ҳамда мазкур ҳудудда содир бўлган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар ва этномаданий алоқалар билан боғлиқдир. Анъанавий кийимлардаги ўзига хослик ва умумийлик кўп жиҳатдан кийим тикишда ишлатиладиган матоларнинг турлари, мато тўқишда фойдаланиладиган хом ашёлар ва уларни ишлаб чиқариш усуллари билан узвий боғлиқликда тараққий этиб боради. Сўнгги ўрта асрларда Марказий Осиё минтақасида энг ривожланган ҳунармандчилик тармоқларидан бири тўқимачилик ҳисобланган. Бу даврда Бухоро, Марғи-

лон, Наманган, Самарқанд, Қўқон, Хива, Ургут, Қарши, Китоб шаҳарларида ҳунармандчилик тараққий этган бўлиб, уй шароитида хилма-хил сидирға ва гулдор ип, ипак ва ярим ипак, хонаки газламалар тўқиб чиқарилган. Айниқса, бу даврда қалами, олача, сўси, чит, беқасам, жанда, банорас, адрас, атлас, шоийи, бахмал каби матоларни ишлаб чиқариш тараққий этган. Шунингдек, шол, босма, қоқма каби жунли матолар ҳам ишлаб чиқарилган ва бу матолардан, асосан, устки кийимлар тайёрланган. XVI аср муаррихи Файзуллоҳ ибн Рўзбехоннинг ёзишича, дашт аҳлига «кўйлак ва кийим зарур бўлиб, уларнинг асосий қисмини карбос ташкил қилган»⁸³. Муаррихнинг кўрсатишича, бу газлама тури асосан Марказий Осиёда тўқилиб, «кийим ва кафан» учун зарур эди. Бўз ёки карбосдан ташқари, Бухоро, Самарқанд, Хива, Тошкент шаҳарларида *занданачи, митқол, кумоч, дока* каби матолар ҳам тўқилиб қўшни давлатларга олиб бориб сотилган. Бу газламалар айрим ҳолларда тўлов воситаси вазифасини ҳам бажарган⁸⁴.

XVIII асрнинг 70-йилларида Бухорода бўлган Ф. Ефремов шаҳарда турли хил газламалар, хусусан, ипакка олтин ва кумушдан безак бериб тайёрланган йўл-йўл парча, шунингдек, атлас, бахмал, дока, олача, бўз ва бошқа матолар тўқилгани ҳақида хабар беради⁸⁵. Бу матолар ўзининг тўқилиши, эни, ранги билан бир-биридан фарқ қилиб, турли хил кўриниш касб этган. Биргина бўзнинг ўзи, шарқшунос олима Р.Г. Муқминованинг кўрсатишича, 8 хил рангда - қора, кўк, сариқ, чумоли ранг, гунафша ранг ва бошқа тусли бўлган⁸⁶.

XIX - XX аср бошларида Марказий Осиёнинг турмуш тарзи деҳқончилик билан боғлиқ бўлган аҳолиси асосан ип-газлама матолардан кийим тайёрлаган бўлса, хўжалиги чорвачиликка ихтисослашган кўчманчи, ярим кўчманчи ва ярим ўтроқ аҳоли орасида эса кийим-кечаклар кўпроқ жун ва теридан тайёрланган.

Воҳада узоқ вақт мобайнида тараққий этиб келган ҳунармандчилик соҳаларидан бири – тўқимачилик таркибида ип йиғириш,

⁸³ Файзуллаҳ ибн Рузихан Исфохани. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя) / Перевод Р.П. Джалиловой. - М.: Наука, 1976. - С. 101.

⁸⁴ Агзамова Г.А. Сўнги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарларида ҳунармандчилик ва савдо. - Т.: Ўзбекистон, 2000. - Б. 17.

⁸⁵ Агзамова Г.А. Кўрсатилган асар. - Б. 17.

⁸⁶ Мукминова Р.Г. Очерки по истории ремесла в Самарканде и Бухаре в XVI в. - Т.: Фан, 1976. - С. 48.

мато тўқиш ва бўяш каби бир неча тармоқлар мавжуд бўлган. Ип йигирувчиларнинг асосий хом-ашёси пахта, жун ва ипак бўлиб, Шаҳрисабз ва Китоб ҳудудлари бу маҳсулотларга жуда бой бўлган⁸⁷. Шунингдек, қишлоқларда ҳунармандчиликнинг хом ашёни қайта ишлаш билан боғлиқ соҳалари тараққий этган, айниқса, уй ҳунармандчилиги кенг ривожланган.

Воҳада ишлаб чиқарилган матолар ўзининг рангдорлиги ва гўзаллиги билан фарқланиб турган. Моҳир усталар гоҳида бутунлай бир-бирига зид, баъзан эса ўзаро уйғунлашган нафис рангларни ишлатиб, ниҳоятда бетакрор рангларни бунёд этишган.

Санъатшунос олима С. Маҳкамованинг ёзишича,ғиждувонлик ва қаршилиқ усталарнинг бўёқлари анча нафис, майин бўлиб, рангларнинг туслари ҳам хилма-хил бўлган. Гарчи усталар олтиетти хил рангдан фойдаланган бўлишса-да, тўқилган беқасам* киши кўзига анча сипо кўринган. Ђиждувон ва Қаршида тўқ яшил, зарғалдоқ, тўқ қизил, тўқ сариқ, қора пушти, зангори каби сифати яхши ранглардан ҳам унумли фойдаланилган. Китоб беқасамларидаги каби бу ерда ҳам сариқ ранг кенг расм бўлган⁸⁸. Миллий матолар рангининг замирида қумларнинг заррин зарралари, воҳанинг кўкаламзорлиги, кўллар зилоллиги, ботаётган қуёш шафағи, боғларнинг турфа гуллари жилоланган. Қирмизи ва ҳаворанг матолар эса ўзининг гўзаллиги ва иқлимга мосланганлиги билан алоҳида ажралиб турган. Қирмизи рангни ҳосил қилиш учун бир ой давомида ўнлаб жараёнлар ўтказилган. Йўл-йўл нимшойи «олача», йўл-йўл зар ҳамда кумуш гулли парча ва бошқа матолар ҳам шу зайилда тўқилган. XIX асрда Бухорода бўлган А. Вамбери бу ерда «икки хил рангли йўл-йўл ва юпқа - олача деб аталувчи ип газламалар» тўқилганини айтиб ўтади⁸⁹. Оддий олачанинг энг яхши нави *зибак* деб аталган⁹⁰.

⁸⁷ Шаҳрисабз минг йиллар мероси. - Т., 2002. - Б. 56.

* Беқасам нимшойи йўл-йўл мато ҳисобланади. «Беқасам» сўзининг келиб чиқиши фанда ҳали-ҳануз мунозарали ҳисобланади. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, «беқасам» сўзи «ранг-баранг мато» деган маънони англатувчи арабча «қассаб» сўзига «бе» олд қўшимчаси қўшилишдан ҳосил бўлган. X асрда бу сўз зиғир толасидан тикилган, худди элакка ўхшаш сийрак ва нафис мато маъносини англатган. Қаранг: Маҳкамова С. Беқасам. - Т.: Фан, 1971. - Б. 11.

⁸⁸ Маҳкамова С. Беқасам... - Б. 25-26.

⁸⁹ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии... - С. 14.

⁹⁰ Агзамова Г.А. Кўрсатилган асар. - Б. 19.

Марказий Осиёнинг йирик шаҳарларида ипакдан «парча», «атлас», «шоҳи», «бахмал», «кимхоб», «тафта» ва «зарбофт» каби қимматбаҳо матолар ҳам тайёрланган. Абрбанди усулида тайёрланган абр гулли матолар ўзига хослиги билан ажралиб турган. Уларнинг шўхчан рангларидаги ажойиб гули орасидан дарахтлар, шох-бутоқлар, гуллар ва меваларнинг тасвирини илғаб олиш мумкин. Қолаверса, бўяшнинг ўзига хос усули туфайли найза шакли ва майин оқувчан титроқ чизикли ранг доғларининг таъсирчан тасвири яратилган. Ранглардаги ана шундай уйғунлик Шаҳрисабзнинг йўрма чокида тикилган нафис гулли ипак сўзаналарига ҳам хос бўлиб, рангдор дўппилар ҳам шу усулда зийнатли қилиб тикилган. Ипак газламалардан яна бир тури *шойи канаус* бўлиб, у Бухоро хонлигига қарашли шаҳарларда кенг кўламда ишлаб чиқарилган⁹¹.

XX аср бошларида Марказий Осиёга саёҳат қилган Абду-ур-Рауф Фитрат ҳунармандчилик Қашқадарё воҳасининг маркази ҳисобланган Қарши шаҳрида ҳаттоки, Бухорога қараганда ҳам кенгроқ тараққий этганлигини таъкидлаб ўтади⁹². Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаш керакки, Қаршида ҳунармандчиликнинг мато тўқиш соҳаси кенг ривожланганлиги учун, Қарши олачалари бутун Ўзбекистон бўйлаб жуда машҳур бўлган. Н.Ханыковнинг таъкидлашича, мато тўқиш шаҳар аҳолиси орасида энг кенг тарқалган касблардан бири ҳисобланган.⁹³ Абду-ур-Рауф Фитратнинг фикрича, олача тўқишда Қарши тўқувчиларига тенг келадиган усталар бўлмаган, улар бу соҳада жуда моҳир ҳисобланишган.⁹⁴ Олача ишлаб чиқариш бутун Марказий Осиёда кенг тарқалган бўлиб, у XVII асрда Москва шаҳрига олиб борилган маҳсулотлар орасида «пестрядь» номи билан қайд қилинган⁹⁵.

⁹¹ Агзамова Г.А. Кўрсатилган асар. – Б. 20-21.

⁹² Абду-ур-Рауф Фитрат. Рассказы индийского путешественника (Бухара как она есть). - Самарканд, 1913. - С. 60; Таниқли этнограф олима О.А. Сухареванинг фикрича, мазкур маълумотлар маълум даражада баҳслидир. Қаранг: Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. - Т., 1958. - С. 123.

⁹³ Ханыков Н. Описание Бухарского ханства. - СПб., 1843. - С. 109; Сухарева О.А. К истории городов... - С. 124.

⁹⁴ Абду-ур-Рауф Фитрат. Рассказы индийского путешественника... - С. 109.

⁹⁵ Мукминова Р.Г. Очерки по истории ремесла в Самарканде и Бухаре в XVI в. - С. 46.

Олача – йўл-йўл мато бўлиб, йўллари қизил, қирмизи, занго-ри ва тўқ яшил ранглар билан туширилган. Бўз олача матолар асосан ўтроқ турмуш тарзида яшаган аҳоли томонидан тўқиб, бўялган. Ўз навбатида, ярим ўтроқ турмуш тарзида ҳаёт кечирувчи чорвадор аҳоли эса улардан бу матоларни сотиб олган. Айниқса, воҳанинг Шаҳрисабз туманида тўқилган олачалар ёзлик, қишлик кийимга мўлжалланганлиги ҳамда юпқалиги ва рангининг очлиги билан ажралиб турган⁹⁶.

Қарши ва Шаҳрисабз шаҳарлари воҳанинг олача ишлаб чиқаришга ихтисослашган асосий марказлари ҳисобланган⁹⁷. Қаршида ишлаб чиқарилган олий сифатли олачалар савдогарлар томонидан Бойсун, Ҳисор, Фузор, Сарисиё бозорларига олиб бориб сотилган. Шунингдек, воҳанинг чўл минтақаларида яшовчи чорвадор аҳолиси олача ва олачадан тикилган кийимлар ҳамда турли-туман кундалик эҳтиёж маҳсулотларини Қарши бозоридан харид қилган⁹⁸.

Умуман олганда, XX аср бошларида Қашқадарё воҳасида олача ишлаб чиқариш соҳаси ҳунармандчиликнинг алоҳида тармоғи сифатида юқори даражада тараққий этган бўлиб, биргина Қарши шаҳрининг ўзида жами 25 га яқин йирик тўқувчи тадбиркорларнинг 5000 дан ортиқ тўқув дастгоҳи мавжуд бўлган. Айниқса, Қарши яқинидаги Лағмон қишлоғилик «Охун олача» лақабли Мулла Охун исмли шахс бу соҳада тадбиркорлиги билан алоҳида ажралиб турган. Мулла Охуннинг олача тўқийдиган корхонаси нафақат воҳада, балки Марказий Осиё минтақасидаги энг йирик ихтисослаштирилган корхоналардан бири ҳисобланган.⁹⁹ Зеро, минтақада жойлашган йирик шаҳарлардаги гузарлар номи ҳам воҳада ҳунармандчиликнинг кўплаб соҳалари тараққий этганлигини кўрсатади. Жумладан, XX аср бошларида Қашқадарё воҳасининг Китоб шаҳридаги 71 та гузардан 19 тасининг номи бевосита ҳунармандчилик ишлаб чиқариши билан боғлиқ ҳолда келиб чиққан¹⁰⁰. Умуман олганда, воҳада 40-йил-

⁹⁶ Дала ёзувлари. Шаҳрисабз шаҳри, Беклар маҳалласи. 2000 йил.

⁹⁷ Шаҳрисабз минг йиллар мероси... – Б. 56.

⁹⁸ Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства... - С. 124.

⁹⁹ Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства... - С. 124.

¹⁰⁰ Шаҳрисабз минг йиллар мероси... – Б. 47.

ларгача олача, сўси* қаби матолар ишлаб чиқарилган бўлиб, бу маҳсулотлардан эркаклар, аёллар, болалар тўни, кўйлак ва иштонлари тикилган.

XX аср бошларида воҳада олача тўқишдан ташқари ипакли матоларни тайёрлаш ҳам кенг ривожланган. Ипак матоларни тайёрлашда асосий хом ашё пилла бўлиб, пиллакашлик билан асосан аёллар уй шароитида шуғулланишган. XX аср бошларида Шаҳрисабзда бўлган сайёҳ И. Бекчурин бу ерда ўрик, шафтоли, нок, анор, бодом, ёнғоқ, узум қаби мевали дарахтлар билан бирга япроқлари ипак қурти боқишда ишлатиладиган тут дарахти ҳам ўсишини қайд қилиб ўтади¹⁰¹. Шубҳасиз, тут дарахтларининг кўплиги ипакчиликнинг ривожланишида муҳим омил бўлган ва ўз навбатида, ипак ҳам маҳаллий ҳунармандчиликнинг тараққий этишида муҳим аҳамият касб этган.

Ўз ўрнида шуни ҳам алоҳида айтиб ўтиш жоизки, пиллани қайта ишлаш ва ундан ипак олиш анча мураккаб жараён ҳисобланиб, кўп ишчи кучини талаб қилган¹⁰². Республиканинг ипакчилик тараққий этган бошқа минтақалари сингари воҳада ҳам ипак тайёрлаш учун махсус устахона ташкил этилиб, у ерда бир неча қозонлар ҳамда «катта-кичик» деб аталувчи чархларда пиллани қайта ишлашган. Айниқса, Қарши шаҳрининг Махсумобод гузари пиллани қайта ишлаб, адрас тўқиб чиқаришга ихтисослашган гузарлардан бири сифатида машҳур бўлган. Шунингдек, Шаҳрисабзда ҳам махсус пиллакашлик устахоналари мавжуд бўлган¹⁰³. Республиканинг бошқа минтақаларида бўлгани сингари воҳада ҳам жун ва пахтадан ип эшиш аёллар машғулоти ҳисобланган бўлса, махсус кўникмаларни талаб қилувчи ипакдан ип эшиш касби билан асосан эр-

* Сўси - йўл-йўл гулли юпқа мато; арқоқ билан танда иплар ораси очиқроқ қилиб олачадан юпқа ва сийрак тўқилади. Оҳорланган сўсининг очиқ жойлари ёйилиб кетгунига қадар кудунганиб (тўқмоқ билан ўриб) ишлов берилган. Сўсидан асосан аёллар ва болалар учун кўйлак, яктак, чопон ва бошқа кийимлар тайёрланган.

¹⁰¹ Бекчурин И. Шаҳрисабзские владения по рассказам Джурабека и Бабабека // Материалы для статистики Туркистанского края. - СПб., 1873. - С. 85.

¹⁰² Бу ҳақда батафсил қаранг: Исмоилов Ҳ. Анъанавий ўзбек кийимлари. Этнографик материаллар. - Т., 1978. - Б. 8.

¹⁰³ Дала ёзувлари. Шаҳрисабз тумани Қани қишлоғи, 2002 йил.

каклар, яъни муайян касбий малакага эга бўлган мутахассис усталар шуғулланишган¹⁰⁴.

Умуман олганда, XIX асрнинг 60–70-йилларидан бошлаб ипакчилик ва ипак матолар ишлаб чиқариш ўзининг юқори тараққиёт босқичига кўтарилган¹⁰⁵.

XX аср бошларида воҳанинг йирик ҳунармандчилик марказларидан бири бўлган Шаҳрисабз шаҳрида катта миқдордаги ипак маҳсулотлари тайёрланиб, қўшни минтақаларга ва ҳатто, Россия бозорларига ҳам олиб чиқиб сотилган¹⁰⁶. Бу даврда Марказий Осиё минтақасида ишлаб чиқарилган асл ипак матолар ва либослар Россия фабрикаларида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар билан рақобатлашибгина қолмай, балки Европа бозорларида ҳам шуҳрат қозонган¹⁰⁷. Шунингдек, бу даврда маҳаллий аҳоли орасида ҳам ипак матодан тикилган кийимларни кийиш кенг расм бўлган.

XX аср давомида Ўзбекистонда тўқимачилик изчил ривожланган саноат тармоғига айланиши билан бир қаторда қўл меҳнати талаб қилувчи анъанавий абрли ипак матолар ишлаб чиқариш ҳам тараққий этди. Абрбанди усули ўзининг янги ривожланиш жараёнини бошдан кечирди. Усталарнинг ижодий изланишлари анъанавий шакл чегарасини кенгайтирди ва бу, ўз навбатида, безак бериш санъати воситасида бадий умумлашмаларни амалга оширишни таъминлади.

XX асрнинг бошларига келиб Китоб туманидаги маҳаллий ҳунармандлар орасида ўзларининг катта-катта корхоналарига эга бўлган йирик усталар етишиб чиқди. Биргина Турсунжон чўлоқ исмли шахснинг тасарруфида мингдан ортиқ тўқув дастгоҳи ва 28 та ипакка ишлов берадиган қозонлар бўлганлиги тарихий-этнографик адабиётлардан маълумдир¹⁰⁸. Мазкур корхо-

¹⁰⁴ О.А. Сухареванинг ёзишича, Бухорода ҳам пиллани қайта ишлаш билан XIX аср бошида асосан аёллар шуғулланишган бўлса, аср охирига келиб мазкур машғулоти тури тўлиқ эркаклар қўлига ўтган. Қаранг: Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства... - С. 70.

¹⁰⁵ Қаранг: Петровский Н.Ф. О шелководстве и шелкомотании в Средней Азии // Отчёт Министерству финансов агента в Туркестанском генерал-губернаторстве. - М., 1873. - С. 83-106.

¹⁰⁶ Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства... - С. 124.

¹⁰⁷ Қаранг: Пален. К.К. Отчет по ревизии Туркестанского края, проведенный по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К.К. Паленом. Ч. 2. - СПб., 1909 - 1910. - С. 172.

¹⁰⁸ Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства... - С. 124.

нада фақатгина ип-газлама эмас, балки ипак ва айниқса, йўл-йўл чизиқли ярим ипакли матолар ҳам ишлаб чиқарилган. Умуман олганда, XX асрнинг биринчи чорагига келиб маҳаллий ҳунармандлар ишлаб чиқарган маҳсулот нафақат минтақада ёки қўшни мамлакатларда, балки бутун дунё миқёсида ҳам эътироф этилган бўлиб, ўзбекистонлик ҳунармандларнинг маҳсулотлари 1925 йил Парижда, 1927 йил Лейпцигда, 1937 йил яна Парижда ўтказилган халқаро кўргазмаларда юқори ўринларни эгаллаган. Жумладан, 1937 йил Парижда ўтказилган «Замонавий жамиятда санъат ва техника» мавзусидаги халқаро кўргазмада ўзбекистонлик ҳунармандлар иккита олий мукофот - «гран при», битта олтин ва иккита кумуш медал соҳиби бўлишган¹⁰⁹. 1937 йилдан Республикада сунъий ипак газламалар тўқиш ҳам бошланди. 1957 йилда Ўзбекистон ипакчилик институтида ипак ўрайдиган автоматик дастгоҳ – станок яратилган. 1976 йили эса Шаҳрисабзда йирик пиллакашлик фабрикаси бунёд этилган.

Матоларни ишлаб чиқариш аҳолининг анъанавий хўжалик машғулоти билан ҳам чамбарчас боғлиқ бўлган. Воҳа аҳолиси деҳқончилик билан шуғулланиб, пахта етиштириш ва ундан мато тайёрлаш машғулоти билан қадимдан шуғулланиб келган¹¹⁰. Пахтанинг маҳаллий навлари пахтали маҳсулотларни тайёрлаш учун асосий хом-ашё бўлиб хизмат қилган. Уй шароитида пахтадан мато тўқиш учун чиғириқ ёрдамда пахтанинг чигити ажратиб олинган. Пахта-ни чигитдан тозалайдиган чиғириқ ёки халажи каби ускуналар маҳаллий дурадгорлар томонидан тайёрланган. Чиғириқ ёки халажида пахта чигитини ажратиш асосан хотин-қизлар юмуши ҳисобланган. Кўпгина хонадонларда қишда оила аъзоларининг барчаси сандал атрофида ўтириб, қўл билан пахтанинг чигитини ажратишган. Бу машғулот бугунги кунгача давом этиб келмоқда¹¹¹. Тозаланган пахта йигирилган ҳолда бозорларга сотилган.

XIX аср охири – XX аср бошларида Қашқадарё воҳасида ҳам Марказий Осиёнинг бошқа минтақаларидаги сингари пахтали матолар асосан қўлда тўқилган. Йигирилган иплардан «дўкон»

¹⁰⁹ Фахретдинова Д.А. Кўрсатилган асар. - С. 53.

¹¹⁰ Рахмонов Ф. Обычаи и обряды населения Кашкадарьинского оазиса, связанные с земледелием (конец XIX - начало XX вв.): Автореф. канд. ... ист. наук. – Т., 2002.

¹¹¹ Дала ёзувлари. Гузор тумани, Яргунчи қишлоғи. 2002 йил.

деб номланувчи тўқув мосламасида турли хил матолар тайёрланган. Ушбу мослама тузилиши жиҳатидан содда бўлиб, у ҳам маҳаллий аҳоли томонидан ёғочдан тайёрланган¹¹². Марказий Осиё халқлари ушбу дастгоҳ ёрдамида бўз, олача, қалами, карбос, сўси, хоса каби ип-газламалар, беқасам, банорас, парнаша, шойи, атлас каби матоларни тўқиганлар.

Тўқимачиликнинг тўқув дастгоҳида тўқиладиган матоларнинг узун тортилган иплари «танда» ёки «ўриш» деб, кўндаланг тортилган ипи эса «арқоқ» деб аталган¹¹³. Мокига танда ўтказилиб, дўкон дастаси билан ҳар сафар уриб, жипслаштирилиб борилган. Дўконда икки марта олинган мато бир кийимлик саналган. Шунингдек, матолар қари (бир қарич, икки қарич, газ) деган ўлчовларда ўлчанган. Қадимда тўқув дўконларида тайёрланган матоларнинг эни жуда қисқа бўлган (аксари ҳолларда 35–40 см), фақат XX аср бошларига келиб кенг энли мато тўқиш одат тусига кира бошлаган. Ўзбекистоннинг бошқа жойларида қўлланиладиган тўқув дўконлари ҳам воҳа тўқув дастгоҳлари билан бир хил кўринишга эга бўлган¹¹⁴.

XX асрнинг 50-йилларидан бошлаб воҳага фабрикаларда тўқилган чит, сатин каби матолар кириб кела бошлаган¹¹⁵.

Қишлоқ аҳолиси томонидан кийим-кечаклар тикишда кўп ишлатиладиган матолардан бири пахтадан тайёрланган бўз ҳисобланган. Бўз ипдан кўпол қилиб тўқилган, табиий оқ ёки рангли бўлган матодир. Бу ип-газлама тури нафақат Қашқадарё воҳасида, балки бутун Марказий Осиёда XVI асрдан бошлаб кенг тарқалган ва XX асрнинг бошларигача ўз аҳамиятини сақлаб қолган. Жуда оддий, шу билан бирга чидамли ушбу мато тури воҳанинг Шаҳрисабз, Қарши ва Китоб шаҳарларида ҳамда ушбу шаҳарлар атрофидаги қишлоқларда ишлаб чиқарилган.

¹¹² Ушбу тўқув дастгоҳининг тузилиши ҳақида қаранг: Гаврилов М.Ф. Ткацкое искусство узбекской женщины с. Милябад / Народное хозяйство Средней Азии. - 1927. - № 1-2. С. 4.

¹¹³ Кармышева Б.Х. Кўрсатилган асар. - С. 258-260; Исмоилов Ҳ. Кўрсатилган асар. - Б. 10.

¹¹⁴ Гаврилов М.Ф. Ткацкое искусство узбекской женщины с. Милябад / Народное хозяйство Средней Азии. - 1927. - № 1-2. - С. 4.

¹¹⁵ Ўрта Осиё шаҳарларида чит матоси ишлаб чиқариш тарихи бўйича батафсилроқ қаранг: Гейер М., Назаров Н. Кустарные промыслы в Ташкенте. Тетрадь 1. - Т., 1903. - С. 103; Агзамова Г.А. Кўрсатилган асар. - Б. 19.

Одатда, бўялмаган табиий пахтали оқ мато (бўз*)дан кекса эркаклар учун кўйлак, иштон ва дафн маросими учун кафан тайёрланган¹¹⁶. Қизил ва бошқа рангга бўялган бўздан аёллар кўйлаги, лозими, бош кийимлари, йигитлар ва куёвлар учун саллалар тикилган. Бўздан тикилган кийимларни нафақат деҳқончилик жамоалари, балки кўчманчи чорвадорлар ҳам кийишган.

Ипак ип ва матодан саллалар четига жияк, чироз тутиш, сочга тақиладиган сочбоғ ёки жамалак, соч попуқлар тикиш ҳамда кийимларга безак беришда фойдаланилган. Шу билан бирга, воҳа аҳолисининг тўй ва байрам либослари асосан, банорас*, беқасам, парпаша шойи, атлас каби матолардан тикилган. XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб Фарғона водийсининг Марғилон, Наманган ва Қўқон шаҳарларидаги ихтисослашган шойи тўқиш фабрикаларида ишлаб чиқарилган абрбанди матолар, хусусан, хонатласлар кенг расм бўла бошлаган. Айниқса, «Чақирим», «Гули намозшом», «Шахмат нуха» деб аталувчи хонатласлар эл орасида машҳур бўлган. Хонатласлар ичида икки ранглилиги ва айниқса, оқ-қора ранглиси, қалин шохли дарахт ва буталар тасвирланган хили, «кўчқор шохли» типидagi бурама шаклдагиси алоҳида ўрин тутган.

XX аср бошларида воҳага четдан келтирилган фабрика ва кустар матолар билан биргаликда кўпроқ маҳаллий ҳунармандлар томонидан тайёрланган матолар ҳам ишлатилган. Ҳатто аҳолиси ҳунармандчилик билан шуғулланган воҳанинг айрим шаҳар ва қишлоқларида у ёки бу мато тўқиш касблари қайта ривожлана бошлаган. Жумладан, Қарши шаҳрида 5000 дан ортиқ тўқув дўкони ишлаган. Шаҳарнинг Зоғза гузаридида фўта* ва олача ишлаб чиқарилган¹¹⁷. Бундан ташқари, этнограф Е.М.

* **Бўз** - карбос-бўш пишитилган пахта ипидан содда тўқилган мато; қалин пишиқ ва тана ҳароратини бир хилда сақлайдиган маҳаллий ип-газлама.
¹¹⁶ Бўз матоси туркманларда *оқ мато*, *биз*; арабларда - *нока*; белужларда - *godd*; форсларда - *карбос* номлари билан юритилган. Қаранг: Томина Т.Н. Ткани в одежде кочевых и полукочевых народов Средней Азии в конце XIX - XX в. // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1989. - С. 239.

* **Банорас** - Ҳиндистондаги Банфас шаҳри номидан - таңда ипи жойи нимшойи, арқоғи ипдан, тўқиладиган пишиқ мато. Тўқилиши беқасамга ўхшаш. Беқасамдан фақат гуллари билан фарқ қилади. Банорас асосан кумуш ранг оқ тусли бўлиб, уни зўрға кўринадиган қорамтир йўллар кесиб ўтади.

* **Фўта** - белга ўраб юриладиган жун матодан (узун шарф шаклида) тайёрланган ўрама белбоғ.

¹¹⁷ Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства (Историко-этнографические очерки). - Т., 1958.

Пещереванинг ёзишича, 1909-1910 йиллари Қарши шаҳрида бир қанча тўқув дўконлари ҳамда Мавлон домлага қарашли ману-фактура мавжуд бўлган. Ўз корхонасида «олача» тўқиб чиқарганлиги учун «охун олача» лақабини олган Мавлон домланинг 60 гача тўқув дўконидида 20 га яқин уста ишлаган¹¹⁸. Таниқли эл-шунос олима О.А. Сухареванинг ёзишича, шаҳрисабзлик чит-гарлар шаҳарнинг Раис гузар маҳалласида яшаганлар. Китоб читгарларининг ҳам алоҳида маҳалласи бўлган¹¹⁹.

XX асрнинг бошларига келиб минтақага Россиядан рус фабрикаларида тайёрланган кўплаб матолар келтирила бошлан-ган. Қора рангли мовут ҳамда бахмал матолар эркаклар ва аёл-лар устки кийими, тўн, шунингдек, дўппи тикишда фойдаланил-ган. Байрам ва тўй маросимлари учун махсус матоларни харид қилиш кенг тус ола бошлаган. Яна шуни айтиб ўтиш жоизки, ма-ҳаллий ҳунармандчилик қанчалик ривожланмасин, бу даврда маҳаллий ҳунармандлар ишлаб чиқарган маҳсулотлар аҳолининг матога бўлган эҳтиёжини тўла қондириш имконига эга эмас эди.

Маҳаллий ҳунармандлар томонидан тайёрланган матолар уй шароитида бўялган. XIX асрнинг 60-йилларида Туркистон ҳақида кўпгина маълумотлар тўплашга муваффақ бўлган П.И. Пашино Марказий Осиёнинг бўялган ипларидан тўқилган матолар ранги ўчмаслиги билан фарқланиб туришини таъкидлайди.¹²⁰ Дарҳақи-қат, воҳада ҳам буюқчилик қадимдан тараққий этган бўлиб, бу касб билан ҳунармандчиликнинг шу соҳасини пухта эгаллаган буюқчилар шуғулланишган. Элшунос олима О.А. Сухареванинг ёзишича, Туркистоннинг бошқа кўплаб шаҳарларидан фарқли равишда Шаҳрисабзда буюқчилик билан яҳудийлар эмас, балки маҳаллий ўзбек буюқчилари шуғулланишган¹²¹.

Бу иш билан шуғулланувчилар ўз буюқларининг рангига қараб *кўкчилар*, *сарикчилар* деб номланган. Шаҳрисабзда ҳатто буюқчи-лар яшайдиган алоҳида гузар - «Кўкчилар» маҳалласи ҳам бўлган.

¹¹⁸ Пещерева Е.М. О ремесленных организациях Средней Азии в конце XIX - начале XX вв. // Краткие сообщения Института этнографии. - М., 1960. Вып. 33. - С. 39.

¹¹⁹ Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства... - С. 138.

¹²⁰ Пашино П.И. Туркестанский край в 1866 г. Путевые заметки. - СПб., 1868. - С. 140.

¹²¹ Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства... - С. 138.

Бўёқ тайёрлаш усули узоқ йиллик тажриба ва меҳнат маҳсули бўлиб, бу ҳунар билан боғлиқ касбий анъаналар одатда сир сақланган. Мато бўяш махсус бўёқчилик устахонасида ёки уй шароитида амалга оширилган. Маҳаллий бўёқчилар ранг тайёрлашда воҳа ҳудудида ўсадиган ўсимликлардан фойдаланганлар. Маҳаллий бўёқлардан тайёрланган матоларда ўлканинг иқлими, халқнинг нафосати, табиати ўз аксини топган бўлиб, тўқ яшил, кўк, қирмизи, тўқ сариқ, пушти, зангори ранг бутун ўлка бўйлаб кенг тарқалган. Тўрт йиллик рўян, испарак деган ўсимликларнинг қуритилган илдизини майдалаб, туйиб ва қайнатиб, ундан тўқ қизил ва очиқ пушти ранг олинган. Баъзан бу ранглар матога сингишмаса, тўқ сариқ ранг тусини олган. Бундан ташқари, воҳада олма ва тут дарахлари танасидан ўсиб чиқадиган пўкаклар, ёнғоқ пўсти, анор пўчоғи, испарак ўсимлигининг илдизи ва бошқа ўсимликлар илдизи, мевасининг пўсти, пўстлоғи, данаги ва гулидан ҳам турли-туман ранглар олинган.

XIX аср охирларидан бошлаб Россиядан келтирилган анилин бўёғи кенг тарқала бошлаган. Бироқ, ранги очиқ ва бўялиш жараёни анча содда бўлган ҳамда туси тез айнийдиган бу бўёқ маҳаллий шароитга мос келмаганлиги учун кенг қўлланилмаган. Бу бўёқ табиий равишда бўялган шойи рангидан мутлақо фарқли, кескин, очиқ ранг тусини берар эди¹²². Шу боис, тез орада унинг ўрнини тиниқ ва айнинайдиган олазарин бўёқлари эгаллаган¹²³. Шунингдек, қадимий удумга кўра, қимматбаҳо матолар, яъни ипакли ва ярим ипакли матоларни бўяшда бу даврда ҳамон маҳаллий шароитда тайёрланган табиий бўёқлардан фойдаланилган. Шу ўринда маҳаллий бўёқларнинг ўзига хос афзалликларини алоҳида таъкидлаш керак, маҳаллий бўёқлар четдан келтирилган бўёқларга нисбатан, биринчидан, бирмунча арзон бўлса, иккинчидан, четдан келтирилган бўёқларнинг баъзилари воҳа иқлими ва об-ҳаво шароитида тез ўчиб кетган. Бунга биз Қарши ва Китобда тайёрланган матолар рангидан ишонч ҳосил қилишимиз мумкин. Мазкур ҳудудларда асосан тўқ-яшил, зарғалдоқ, тўқ сариқ, қора, пушти, зангори каби ранглардан унумли фойдаланилган¹²⁴. Шунингдек, Китобда матоларни сариқ ран-

¹²² Шаҳрисабз минг йиллар мероси. - Т., 2002. - Б. 97.

¹²³ Исmoilов Ҳ. Кўрсатилган асар. - Б. 9.

¹²⁴ Дала ёзувлари. Китоб тумани, Макрит қишлоғи. 2002 йил.

га бўяш анча кенг расм бўлган. Айрим ҳолларда матоларнинг табиий ранглари ҳам сақланган. Чунончи, малла пахта ва туя жунидан ҳам тикилган кийимлар ҳам рангли ҳисобланган.

Бундан ташқари, воҳада XX аср бошларида махсус тайёрланган ранглардан карбос, бўз, бамази, пахмоқ, чит каби пахта ва зиғир толасидан ишланган матоларга босма нақш солинган¹²⁵. Матога бир хил ва кўп рангли нақш босиш учун бир нечта қолипдан фойдаланилган. Қора рангли нақш кўп ишлатилган бўлиб, бу ранг билан нақшнинг асосий ва ташқи чизиғи бўялган. Қора рангли нақш босишга мўлжалланган қолип юзидаги нақш замини чуқур ўйилган ва нақш изи ингичка ёки қалин қилиб ишланган, шунинг учун қора рангли нақш қолипи кўпроқ нок, ёнфоқ, ўрик, бодом каби ёғочи қаттиқ дарахтлардан ўйиб ишланган. Қизил рангли нақш солиш учун қўлланиладиган қолиплар эса терак, тол каби юмшоқ дарахтлардан, айрим ҳолларда қовоқнинг бўйин қисмидан ҳам ясалган.

Қуритилган ўсимлик илдизи, пояси ва анор пўстлоғининг қайнатмасидан тайёрланиб, темир занги қўшилган сувга мевали дарахтнинг қуюқ елими аралаштирилиб қора рангли қоришма ҳосил қилинган. Кейин ана шу қора рангга ботириб олинган қолипни мато юзасига босганда, таркибида темир занги мавжуд бўлган сув ранг билан бирикиб, матога табиий қора рангни чуқур сингдирган. Сўнгра қора рангни ювиш учун бўялган матони тоза сувда чайиб олишган ва матонинг лозим бўлган жойига аччиқ тош эритмасидан тайёрланган қизил ранг туширилган. Умуман олганда, бу даврда матога гул босиш санъатининг ранг-баранг усуллари кенг қўлланилган бўлиб, тўқ мовий ва нилий рангли матолар кўп ишлаб чиқарилган. Халқ санъати асосан қора-қизғиш босма ни анъана қилиб олган ва уни XX аср мобайнида сақлаб қолган.

Воҳадаги ҳар бир устанинг ўзига хос иш услуги матога гул босиш жараёнида яққол кўринган. Бундай моҳир усталар ўнлаб, ҳатто, юзлаб қолипларни танлаш ва жой-жойига қўйиш маҳоратини пухта эгаллашган. Гул қолиплари кўпга чидаган ва отадан болага мерос бўлиб қолаверган.

¹²⁵ XIX асрда матога гул ва нақш босиш санъати Ўратепа, Хива ва Бухоро атрофидаги қишлоқларда кенг тарқалган. Бу тўғрисида батафсилроқ маълумот олиш учун қаранг: Нозилов Д.А. Ўрта Осиё дизайни тарихидан. – Т., 1998. – Б. 96.

Уй шароитида тўқиладиган матоларни тўқув дастгоҳларида тайёрлаш жараёнида ипларни горизонтал йўналишда, яъни ер бўйлаб ўрмак қилиб юритганда, иплар бир текис туриши ва бири-бирига чатишиб кетмаслиги учун дастгоҳнинг ип айлангириб олинадиган қисмига – ип устидаги ёғочга хамир суртиб чиқилган. Бу усул дастгоҳнинг мустаҳкамлигини сақлаган.

Марказий Осиёнинг барча кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳолиси мато учун жун тайёрлаш ва уни ип шаклига келтиришда деярли бир хил усулни қўллашган. Энг асосийси, бу машғулот билан хотин-қизлар уй шароитида шуғулланишган. Жун аввало, ювиб, титилган ва керак бўлган пайтда бўялган. Жунни титишда махсус тайёрланган савачўплар ёрдамида савалаш усули кенг қўлланилган¹²⁶.

Қашқадарё воҳасида жун иплар асосан тузли сувда қайнатилганлиги учун пишиқ ва чидамлилиги билан ажралиб туради. Шу сабабли жун кўпроқ тузли сувда қайнатилиб, заҳри йўқотилган. Бунга сабаб, жунни тайёрлаш ишлари асосан қўлда бажарилгани учун иш жараёнида қўлга салбий таъсир кўрсатган. Жун иплар қозонда қайнатилгандан сўнг олиб, қуритилган. Улар яхши қуригач, яна тоза сувда ювилган ва пишиқ, мустаҳкам, чидамли бўлиши учун хамир қоришмасига ҳам солинган. Жун ипдан Шаҳрисабзда кашта тикишда фойдаланилган. Чунки жун ипнинг толаси қалин бўлиб, иш тез битган. Жун ип ипак ипдан фарқ қилган ҳолда ўз рангини йўқотмаган.

Маълумки, воҳадаги айрим этнографик гуруҳларнинг хўжалик ҳаётида чорвачилик етакчи ўринда турганлиги боис жун ва теридан кўплаб халқ истеъмол буюмлари тайёрланган. Воҳанинг дашт, тоғли ва тоғолди минтақаларида чорвачилик билан шуғулланувчи аҳоли орасида жундан кийимлар ва кундалик хўжалик ашёлари – чакмон, пўстин, гилам, халта, хуржун тайёрлаш расм бўлганлиги боис жундан ип йиғириш ҳам айнан мазкур минтақаларда кенг тараққий этган. Бунда эчки жуни (тивити), туя ва қўй жунлари мато тайёрлашдаги асосий хом ашё ҳисобланган. Жун титиш ва жундан мато тайёрлаш соҳаси ҳунармандчиликнинг бошқа турларига ўхшаб алоҳида касб-кор бўлиб ажралиб чиқмаган.¹²⁷ Лекин, жундан тайёрланган маҳсулот ва кийим-бошларга нафақат чорвачилик, балки, ўтроқ деҳқончилик ҳудудларида ҳам эҳтиёж катта бўлган.

¹²⁶ Абдуллаев У. Кўрсатилган асар. – Б. 112.

¹²⁷ Исмоилов Ҳ. Анъанавий ўзбек кийимлари. – Т., 1978. – Б. 8.

Ўрганилаётган ҳудудда эчки жунидан тивит салла, пайтава, фўта тайёрланган. Қўй терисидан пўстин, туя жунидан чакмон тикиш кенг русум бўлган. XIX асрнинг охирида қипчоқ, туркман найманларида туячилик ва туя жунидан мато тайёрлаш анъанаси мавжуд бўлиб,¹²⁸ туячилик билан шуғулланган бой дўрмонлар, қўнғиротлар оқ чакмон сотиб олишганини этнограф олима Н.Г. Борозна ҳам ўз мақоласида келтириб ўтади¹²⁹. Воҳада туя жунидан фақат эркакларнинг устки кийимларигина эмас, балки чорвадорлар учун дастурхон, жойнамоз, кўрпа ҳам тайёрланган. Айниқса, Республикамизнинг бошқа ҳудудларида бўлгани сингари XX асрнинг биринчи ярмида воҳада ҳам қўй жунидан қора уй учун боғич, халта, кигиз, туз халта, хўржун, гилам, бўғжом, (кийимлар ва тўшақлар учун) тайёрланган.

Қўй жунидан тайёрланган ипни ўрмақдан ўтказиб «шол мато» тайёрланган¹³⁰. Бундан ташқари, оқ ва қора қўй жунидан эркаклар учун чопон, иссиқ иштон, пайтава тўқилган. Жундан тайёрланган иплардан эса эркаклар ва аёллар учун белга боғланадиган боғич, белбоғ ва эркаклар учун чакмон ҳам тайёрланган. Шундай қилиб, воҳада асосан чорвачилик билан шуғулланувчи аҳоли ўз навбатида деҳқончилик билан ҳам машғул бўлган. Улар туя, қўй, эчки жунидан тайёрланган матолардан тикилган либосларни кийиш билан бирга, маҳаллий қўл дастгоҳларида тўқилган пахталик матолардан тикилган хилма-хил кийимларни ҳам кийишган. Жумладан, тоғ ва тоғолди қишлоқларида яшовчи қатоғонлар, барлослар, юзлар найманлар каби ярим ўтроқ аҳоли кўпроқ чорвачилик билан шуғулланганлиги сабабли улар жун матодан ҳам кенг фойдаланишган. Чунки, табиий иқлим шароити бирмунча совуқ, қор, ёмғирли бўлганлиги учун қўй, эчки, туя жунидан тайёрланган матолар ўзининг чидамлилиги ва пишиқлиги билан яйлов шароитига анча мос тушган. Деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли ўзидан шароитга мос енгил ва пахтали матолардан тикилган кийим кийишга одатланган. Шу билан бирга, ипак ва ярим ипак матолардан ҳам кенг фойдаланилган.

¹²⁸ Гребенкин А.Д. Узбеки / Русский Туркестан. - М., 1972. - С. 82 - 101, 107.

¹²⁹ Борозна Н.Г. Материальная культура узбеков Бабатага и долины Кофирнигана / Материальная культура Средней Азии и Казахстана. - М., 1974. - С. 110.

¹³⁰ Томина Т.Н. Кўрсатилган асар. - С. 234.

XX асрнинг 50-60-йилларидан бошлаб воҳада ҳам фабрикаларда ишлаб чиқарилган матолар оммавийлашган. Айниқса, 50-йилларда кристалл мато, 60-йилларда крепдишиндан турли бичимдаги кўйлакларни тикдириб кийиш оммалашган. 70-йилларга келиб эса крепсатин, атлас, хонатлас, гулли читларнинг янги нусхалари, сатин, ҳар хил гулсиз рангли кремплинлар, полотно шойи, марғилон шойи, беқасамнинг янги нусхалари, шифон, бахмал, чийбахмал, духоба каби матолар оммалашган. Халқона кийимларда этник хусусиятларнинг йўқолишида айнан фабрикаларда ишлаб чиқарилган матоларнинг кенг тарқалиши, кийимларни тикиш технологиясининг ўзгариши ва унга шаҳар урфи (модаси)нинг «ҳалокатли» таъсири муҳим аҳамият касб этган¹³¹.

Хуллас, тадқиқот олиб борилган Қашқадарё воҳаси ўзбеклари орасида ҳунармандчиликнинг алоҳида соҳаси сифатида кенг тарқалган мато ишлаб чиқариш, уларнинг турлари миллий кийимларнинг шакли ва бичимига таъсир кўрсатган ва уларга бир қатор жиддий ўзгаришлар олиб кирган. Шубҳасиз, бу даврда содир бўлган ижтимоий-сиёсий ва маданий ўзгаришлар ҳамда ишлаб чиқариш технологиясининг такомиллашуви билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Ўз навбатида, мато турларининг кўпайиши кийим-кечакларга бўлган муносабатни ҳам ўзгартириб, кийиниш маданиятининг тараққиётига жиддий таъсир кўрсатган.

¹³¹ Бережнова М.Л. Ткани и производство одежды у русских Юга западно-Сибирских равнины последней трети XIX - 30-х годов XX века: Автореф. Омск, 1997. - С. 2.

II-БОБ. ВОҶА ЎЗБЕКЛАРИНИНГ АНЪАНАВИЙ КИЙИМЛАРИ ВА ТАҚИНЧОҚЛАРИ: ТАСНИФИ ВА ТАҲЛИЛИ

Вожада эркаклар кийимларининг этник-маданий хусусиятлари

Этнологияда кийимлар кишининг ёшига қараб болалар, катталар, кексалар либоси; одамнинг жинсига мос равишда эркаклар ва аёллар кийими; кийиниш мақсадига мувофиқ байрам, маросим, кундалик ва иш кийимлари; инсоннинг ижтимоий ҳолатига қараб бой ва камбағал кийими; ҳудудий ва табиий-иқлимий шароитига қараб тоғликлар, дашт ҳудудида яшовчилар, шаҳарликлар ва қишлоқликлар кийими; мавсумга мос тарзда баҳорги, ёзги, кузги ва қишки кийимларга бўлинади¹³².

Ўзбек халқ миллий кийимларининг XX аср бошларига хос ва айрим ҳолларда ҳозиргача сақланиб қолган умумий хусусиятларини уч гуруҳга бўлиб тавсифлаш мумкин:

1) маданиятлар ва технологиялар тараққиётига оид қонуниятлар, ҳудуд тарихи ҳамда у ерда яшовчи халқлар ўртасидаги кўп асрлик мулоқотлар билан боғлиқ умумҳудудий белгилар;

2) кийимларни авлоддан-авлодга узатувчи этник ҳолат билан боғлиқ бўлган этнобириктирувчи хусусиятлар. Бу хусусиятлар кўпинча турли этник гуруҳлар кийимларидаги ўзига хос, бир хил кўринишларда, яъни либос бичими, мато тури, кийим функцияси ва тикилиш терминологиясининг умумийлигида акс этади;

3) ҳар бир халқнинг кийиниш маданиятида умумийлик бўлиши билан бирга унда ўзига хос фарқланишлар ҳам мавжудлигини кўрсатувчи локал хусусиятлар. Бу кўпинча маданий алоқалар таъсири, ўтмиш аجدодлар анъаналари ёки иноэтник кўринишлар билан боғлиқдир¹³³. Қолаверса, маълум ҳудудга хос, маҳаллий шароитга, шунингдек, халқнинг азалий маънавий ва диний қадриятлари, расм-русумларига мос келадиган минтақавий характердаги кийим-кечаклар ҳам кийимлардаги локал ҳудудий ўзига хосликни ташкил этади.

¹³² Исмоилов Ҳ. Анъанавий ўзбек кийимлари... – Б. 16.

¹³³ Лобачева Н.П. О некоторых чертах региональной общности в традиционном костюме народов Средней Азии... - С. 76.

ХІХ аср охири - ХХ аср бошларида Республикамизнинг ўзига хос тарихий-этнографик минтақаларидан бири бўлган Қашқадарё воҳаси ўзбекларининг анъанавий кийимлари мажмуи шаклланиб улгурганига қарамай, кийимлар мажмуида турли этник гуруҳларга хос кўринишлар ҳам сақланган бўлиб, бу минтақадаги барча этник гуруҳларнинг кийиниш маданиятидаги фарқли жиҳатларни кўрсатади¹³⁴. Шубҳасиз, бундай кўринишлар бу даврдаги воҳа аҳолисининг анъанавий кийимларини таҳлил қилишни тақозо этади. Биринчи гуруҳга воҳадаги ўтроқ аҳолининг кийим-кечаклари киради. Иккинчи гуруҳга Даштиқипчоқ ўзбек уруғлари - қўнғиротлар, кенагаслар, хитойлар, найманлар, мўғуллар, жузлар, лақайлар, узлар, минжирлар, ёбулар, тоғчилар ва маҳаллий араблар, эронилар, туркманлар, яҳудийлар, лўлиларга хос кийимлар мансубдир. Учинчи гуруҳга воҳанинг - Шаҳрисабз, Деҳқонобод, Чироқчи, Қамашчи, Косон, Касби каби ҳудудлари кириб, улар да нафақат умумийлик, балки, айнан ўзига хос бўлган локал хусусиятлари билан бошқа гуруҳлардан ажралиб турган.

Шуни таъкидлаш ўринлики, ХХ асрнинг бошларида воҳада 60 дан зиёд йирик қишлоқлар мавжуд бўлган. Масалан, Қарши беклигида 16 та, Чироқчи беклигида 6 та, Яккабоғ беклигида 7 та, Китоб беклигида 8 та, Шаҳрисабз беклигида 14 та шундай йирик қишлоқларда ўзбеклар ва уларнинг турли этник гуруҳлари тожик, туркман, араб, лўли ва бошқа халқлар билан бирга яшаган. Бу ҳар бир этник гуруҳ воҳанинг маълум ҳудудларида истиқомат қилган¹³⁵.

Тадқиқ қилинаётган минтақада яшовчи ўзбеклар кийимларининг тикилишига алоқадор қонун-қоидалар эмас, балки унинг бичими муҳим аҳамият касб этган. Кийим қисмлари эса халқ этномаданиятининг ривожига жараёнида ишлаб чиқилган. Бунда

¹³⁴ Ўрта Осиё халқлари кийимларининг турли этник гуруҳларга хос тарзда бўлиниши борасида батафсилроқ қаранг: Лобачева Н.О. Народная одежда как источник по этногенезу: к вопросу этнических связей народов Средней Азии и Казахстана // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1991. Вып. 3. (Этнография). - С. 82-95.

¹³⁵ Кубаков К. Этнический состав сельской населения верхней Кашкадарьи в конце XIX - начале XX вв. (Историко - этнографическое исследование): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. - Т., 1973.

анъанавий кийимлар таркибига кирувчи кўйлак ҳамда тўннинг кенлиги, узунлиги, ёқа шакли, қулфаги (хиштаги) ва бошқа қисмлари ёки бош кийимнинг баландлиги каби кўринишлар муҳим аҳамият касб этган. Халқ кийимларини тикиш учун ишлатилган мато ва унинг ранги, матодаги нақш-гул тасвири, тикиш техникасида ҳам муайян фарқли хусусиятлар бўлган. Тўғри, бу ўринда этнослараро мулоқотлар натижасида ўрганилаётган ҳудудга турли даврларда кириб келган ва ўз навбатида, минтақа кийимлари ривожига сезиларли таъсир кўрсатган кийимларга хос оммавий русум (мода) омилини ҳам ҳисобга олиш жоиздир¹³⁶.

ХІХ аср охири – ХХ аср бошларида воҳа аҳолисининг анъанавий кийимлари орасида «елка ёқали» - кифтаки, ўйма ёқа каби либослар мавжуд бўлиб, бичими тўғри ва кенг бўлган бундай кийимларнинг елкасига чок қўйилмаган¹³⁷.

ХХ асрнинг 20-30-йилларигача ўзбек эркакларининг кўйлаклари хос асосий хусусият кўйлак ёқаларининг горизонтал, яъни ярим доира йирмочи тарзида бўлиши ва оддий жияк ёки чироз билан безатилишида кўринган. Кўйлакнинг енглари ҳам узун бўлиб, қўл панжаларигача тушиб турган ва енг учлари чиройли жияклар билан безатилган¹³⁸. 40-йиллардан бошлаб эса оқ полотнодан тикилиб ёқалари кашталанган украинча кўйлак расм бўлган¹³⁹. Воҳада кийимларни жияк билан безаш ўзига хос анъана тусини олган бўлиб, нафақат кўйлакларнинг, балки устки кийим ҳисобланган тўн ва чакмоннинг ҳам чиройли бўлиши учун уларнинг енг учларига, ёқалари ва этакларига турли рангдаги ипаклардан тўқилган ингичка жияклар қадалган.

Эркаклар кўйлагининг воҳада кенг тарқалган бошқа бир нусхасида ёқанинг бир гомонидан боғлаш учун боғичлар қилинган, бўйи ва енги узун, ёнида қўшимча қийиғи бўлиб, ёқасида ҳам боғичи бўлган¹⁴⁰. Ўрта Осиёнинг бошқа халқлари учун ҳам хос бўлган, ушбу либоснинг тарихи жуда қадимги даврларга бориб тақалади.

¹³⁶ Лобачева Н.П. О некоторых чертах региональной общности в традиционном costume народов Средней Азии и Казахстана // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1989. - С. 71.

¹³⁷ Дала ёзувлари. Деҳқонобод тумани, Оқрабат қишлоғи. 2005 йил.

¹³⁸ Дала ёзувлари. Муборак тумани, Қорлуқ қишлоғи. 2004 йил.

¹³⁹ Дала ёзувлари. Қамаш тумани, Совсан қишлоғи. 2004 йил.

¹⁴⁰ Дала ёзувлари. Қамаш тумани, Қизилтепа қишлоғи. 2004 йил.

Қирғизистоннинг Кенгқўл ва Фарғона водийсининг Мунчоқтепа ёдгорликларида олиб борилган археологик қазишмалар жараёнида топилган илк ўрта асрларга оид топилмаларда юқоридаги кийимларга ўхшаш либослар мавжудлиги ҳам бевосита бундай кўринишдаги кийимлар жуда қадимий асосга эғалигидан далолат беради¹⁴¹.

Воҳанинг Косон ва Муборак туманларида яшовчи қорлуқларда эркакларнинг анъанавий устки кийимларига кўйлак, гуппи, иштон, ятак, тўн, чакмон, пўстиндан ташқари чойдами ҳам кирган¹⁴². Қуйи Қашқадарё қорлуқларида XX аср бошларигача эркаклар кўйлаги тўғри бичимда, елкаси чоксиз ва кенг қилиб тикилган. Одатда кўйлакнинг узунлиги кийим эғасининг ёшига боғлиқ бўлиб, болалар ва қарияларнинг кўйлаклари узун, яъни тиззадан пастгача қилиб тикилган бўлса, ўсмирлар ва ўрта ёшдаги кишиларнинг кўйлаклари тиззагача қилиб тикилган.

Воҳада эркакларнинг енгил устки кийимларидан яна бири ятак-кўйлак бўлиб, бу кишининг бир ёш даражасидан иккинчисига ўтганлигини англатувчи кийим саналган. Хусусан, уни 18-20 ёшдаги ёшларнинг балоғатга етганлик, яъни ўспиринликдан йигитликка ўтганлик рамзи сифатида кийишган. Шунинг учун ҳам воҳанинг Қарши, Чироқчи туманларида бу кўйлак - *бўз бола кўйлак* дейилган. Ушбу кўйлакни Шаҳрисабз, Қамаш ва Жейновда эса *чор ёқа кўйлак* деб номланган¹⁴³. Шу ўринда қиёс учун айтиб ўтиш керакки, Фарғона водийсида ятакни асосан катта ёшдаги эркаклар кийишган¹⁴⁴.

Ятак-кўйлак олди очиқ қилиб бичилган ва ёқанинг ичидан тўрт бурчак шаклда қўшимча мато қўйилган. Ташқаридан қараганда уни кийган киши биргина ятак эмас, балки, унинг ичидан юқорида таърифланган елка ёқа кийим кийганга ўхшаб кўринади.

Енгил кийимларнинг яна бир нусхаси ўзининг узун олд ёқаси, кенг ва узун енглари ва ёнбошгача тушган бўйи билан ажралиб турган. Бундай кўйлаклар воҳадан ташқарида ҳам тарқалган бўлиб, турлича номлар билан аталган. Кўйлак тик ёқа бўлгани

¹⁴¹ Бернштам А.Н. Кенкольский могильник. - М., 1940. - С. 10; Матбабаев Б.Х., Майтдинова Г.М. Ткани и одежда из Мунчактепа // Археология и художественная культура Центральной Азии. - Т., 1995. Часть 2. - С. 40-41.

¹⁴² Шаниязов К. Узбеки - карлуки. - Т.: Фан, 1964. - С. 106-107.

¹⁴³ Дала ёзувлари. Шаҳрисабз тумани, Қайнар қишлоғи; Миришкор тумани. Жейнов қишлоғи. 2005 йил.

¹⁴⁴ Исмоилов Ҳ. Анъанавий ўзбек кийимлари... - Б. 18.

учун «қазақи ёқа», айрим жойларда «қазақи кўйлак» ёки «татар жақа» деб ҳам юритилган¹⁴⁵. Бу кўйлак ҳам ХХ асрнинг бошла-рида кундалик турмуш тарзидан чиқиб кетган.

Эркактарнинг энгил кийимларидан бири олди очиқ, узун ва кенг энгли ятак ҳисобланади. Бу воҳада кенг тарқалган анъана-вий кийимлардан ҳисобланиб, узун-қисқалиги, кенг ёки торлиги ва ранги уни кийилиши мўлжалланган кишиларнинг ёшига боғ-лиқ бўлган. Ятак қадимдан мавжуд бўлиб, оқ малла ранг ва йўл-йўл матодан ёзлик кийим сифатида тикиб кийилган узун олд ёқаси очиқ либосдир. Воҳанинг айрим қишлоқларида бу кийим «яктаҳия» деб номланган. Яктаҳиянинг олдида боғланадиган бо-ғичлари ёки тугмалари, ўнг томонида ён чўнтаги бўлиб, устидан доимо белбоғ боғлаб юрилган¹⁴⁶.

«Кифтаки»* нусха кўйлакни Фарғона водийсида даставвал диний қатлам вакиллари, яъни тақводор кишилар кийишгани боис «муллача кўйлак», «муллача ёқа» ёки оддий қилиб «муллача» каби номлар билан аталган¹⁴⁷. «Муллача ёқа» кўйлакнинг ёқаси горизонтал шаклда бўлиб, икки елка устидан очиқ қилиб четига ингичка жияклар тугилган. Кўпинча сурп ёки олачадан тикилган бундай бичимдаги кўйлаklar кейинчалик қирғиз, қорақалпоқ, қипчоқ каби чорвадор этнослар ва тожиклар орасида ҳам тарқ-алган эди¹⁴⁸. Этнолог олим У. Абдуллаевнинг ёзишича, ўтроқ

¹⁴⁵ Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. - Т.: Фан, 1974. - С. 251; Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков... - С. 70.

¹⁴⁶ Дала ёзувлари. Шаҳрисабз тумани, Қайнар қишлоғи. 2000 йил.

* «Кифт» сўзи форс-тожик тилида «елка» демакдир. «Кифтаки» атамаси «елка ёқали» маъносини англатади.

¹⁴⁷ Наливкин В., Наливкина М. Очерки быта женщины оседлого населения Ферганы. - Казань, 1886. - С. 94; Рассудова Р.Я. К истории одежды оседлого населения Ферганского, Ташкентского и Зарафшанского реги-она // Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана // СМАЭ. - Л., 1978. Вып. XIXIV. - С. 154-156.

¹⁴⁸ Бу ҳақда қаранг: Антипина К.И. Особенности материальной культуры... - С. 219-221; Толстова Л.С. Каракалпаки за пределами Хорезмского оазиса в XIX - нач. XX вв. - Нукус-Ташкент, 1963. - С. 145-146; Сухарева О.А. Опыт анализа покроев традиционной «туникообразной» среднеазиатской одеж-ды в плане их истории и эволюции // Костюм народов Средней Азии. - М., 1979. - С. 81; Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа... - С. 251-253; Рассудова Р.Я. Сравнительная характеристика мужской одеж-ды населения Ферганско-Ташкентского региона (XIX - XX вв.) // Традици-онная одежда народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1989. - С. 144..

аҳолининг бу нусхадаги кўйлакларида юз бераётган ҳар бир ўзгариш ўз ўрнида ярим ўтроқ ва ярим кўчманчи аҳоли томонидан тез ўзлаштириб олинган. Шу тарзда умумий жиҳатлар кўпайиб борган¹⁴⁹.

XIX асрнинг охирига келиб кенг тарқалган эркаларнинг анъанавий кийимларидан яна бири гуппи бўлиб, у воҳада «гуппича» ёки «гупча» дейилган.¹⁵⁰ Худди шу атама билан номланган кийимни болалар ҳам кийишган.¹⁵¹ У ўзининг бичимига кўра одатдаги кўйлак бичимидан деярли фарқ қилмаган. Воҳада «гуппи»нинг асосан икки хил нусхаси: кишининг баданини ўраб турувчи узун ва кенг ҳамда узунлиги тиззадан баландроқ бўлган, ёнидаги боғичи билан боғланадиган кўринишлари кенг тарқалган¹⁵².

Ўрта асрларнинг машҳур тилшунос олими Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, гуппи қадимий кийим бўлиб, XI асрда туркий қавмларнинг пахта солиб қавилган кўйлак русумидаги кийими «ялма» ёки «гуппи» деб аталган¹⁵³.

Гуппи астарли кийим бўлиб, ичига пахта солиб қавилган. Воҳанинг лалмикор туманларида ичига пахта, қўй ёки туя жуни солиб қавилган гуппи кийилган¹⁵⁴. Қозоқ ва қирғизларда ҳам шундай кийим мавжуд бўлган. «Купи» деб аталган бу кийимнинг ичига пахта ўрнига қўй ёки туя жуни солиб қавилган¹⁵⁵. Бундай кийимларнинг аксарияти XX асрнинг биринчи ярмидан бошлаб воҳанинг шаҳарларида яшовчи ўзбекларнинг кундалик турмуш тарзидан чиқиб кетган бўлса-да, вилоятнинг узоқ тоғли қишлоқларида XX асрнинг иккинчи ярмигача сақланиб қолган.

XX аср бошларида биринчи гуруҳга кирувчи воҳанинг азалий ўтроқ аҳолиси орасида бичими калта, ёқаси кертмак шакли-

¹⁴⁹ Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар. - Т., 2005. Б.106.

¹⁵⁰ Дала ёзувлари. Яккабоғ тумани, Нўғайли қишлоғи. 2004 йил.

¹⁵¹ Шаниязов К.Ш. Исмаилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков... - С. 70.

¹⁵² Бундай кийим Республикамизнинг бошқа минтақаларида, жумладан, Фарғона водийсида ҳам бўлган. Қаранг: Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар... - Б. 117.

¹⁵³ Кошғарий М. Девону луғотит турк. - Т., 1963. Т. 3. - Б. 41.

¹⁵⁴ Дала ёзувлари. Фузур тумани, Яргунчи қишлоғи. 2005 йил.

¹⁵⁵ Қаранг: Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические, историко-культурные связи. - Л.: Наука, 1971. - С. 134-135; Захарова И.В., Ходжаева О.Д. Казахская национальная одежда XIX - начала XX в. - Алма-ата: Наука, 1963. - С. 51.

да тикилган «нўғай кўйлак» расм бўлган. Бундай кўйлак дастлаб Қарши, Шаҳрисабз, Гузор шаҳарларида, айниқса, савдо билан шуғулланувчи тижорат аҳли орасида кенг тарқалган.

Ўзбекистоннинг бошқа тарихий-этнографик минтақаларида бўлгани сингари воҳада ҳам эркакларнинг мавсумий устки кийимлари бир неча хил кўринишда бўлиб, улар тўн, чопон, чакмон, пўстин, камзул каби номлар билан аталган. Мазкур устки кийимларнинг барчаси учун умумий бир жиҳат – олд томонининг тўла очиқ ҳолатда тикилиши характерлидир.

Енгил устки кийимлар асосан ички кийим вазифасини ўтаб, улар кўйлак, иштон ва яктак кўринишида бўлган¹⁵⁶. Ўз навбатида, мазкур кийим ёз мавсумида енгил кийимлик, қишда эса ич кийим вазифасини ўтаган. Таниқли элшунос олим К. Шониёзовнинг ёзишича, Қашқадарёнинг қуйи оқимида яшаган қорлуқларда ёзги яктак ва қишқи тўн олача ва қалами каби маҳаллий матолардан тикилган¹⁵⁷.

Қашқадарё воҳасида эркакларнинг олача ва йўл-йўл беқасамдан тикилган чопонлари кенг тарқалган. Воҳада «чопон» сўзи тўн маъносини ифодалаган. Аммо шуни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, воҳа ўзбекларида «тўн» сўзи кенг маънода, «чопон» атамаси эса аксар ҳолларда махсус пахтали кийим маъносида қўлланилган. Чопонлар авра-астарли ёки пахта солиб қавилган олди очиқ узун кийим бўлган. Юрганда, отга минганда ва ерда чордона қуриб ўтирганда қулай бўлишлиги учун ён томонларида йирмоч кўйилган. Астарли тўнлар баъзи ҳолларда калта ва кенг енгил қилиб ҳам тикилган. Тўнларнинг авраси беқасам, кимхоб, бахмал, шойи, сатин, чит ва бошқа матолардан тайёрланган. Астари кўпинча чит ёки сатиндан бўлган. Шаҳрисабз ва Китобда тўнлар қимматбаҳо матолардан тикилиб, ёқаси, этаги ва енгининг учларига турли хил рангдаги зар иплардан кашта тикилиб, атрофига қимматбаҳо тошлар қадаб безатилган. Илгари бундай тўнларни яхши хизматлари эвазига амалдорларга ёки эъзозли меҳмонларга совға тарзида тортиқ қилишган.

Қадимий туркий ёзма манбаларда «чопон» сўзи учрамаса-да, жун матодан тикилган чопон типигаги устки кийимлар XI аср ёзма ёдгорликлари тилида «чукрак» ва «йалма» шаклида учрайди¹⁵⁸.

¹⁵⁶ Дала ёзувлари. Китоб тумани, Қайнар қишлоғи. 2002 йил.

¹⁵⁷ Шаниязов Қ.Ш. Ўзбеки-карлуки... - С. 109.

¹⁵⁸ Кошғарий М. Девону луғотит турк. II т... – Б. 321.

Тўнлар, асосан, воҳанинг турли қишлоқларида ўзига хос маҳаллий шароитга мос қилиб тикилган. Сурхондарё вилояти ва За- рафшон водийсида бўлгани сингари Қашқадарёда ҳам тўнлар маҳаллий ҳунармандлар тўқиган узун ва энли йўл-йўл матолар- дан тикилиб, анъанага кўра юпқа тўннинг устидан қалини кийил- ган. Баъзан учтадан тўн кийилган. Иккита тўн юпқароқ бўлиб, устидан белбоғ боғланган. Учинчиси қалин пахтали тўн бўлиб, унинг устидан белбоғ боғланмаган¹⁵⁹. Баъзида учинчи тўн пахта солинмасдан тикилган бўлиб, «авра чопон» ёки жегда, жанда номи билан ҳам аталган¹⁶⁰. Чопонларни бундай устма-уст кийиш одати воҳанинг тоғ ва тоғ олди қишлоқларида расм бўлган. Одатда юриш учун қулай ва ихчам бўлиши учун тўн устидан белбоғ боғланса- да, лекин авра чопон устидан белбоғ боғланмаган. Авра чопон ёки жегда аслида чопон кир бўлмаслиги учун кийилган¹⁶¹.

Воҳада чопонлар матоси ва рангига қараб *олача чопон*, *тик чопон*, *бўз чопон*, *беқасам чопон*, *алвон чопон* деб номланган. Чи- роқчи ва Қамаши туманларида «қоплама чопон» номи тўн тури ҳам мавжуд бўлган бўлиб, худди шундай тўнни Қарши тумани- даги қатор қишлоқларда «габа» дейишган¹⁶².

Қашқадарё араблари орасида эса тикилиши худди габа (тўн)га ўхшаш бўлса-да, аммо ундан калтароқ бўлган *жибби* кийиш ҳам расм бўлган. Унинг узунлиги белгача бўлиб, пахта солиб қавилган¹⁶³.

Эркаklar кийимидаги анъанавийлик ва замонавийлик кўпроқ маросимларда сезилади. Жумладан, никоҳ тўйида куёвнинг тўй куни киядиган кенг бичимдаги горизонтал йирмочли елка ёқа кўйлаги оқ рангли матодан тикилган бўлиб, чеккалари жиякли бўлган. Куёв баъзи ҳолларда оқ кўйлак устидан ипак матодан тикилган кўйлак ҳам кийган. Ички кўйлак устидан белбоғ боғ- ланган ҳамда кўйлак устидан куёвлик тўни кийилган.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, воҳада яшовчи арабларда жунли матолар кўп ишлатилган. Масалан, кигиз астарли тўн - *чайдамия* бошқа этник гуруҳларда *кебенак* деб аталган¹⁶⁴.

¹⁵⁹ Дала ёзувлари. Чироқчи тумани, Чияли қишлоғи. 2002 йил

¹⁶⁰ Дала ёзувлари. Ғузор тумани, Ярғунчи қишлоғи. 2004 йил.

¹⁶¹ Дала ёзувлари. Яқкабоғ тумани, Турон қишлоғи. 2002 йил.

¹⁶² Шаниязов К.Ш. Исмаилов Х.И. Этнографические очерки матеральной культуры узбеков... - С. 73.

¹⁶³ Дала ёзувлари. Миришкор тумани, Жейнов қишлоғи 2005 йил.

¹⁶⁴ Бу ҳақда қаранг: Шаниязов К. Узбеки-карлуки... - С. 118.

Воҳанинг турмуш тарзида чорвачилик хўжалиги етакчи аҳамият касб этган аҳолиси, аниқроғи, ўзбек қўнғиротлар, қутчилар, кенагаслар, узлар орасида эркакларнинг устки кийимларидан бири – чакмон кенг оммалашган. Чакмоннинг *боқоти*, *босма*, *қоқма*, *тивитли*, *сиякма* каби хиллари мавжуд бўлган. Чакмон асосан қишда яқтак, гуппи ва тўн устидан кийилган бўлиб, тўнга нисбатан соддароқ бичимда бўлган. Муборак туманида яшовчи қорлуқлар чакмонни кўпроқ туя юнгидан ва жуда камдан-кам ҳолларда қўй жунидан тайёрлашган¹⁶⁵. Чакмонлар рангига қараб ҳам турлича номлар билан аталган: *кўк чакмон*, *малла чакмон*, *оқ чакмон* ва бошқалар. Одатда туя юнгидан тайёрланган чакмон «*малла чакмон*», қўй жунидан қилингани «*қоқма чакмон*», аралаш ва паст сифатли жундан қилингани «*кўк чакмон*» дейилган. Бундай чакмон асосан астарсиз, фақат аврадан иборат бўлиб, тўнга ўхшатиб тикилган. Чакмоннинг ёқаси, кенг учлари ва этакларига қора, кўкиш, пушти ва жигарранг иплардан чироз тикилган, адип қўйилган¹⁶⁶. Чакмон узун ва кенг бичимда тикилиб, чопон устидан кийишга мўлжалланган.

Эркакларнинг анъанавий мавсумий устки кийимларидан яна бири пўстиндир. Пўстинлар қўй, тулки, сувсар ва бошқа хил ҳайвонларнинг терисидан тикилган. Аксарият пўстинларнинг ички тарафи ҳайвонларнинг мўйнасидан, устки қисми эса очилиб ишланган ва бўялган теридан иборат бўлган¹⁶⁷. Иссиқ кунларда пўстиннинг мўйнали қисмини устига чиқариб, совуқ кунларда эса мўйнали қисмини ичкарига қайирилиб мўйнали чалбар иштон билан кийилган. Умуман, пўстинни икки томонлама кийиб юриш қулай бўлган. Воҳада пўстинларни қайси ҳайвон терисидан тайёрланганлигига қараб «*барра пўстин*», «*сувсар пўстин*», «*кигиз пўстин*» деб номлашган. Пўстин кийиш, асосан, тоғ қишлоқларида яшовчи чорвадорлар орасида кенг расм бўлган.

¹⁶⁵ Шаниязов К. Ўзбеки-карлуки... - С. 112.

* Адип - тўн, паранжи, мурсак, чопон ва бошқанинг олди ва этагига ич томонидан (астарнинг устидан) қўйиб тикиладиган, 5-6 см энликдаги газлама. Адип қора сатин ёки қарға шойининг четидан кўндалангига ёки узунасига қийиб олинди, бир-бирига улаб тайёрланади. (Адипли чопон- ён ва этакларига адип қилинган чопон).

¹⁶⁶ Дала ёзувлари. Гузор тумани, Қорасув қишлоғи. 2004 йил.

¹⁶⁷ Исмоилов Ҳ. Анъанавий ўзбек кийимлари... – Б. 21.

Чўпонлар уни совуқдан сақлайдиган ҳимоя воситаси сифатида чопон ва чакмоннинг устидан кийишган.

Эркакларга хос муҳим кийим-кечак белгиларидан бири белбоғдир¹⁶⁸. Белбоғ ўзбек ва тожик халқлари миллий кийимларининг қадимий ва доимий ажралмас қисми ҳисобланган¹⁶⁹. Воҳада белбоғни *белқарс*, *белбақ*, *қийиқ*, *миёнбанд*, *рўпакча* деб номлашган. Ўз навбатида, воҳанинг айрим туманларида белбоғ билан белқарснинг маълум фарқли жиҳатлари ҳам бўлган. Жумладан, Яккабоғ ва Деҳқонобод туманларида эркакларнинг белларига боғлайдиган оддий ва кашталанмаган мато бўлаги белбоғ деб, чиройли кашталар билан безатилган қимматбаҳо мато бўлаги эса белқарс деб номланади. Шунингдек, минтақада тўрт томони кашталанган безакли белбоғлар *қийиқ* деб ҳам юритилади. Баъзан газламани ўртасидан бўлмай туриб ҳам белбоғ тикадилар ва бундай белбоғлар *қўш қийиқ* дейилади.

Воҳада чит, сатин, бўз ва бошқа матолардан белбоғ тикилган. Чорвадор аҳоли орасида тери ва жундан тўқилган шол белбоғ, фўта белбоғ, матри белбоғ ҳам мавжуд бўлган¹⁷⁰. Воҳада белбоғнинг рангига ҳам алоҳида эътибор қаратилган бўлиб, кекса ёшли одамлар оқ ва кўк рангдаги, ёшлар эса кўпинча қизил, баъзида тўқ қизил ҳамда сариқ рангдаги белбоғ боғлаганлар. XX асрнинг 30-йилларига келиб белбоғ боғлаш анъанаси воҳадаги эркакларнинг кундалик турмуш тарзидан чиқа бошлаган ва ёшлар ҳамда ўрта ёшдаги эркаклар белбоғ боғламай қўйганлар. Лекин қишлоқларда белбоғ боғлаш одати узоқ муддат сақланиб қолган ва ҳозирда ҳам кекса ёшли одамлар тўнларининг устидан белбоғ боғлаб юрадилар.

Белбоғ эркаклар кийимининг устки қисмларидан бири бўлиб, одамлар кундалик ҳаётда доимо яктак ва тўн устидан белбоғ боғлаб юришга одатланганлар. Эркакларнинг белбоғ боғлаб юриши ўзига хос рамзий маънони ҳам англатган. Жумладан, бўйинга осилиб, учлари кўкракка туширилган белбоғ ўзига хос ғам-қайғуни ва бу беҳаловат дунёдан воз кечишни англатган. Тошкент шаҳри

¹⁶⁸ Белбоғ XI асрда «қур», «қурмақ» деб аталган. Қаранг: Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк... 1 том. - Б. 432.

¹⁶⁹ Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков... - С. 74-75.

¹⁷⁰ Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда... - С. 56.

ва Тошкент воҳасида белбоғ боғлаш азадорлик тимсоли ҳисобланган¹⁷¹. Қолаверса, қадимда белни боғлаш қандайдир хизматга, ҳаракатга тайёр эканликни ҳам билдирган. Жумладан, Болаликтепадаги деворий суратлардан бирида белини боғлаган эркак қандайдир маросимни ўтказаяётгани тасвирланган¹⁷².

XIX аср бошларида воҳанинг Жейнов араблари орасида рўмол шаклидаги белбоғлардан эмас, балки узунлиги 3-4 метрдан иборат бир неча марта ўралувчи вазра-камардан фойдаланиш урф бўлган¹⁷³.

Эркаларнинг анъанавий бош кийимларини таҳлил қиладиган бўлсак, бу даврда воҳадаги турли этник гуруҳлар бош кийимларида бир қадар ўзига хослик сақланиб қолган бўлиб, улар қалпоқ, каллапўш, дўппи, тахя, қулоқчин, телпак, салла каби номлар билан юритилган.

Минтақада ва бутун Республикада эркаларнинг энг кўп тарқалган бош кийими дўппи бўлиб, Қашқадарёда бу бош кийим кўпинча қалпоқ¹⁷⁴ деб юритилган. Дўппи асосан бахмал, сидирға шойи, сатин каби матоларга ип, ипак, зар билан кашта тикиб тайёрланган. Дўппиларнинг қуббасимон, тўртбурчак, думалоқ, гумбазсимон шакллари мавжудлиги, уларга тикилган кашталарнинг безакларга бойлиги, баъзан тўрсимон, баъзан йирик рельефли, баъзан гиламга ўхшаш тус олиши, одми оқ-қорадан тортиб камалаксимон жилоланувчи рангларианинг анвойи товланиши – ўзбек бош кийимининг хилма-хиллилигини кўрсатади. Дўппиларнинг устки қисми ва жияги гулдор геометрик нақшлар билан безатилган яхлит тагдўздан иборат бўлиб, гоҳида тўгараклар, гоҳида гул шохлари шаклида тикилган. Умуман олганда, дўппи-

¹⁷¹ Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков... - С. 76.

¹⁷² Альбаум Л.И. Балаликтепа. - Т., 1960. - С. 128.

¹⁷³ Дала ёзувлари. Миришкор тумани, Жейнов қишлоғи. 2005 йил.

¹⁷⁴ Қалпоқ жуда қадимий бош кийим бўлиб, ҳали бадий тўқима буюмлар пайдо бўлмаган даврларда кишилар бошларини тери ва барглар билан қоплаб юришган. Бу буюм «қоплоқ» деб юритилган. Кейинчалик, одамлар ўтроқ ҳаётга кўчгач, тўқимадан бичиб тикилган, гулдор, ҳашаматли бош кийимлар пайдо бўлиб, олдинги «қоплоқ» номи метатеза йўли билан «қоплоқ – қалпоқ» шаклига келган. Қоплоқнинг ўзаги «калла қопи», «каллани қоплаб турувчи буюм» маъносини англаувчи «қоп» сўзидир. Қаранг: Асомиддинова М. Кийим-кечак номлари... - Б. 31.

лар асосан астар, авра, жияк ва пилтадан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири алоҳида тикилиб, сўнг астар билан авранинг орасига ингичка симга ўралган қоғоз пилта ўтказилган¹⁷⁵.

Дўппилар ўзбек миллий кийимларининг ажралмас қисми ва шу билан бирга миллий санъат асари ҳамдир. Жойларнинг табиати, кишилар диди, халқ амалий санъати усуллари таъсирида дўппининг турли хил нусхалари вужудга келган. Айниқса, XX аср бошларида тикилган дўппиларда Ўзбекистоннинг турли минтақаларига хос маҳаллий хусусиятлар шу қадар аниқ берилганки, кишининг асли қаерданлигини кийган дўпписига қараб аниқлаш осон бўлган. Жумладан, Чуст, Марғилон, Андижон, Ўш, Шаҳрисабз, Бухоро, Бойсун дўппилари машҳур бўлиб, уларнинг «ироқи чоргул», «ироқи қурбақа нусха», «ироқи санама», «тагдўзи», «йўрмадўзи», «заминдўзи», «зардўзи», «туспила», «бахмаш», «мунчоқ гулли», «оқлар нусха», «тож нусха», «қаҳрамон нусха», «пахта гулли нусха», «хуршид нусха», «кандакори нусха» каби турлари учрайди¹⁷⁶. Бу борада Тошкент воҳасининг нозик зар ип билан заминдўзи услубида тикилган *чакматур нусхали* дўппилари ўзига хос бўлса, Бухоронинг *гулдўзи*¹⁷⁷ ва *заминдўзи* услубида тикилган *бахмал заминли* дўппилари ўта нафислиги билан ажралиб турган. Самарқанд ўзининг металл пластинкалар билан безатилган *қуббали пилтадўзи* дўппилари билан машҳур бўлган¹⁷⁸. Шаҳрисабзда эса кўпроқ ранг-баранг нақшли босма нусха гулдор гилам дўппилар* тикиш анъанаси мавжуд бўлган. Бундан ташқари, Шаҳрисабз чеварлари Самарқанд мактаби услубида дўппи тикиши билан ҳам ажралиб турган. Конуссимон-чакматур услубли дўппилар Қарши чўлида яшовчи чорвадор аҳолининг ўзига хос зардўзлик маҳсулоти ҳисобланган.

¹⁷⁵ Исмоилов Ҳ. Анъанавий ўзбек кийимлари... – Б. 23.

¹⁷⁶ Султонмурод Олим. Дўппи // Ўзбекистон овози. 1997, 5 июнь, 5-бет.

* Заминдўзи услубида сидирғага тикилади.

¹⁷⁷ Гулдўзи деб очиқ фондаги, кесилган расмга тикиш усулига айтилади.

¹⁷⁸ Республикамининг турли минтақаларига хос дўппилар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари борасида батафсилроқ маълумот олиш учун қаранг: Суҳарева О.А. Тيوبтейка / Народное декоративное искусство Советского Узбекистана. - Т., 1954. - С. 149-166; Ўша муаллиф. Древние черты в головных уборах народов Средней Азии // Среднеазиатский этнографический сборник. - М., 1954. - С. 299-353; Турсуналиев К. Все цвета радуги. - Т., 1991; Ўша муаллиф. Бошга кийиб юриладиган китоб // Саодат. - 1992. - № 11. Б. 25; Муродова Д. Бошингиз омон бўлса // Саодат. - 2001. - № 5. Б. 28-29.

ХІХ аср бошларида кўплаб бош кийимлари ўзига хос нақшлар ва гуллар билан безатилган бўлса, шу аср ўрталарига келганда фақат дўппиларгина турли безаклар ҳамда гуллар солиб тикиладиган бош кийими бўлиб қолган. Бу даврда гуллаган дарахт ва унинг баргларини эслатувчи, тўлдириб гул солинадиган ранг-баранг безакли босма нусха Шаҳризабз гилам дўппилари воҳа дўппичилигининг ўзига хос кўринишини англаган. Бундан ташқари, Шаҳрисабз ўзининг ироқи дўппилари билан ҳам машҳур бўлган. Биз бу даврда айнан Шаҳрисабз ироқи дўппиларида Республика-мизнинг бошқа минтақаларида учрамайдиган ўзига хос жиҳатларни кўришимиз мумкин. Жумладан, ХХ аср бошларигача Шаҳрисабз чеварлари орасида «ироқи санами» услубида тикилган дўппиларнинг юқори қисмига қўғирчоқ шаклидаги одам тасвири тушириш расм бўлган¹⁷⁹. Бундай тасвир ўзбек дўппиларидаги энг қадимий архаик тимсоллардан бири ҳисобланади. Санъатшунос олима Д.А. Фахретдинова бу анъананинг келиб чиқишини бош кийимларда хомий илоҳларни тасвирлаш одати билан боғлайди¹⁸⁰.

Бу ўринда нима учун айнан бу даврда воҳада дўппи кийиш оммавийлашган, шунингдек, дўппилардаги ранг-баранг безакларнинг сақланиб қолиши ва ривожланишига нима сабаб бўлган, - деган саволлар туғилади. Аввало, дўппиларнинг оммавийлашуви ҳақида гапирадиган бўлсак, ХХ асрнинг 20-йиллари охирида паранжи ташлашга қаратилган «ҳужум ҳаракати»нинг ўтказилиши хотин-қизлар орасида паранжи ўрнига дўппи кийиш одатининг кенг ёйилишига сабаб бўлган. Эркаклар орасида азалдан дўппини салла остидан кийиш русум бўлса-да, кўпинча ундаги нақшли гуллар салла тагида қолиб кетар эди. ХХ асрнинг 30-40-йиллари оралигида эркаклар орасида ҳам салла ўрнига дўппи кийиш одати оммавийлашуви эса дўппилардаги турфа хил гулли нақшларнинг сақланиб қолишига ҳамда уларнинг такомиллашишига олиб келди. Лекин бу ўринда шуни ҳам таъкидлаш

* Гилам дўппи - тепа ва кизаги гилам нақшига ўхшатиб турли ипак ва мулина ипи билан зич қилиб тикилган, тепаси ярим конуссимон думалоқ дўппи.

¹⁷⁹ Сухарева О.А. Вышивка // Народное декоративное искусство Советского Узбекистана. - Т., 1954. - С. 133.

¹⁸⁰ Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана. - Т.: Изд. лит-ры и искусства, 1988. - С. 99.

керакки, XX асрнинг 50-60-йилларида дўппи тикишда ишла тила- диган сифатли бўёқларнинг ноёблиги Шаҳрисабз дўппиларидаги ранглар уйғунлиги ва сифатига маълум даражада салбий таъсир қилган¹⁸¹. Қолаверса, айнан шу даврда дўппиларда маҳаллий ху- сусиятлар сақланиб қолишига қарамай, воҳага бошқа ҳудудлар- га хос дўппилар, жумладан, Чуст, Марғилон дўппилари кириб кела бошлаган. XX асрнинг 50-60-йилларидан бошлаб воҳада Шаҳри- сабз ва Китоб ироқи дўппиларини кийиш русум бўлди. Бу эса, ўз навбатида, нафақат иқтисодий алоқаларнинг кучайганидан, бал- ки миллий маданий муносабатларнинг уйғунлашганлиги, Респуб- ликанинг турли минтақалари ўртасида этномаданий алоқалар ку- чайгани ва энг асосийси, умумўзбек маданиятининг таркиб топ- ганлигидан далолат беради. Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаш ке- ракки, ироқи дўппини ҳам эркаклар, ҳам аёллар кийишган. 1960 йилдан бошлаб то ҳозирги кунгача воҳа ўзбеклари орасида Мар- гилон ва Андижон дўппиларини кийиш одат тусига кирган¹⁸².

Шўролар даврида миллий кийимнинг айрим таркибий қис- мларини кийиш социализмга зид анъана деб ҳисобланган. Жум- ладан, 60-йиллардаёқ дўппига эскилик сарқити сифатида қарал- ган. Шунинг учун ҳам ўша даврда кийимнинг бир хиллашув жараёни бошланган¹⁸³.

XX асрнинг бошларига қадар воҳада тепа қисми чўққисимон қилиб тикилган уч қиррали бош кийим-кулоҳ кенг тарқалган ва 20-30-йилларда унинг ўрнига телпак расм бўлган. Телпак қан- дай усулда тикилганлигига қараб *қоракўл телпак*, *қундуз тел- пак*, *тулки телпак* номлари билан аталган. Телпакларнинг ай- рим қисмлари маҳаллий материаллар асосида косиблар томони- дан тайёрланса, бошқа жойлардан келтирилган қисмлари кўпроқ бозордан харид қилинган¹⁸⁴. Умуман олганда, тадқиқ қилинаёт-

¹⁸¹ Фахретдинова Д.А. Декоративно-прикладное искусство Узбекистана... - С. 63.

¹⁸² Марғилон дўпписининг шакли қалампир нусха бўлиб, гул чизилгандан сўнг, гулга мослаб махсус қоғозлар қирқиб қўйилган ва устидан қўл билан ёки тикув машинаси ёрдамида тикилган. Андижон дўпписини тикиш анча му- раккаб бўлиб, унда 10 дан ортиқ тикиш усулларидан фойдаланилган ҳамда тепа қисми Марғилон дўпписига нисбатан жуда майда қавилган.

¹⁸³ Зуннунова Г. Маҳаллада яшовчи ўзбекларнинг анъанавий ва замона- вий кийимлари // Тошкент маҳаллалари: анъаналар ва замонавийлик. - Т., 2002. - Б. 92.

¹⁸⁴ Исмоилов Ҳ. Анъанавий ўзбек кийимлари... - Б. 24.

ган даврда телпак ва унинг шакли гарчи четдан кириб келган бўлса-да, уни тикишда маҳаллий хом ашёдан фойдаланилган.

Воҳада оммалашган қишки бош кийимлари орасида кулоқларни ёпиб турувчи «кулоқчин» ва «чугурма» муҳим ўрин тутган. Айланасимон бу бош кийимлар қоракўл терисидан ичига пахта солиб тикилган¹⁸⁵.

Эркакларнинг миллий кийимлари сирасига кирувчи анъанавий бош кийимлардан яна бири салладир. Салла фақатгина Марказий Осиё халқларига хос маҳаллий бош кийим ҳисобланмайди. У бутун Шарқда Мисрдан Ҳиндистонга қадар бўлган мамлакатларда ва айниқса, мусулмон мамлакатларида қадимдан маълум бўлган¹⁸⁶. Страбоннинг ёзишича, мидияликлар салла ўраганлар ва қадимги эронликлар улардан саллани ўзлаштирганлар. Византия манбаларидаги айрим маълумотларга кўра, салла ўраш удуми Эрон сосонийлари орасида ҳам тарқалган. Саллани қадимги Фаластинда ҳам ўрашган. Археологик топилмаларда арман подшоси Гагик (XI аср боши) салла ўраган ҳолатда тасвирланган¹⁸⁷. Демак, биз бундан салла фақат мусулмонларнинггина бош кийими бўлмаган деган хулосага кела оламиз. Марказий Осиё халқлари, шу жумладан, воҳа аҳолиси ҳам қачондан бошлаб салла ўраганликлари маълум эмас. Лекин шу ўринда шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, илмий адабиётларда ёзилишича, саллага ўхшаш бош кийимлар минтақамизда илк бор кушонлар даври ёдгорликларида учрайди¹⁸⁸. 1221 йили Марказий Осиёга келган хитой монахи Чань-Чунь Самарқандда оддий халқ бошига оқ мато ўраб юриши ва салла ўзига хос ҳурмат ва иззат-эҳтиром рамзи бўлганлигини таъкидлайди¹⁸⁹.

Бу даврда воҳадаги ўзбеклар, тожиклар, араблар, туркманлар, лўлилар салла ўраганлар. Салла, айниқса, шаҳар аҳолиси

¹⁸⁵ Борозна Н.Г. Материальная культура узбеков Бабатага и Кофирнигна... - С. 117.

¹⁸⁶ Қаранг: Сухарева О.А. История среднеазиатского костюма Самарқанда... - С. 76; Лобачева Н.П. О некоторых чертах региональной общности в традиционном костюме народов Средней Азии и Казахстана // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1989. - С. 30.

¹⁸⁷ Марр Н.Я. О работах и раскопках в Ани. - СПб., 1907. - С. 21-22, 27-28.

¹⁸⁸ Лобачева Н.П. О некоторых чертах региональной общности в традиционном костюме народов Средней Азии и Казахстана... - С. 30.

¹⁸⁹ Горелик М.В. Среднеазиатский мужской костюм на миниатюрах XV - XIX вв. // Костюм народов Средней Азии. - М., 1979. - С. 67.

орасида кенг тарқалган. XX аср бошларида салла ўрашнинг ўзига хос меъёрлари ва саллаларнинг турли хил шакллари мавжуд бўлган. Ўрганилаётган ҳудуднинг айрим қишлоқларида матонинг узун тикилмаган бир бўлаги кўринишидаги салла дўппи ёки қулоқ устидан айлантириб ўралган ва унинг бир учи, яъни пеши чап томондан кўкракка тушириб қўйилган¹⁹⁰. Салланинг ранги эса бевосита кишининг ёшига қараб танланган. Кекса ёшдаги кишилар, исломий уламолар асосан оқ рангли салла ўрашган, ёш йигитлар ва куёвлар салласи қизил, тўқ қизил рангли матолардан қилинган. Халқимизда салла ўраш мусулмонликнинг шартларидан бири ҳисобланган, суннат қилинган ёш болаларга хатна тўйида салла боғлашган. Бу унинг мусулмон бўлганлиги ёки намоз ўқий олиши мумкинлигини, умуман олганда, унинг «қўли ҳалол бўлганини» аниқлатган. Саллани бир учи чап елкадан тушириб қўйилишида ҳам рамзий маъно мавжуд бўлиб, намоз вақтида ўнгга бурилиши учун салланинг учи чап томонга туширилган. Салла доимо озода сақланган, унга фармон ёки мактубларни қистириб қўйиш одати ҳам бўлган. Қолаверса, мусулмон киши узоқ сафарда, йўлда вафот этса, салла сўнгги охира кийими, яъни кафан вазифасини бажарганлиги боис саллаларнинг узунлиги 8 метрдан кам бўлмаган¹⁹¹. Саллаларнинг матоси ва шакли кишиларнинг иқтисодий аҳволи ҳамда ҳўжалик ишлари билан машғуллик даражасига ҳам боғлиқ бўлган. Воҳада вафот этган кишининг ўлимлик сарпосида салла мавжуд бўлиши унинг намозхон ва тақводорлигидан дарак беради¹⁹².

XX асрнинг биринчи чорагида воҳадаги қатор этник гуруҳларда бўлгани сингари Қашқадарё арабларида ҳам бош кийим сифатида салла ўраш расм бўлган. Салла ипак, пахта ва жун матоларидан турли рангларда тайёрланган. Диққатга молик томони шундаки, Жейнов арабларида ёш эркаклар одатда қизил салла, ўрта ёшлилар кўкиш рангда ва кексалар эса оқ рангдаги саллаларни ўраганлар¹⁹³. Воҳадаги маҳаллий араблар қадимдан мўйнали телпак ҳам кийганлар.

¹⁹⁰ Илмий адабиётларда қайд этилишича, салла ўрашнинг юздан ортиқ усуллари мавжуд. Қаранг: Горелик М.В. Среднеазиатский мужской костюм на миниатюрах XV - XIX вв. - С. 64-66.

¹⁹¹ Сухарева О.А. История среднеазиатского костюма Самарқанда... - С. 82.

¹⁹² Дала ёзувлари. Яккабоғ тумани, Хўжаилғор қишлоғи. 2004 йил.

¹⁹³ Дала ёзувлари. Миришкор тумани, Жейнов қишлоғи. 2005 йил.

Воҳада эркакларнинг анъанавий кийимлари таркибига кирувчи халқона оёқ кийимлар ҳам ўзига хослиги билан ажралиб турган. Ковуш-маҳси, чориқ, такаки этик, мўкки, тоштовон, чориқ-пойпуш мавсумий оёқ кийимлари ҳисобланган. Воҳа қорлуқлари этик, чориқ, мукки, ковуш сингари оёқ кийимларини кийганлар¹⁹⁴. Эркакларнинг анъанавий оёқ кийимлари асосан маҳаллий шароитда чармчи-қўнчилар, этикдўзлар, ямоқчи кўҳнадўзлар томонидан тикилган ва тузатилган. Чармчи-қўнчилар, этикдўзлар кўпинча битта гузарда яшаганлар. Жумладан, XX асрнинг биринчи ярмида Қарши шаҳридаги Чармгарон маҳалласида асосан чармчи-қўнчилар, ямоқчи ва кўҳнадўзлар истиқомат қилишган бўлиб, улар қайроқи, бўзи, булғор териларни қайта ишлашган. Қарши усталари узоқ вақт булғори терини қайта ишлаб уни қорага бўяш сирини билмаганлар ва Самарқандда узоқ вақт ишлашлари натижасидагина бу ҳунарни ўрганиб олганлар¹⁹⁵.

XX аср бошларида Шаҳрисабз ва Китоб туманларида яшовчи барлослар қиш фаслида «чориқ» кийишган. Чориқнинг орқа томони тагидан тасма ип қилиниб, оёққа айлантириб боғлаб қўйилган. Бу оёқ кийими от, туя ва мол терисидан тикилган. Шунингдек, бу даврда воҳада сув чориқ ва дагал чориқ ҳам кийилган¹⁹⁶. Мазкур оёқ кийими, асосан, қишнинг қор-ёмғирли ва намли кунларида кийилган. Чунки унинг ичи иссиқ бўлиб, усти махсус ишлов берилган мол терисидан тикилган. Мўкки-товонсиз, юмшоқ оёқ кийими бўлиб, ҳўкиз, эчки ва така терисидан тикилган. Мўкки пайтава билан бирга кийилган. Қўнғиротларда пайтава оқ қўйнинг жунидан қўлда тўқилган. Одатда ёмғирли ва қорли кунларда мўккига сув кирмаслиги учун мўккибов боғланган. Мўккибов оқ қўйнинг жунидан ёки эчкининг тивитидан эшиб тайёрланган. Эркаклар қишда ости ёғочдан қилиниб, теварагига мол териси, ичига эса эчки жун қопланган «товулдириқ», «тоштовон» номли оёқ кийимларини кийишган¹⁹⁷. Умуман олганда, мазкур оёқ кийими ҳам XX асрнинг 50-йилларига келиб кийилмай қўйган.

¹⁹⁴ Шаниязов К. Узбеки - карлуки... - С. 106-107.

¹⁹⁵ Сухарева О.А. Позднефеодальный город Бухара. - Т., 1962. - С. 111-112.

¹⁹⁶ Чорвадорларнинг чориққа ўхшаш оёқ кийими қирғизларда ҳам мавжуд бўлиб, у «чақай» деб юритилган. Қаранг: Антипина К.И. Особенности материальной культуры и и прикладного искусства южных киргизов... - С. 230.

¹⁹⁷ Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. - Т., 1974. - С. 258-259.

Эркаклар иссиқ кунларда теридан тикилган ковуш кийишган. *Малла ковуш* - қалин, дағал мол терисидан қўлда тикилган; *ағдарма ковуш* – кенг, гумшуғи узун бўлиб, мол, от терисидан тайёрланган; *ҳаққари ковуш* - ёғочдан тайёрланган бўлиб, куз ва баҳор фаслларида кийилган; *кўк ковуш* - эшак терисидан тайёрланиб, маълум безаклар ҳам берилган¹⁹⁸. Маҳаллий усталар томонидан тикилган бундай ковушларни воҳанинг кўпгина жойларида кийишган. Қора «сипоқ» ковуш Россиядан келтирилган бўлиб, ялтироқ қора теридан тикилган бундай ковушларни XX аср бошларида асосан ўзига тўқ одамларгина кийишган. Калиш, маҳси шаҳар атрофидаги қишлоқларда кенг миқёсда кийилиб, ҳозирга қадар кекса ёшдаги эркакларнинг анъанавий оёқ кийимларидан бири ҳисобланади. Табиий иқлим шароитига мос, мавсумий, содда, ихчам ва қулай бўлган ковушлар қўлда ишлов бериб тайёрланган. Шу ўринда таъкидлаш керакки, бу даврда чориқни гарчи ҳамма тайёрлай олган бўлса-да, лекин калиш, этик, мўккени махсус уста - ковушдўз ёки этикдўзгина тика олган. Умуман олганда, оёқ кийимларининг тадрижи натижасида XX асрнинг 30-40-йилларидан кейин бундай туркумдаги оёқ кийимлар истеъмол доирасидан чиқиб кетган. Айнан шу даврдан бошлаб қиш фаслида фабрикаларда тайёрланган чарм этиклар оммавий тарзда кийила бошлаган. Нўғай этик, қора этик, яъни қўнжи тиззагача бўлган пошнали этиклар эркакларнинг анъанавий мавсумий оёқ кийими эди¹⁹⁹. Қўнғиротларда улоқ ўйини учун пошнаси 5-10 сантими махсус этиклар тайёрланган. Бундай этиклар улоқ чопаетган чавандознинг оёғини отнинг узангисидан чиқиб кетишидан ҳимоя қилган.

Мавсумий қишки оёқ кийимлар пайтава ўралиб кийилган. Пайпоқлар эса бевосита жундан тўқилган ва турли ҳудудларда ҳар хил номланган. Жумладан, Қамашаида бундай пайпоқларни *қачайдук*, *жулоп*, Гурлан ва Манғитда *дағди* дейишган²⁰⁰. Жунли пайпоқларни асосан эркаклар ва болалар кийишган.

¹⁹⁸ Исмоилов Ҳ. Анъанавий ўзбек кийимлари... – Б. 24.

¹⁹⁹ Борозна Н.Г. Материальная культура узбеков Бабатага и долины Кофирнигана... - С. 113; Мавсумий этиклар Фарғона қипчоқларида «қизил этик», Зарафшон қипчоқларида «булғори этик» деб аталган. Қаранг: Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа... - С. 259.

²⁰⁰ Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков... - С. 80.

Хуллас, ўрганилаётган даврда Қашқадарё воҳасида эркаклар кийимлари Республикамизнинг бошқа минтақалардаги либослар билан кўплаб умумий жиҳатларга эга бўлиши билан бирга кийимларнинг турлари, бичими, кийилиш ҳолати, ранг ва безакларига хос айрим ўзига хос хусусиятлари билан ҳам ажралиб турган. Шубҳасиз, воҳага хос анъанавий миллий кийимларда маҳаллий алолининг хўжалик машғулоти, иқтисодий ва географик шароити ҳам акс этган.

XX аср бошларида воҳадаги эркаклар кийимида анъанавий кўринишлар муҳим аҳамият касб этган бўлиб, кийимларнинг асосий қисми анъанавий қадимий бичимда тикилган ва турли ёшдаги эркаклар ҳамда болалар асосан миллий русумдаги кийимларни кийишган. Қолаверса, эркаклар кийимларининг асосий қисми уй шароитида маҳаллий тикувчилар томонидан тикилган. Бу даврда халқ анъанавий кийимларининг турлари, уларнинг тайёрланиш усуллари ва ҳатто кийиниш тарзи (манераси) халқ хўжалигининг йўналиши ва этнос турмуш тарзига боғлиқ ҳолда шаклланиб борган. У ёки бу этник жамоанинг ҳаётидаги, умуман, турмуш тарзидаги ҳар қандай ўзгариш унинг кийим-кечакларида ҳам ўз аксини топган. Қашқадарё воҳасидаги этник жамоаларнинг кийимларини ўзаро қиёсий ўрганишдан шу нарса аён бўладики, ўрганилаётган даврда халқ кийим-кечаклари ва кийиниш маданиятига хос анъанавий этник жиҳатлар асосан сақланиб қолган. Шу билан бирга, икки хил маданий типга мансуб аҳоли кийим-кечакларида кўплаб иноэтник хусусиятлар ҳамда умумминтақавий жиҳатлар ҳам акс этган.

XX асрнинг 20-70-йилларида воҳада содир бўлган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар натижасида анъанавий миллий кийимлар таркибига европача русумдаги кийимлар кириб келган. Биз буни миллий кўйлақларнинг европача шим билан бирга кийилишида, кейинроқ эса пастки қисми кенг бўлган русумдаги шимларнинг кийилишида кўришимиз мумкин. Айниқса, бу даврда эркакларнинг оёқ кийимларида европача бичимдаги пойабзаллар кенг расм бўлганлигига қарамай, маҳси, этик каби оёқ кийимлар ўзининг анъанавий кўринишини сақлаб қолган ва кексаларнинг асосий оёқ кийимларидан бири ҳисобланган. Шунингдек, бу давр эркаклар кийими учун хос бўлган хусусиятлардан яна бири Республиканинг бошқа йирик саноат марказларидаги каби воҳада ҳам эркакларнинг махсус иш кийимлари яратила бошланганлиги

дир. Бу даврда ўғил болалар кийимлари бир мунча такомиллашиб, миллий кийимлар билан Европа кийимларининг ўзаро уйғунлашиш ҳолати кузатилган. Анъанавий бичимда тикилган эркаклар кийимлари кўпроқ воҳа қишлоқларида, айниқса, қариялар орасида сақланиб қолган. Бу давр учун энг муҳим хусусиятлардан бири - тикувчилик фабрикаларида ишлаб чиқарилган кийимларнинг оммавий тарзда расм бўлиши ҳисобланади.

XX асрнинг сўнгги чорагида воҳага янги бичимдаги кийимлар кириб келган ва асосий аҳоли Европа халқларига хос кўйлаklar ва костюм-шимларни кийган. Миллий бош кийимларидан бири ҳисобланган дўппиларнинг тикилиши, шакли, бичими борасида анъанавий кўринишлар сақланиб қолган бўлса-да, бошқа ҳудудлар, жумладан, Фарғона водийсига хос бодом гулли Чуст ва Андижон дўппилари расм бўлган ҳамда кўп ҳолларда бир қатор анъанавий кийимлар сингари маросимий аҳамият касб этиб, фақатгина тўй-ҳашамларда ва мотам маросимларида кийиладиган кийимлардан бирига айланган. Лекин шу ўринда таъкидлаш керакки, анъанавий миллий кийимларнинг айрим турлари бу даврда ҳам воҳа қишлоқларидаги қарияларнинг доимий кундалик кийимлари сирасига кирган.

Умуман олганда, эркаклар кийимларининг эволюцияси ва кийимлардаги трансформацион жараёнларни таҳлил этиш натижасида XX асрда воҳа аҳолисининг анъанавий миллий кийимлари жиддий ўзгаришга учраган бўлса-да, ўзининг тарихий асосини буткул йўқотмаган деган хулосага келдик. Айниқса, Ўзбекистон миллий мустақилликка эришганидан сўнг ҳаётнинг турли жабҳаларида бўлгани каби халқ моддий маданиятига, шу жумладан, миллий кийимларимизга ҳам кенг жамоатчиликнинг эътибори кучайди ва қадимий нусхадаги миллий либосларнинг замонавий ҳаётга мослаштирилган кўринишлардаги кийимлар хусусан, ёшлар орасида урф бўла бошлади. Бу халқнинг ўз ўтмиши ва миллий қадриятларига бўлган муносабатининг ифодасидир. Қолаверса, эркаклар дўпписининг воҳа қишлоқларида бугунги кунга хос тарзда кийилиши ҳам фикримиз далилидир.

II. 2. Аёллар кийимларидаги локал ва этник фарқлар

Анъанавий халқ кийимларини тарихий-этнологик нуқтаи назардан таҳлил этиш жараёнида ва айниқса, кийимлардаги ўзига хос ҳамда этник хусусиятларни ёритишда ижтимоий табақалар,

турли ёшларга хос бўлган кийимлар билан бирга турли жинсларга оид кийимлар таҳлили ҳам муҳим илмий-назарий аҳамият касб этади. Қолаверса, ушбу муаммоларнинг ечилиши маълум бир халқ ёки битта тарихий-этнографик минтақада яшовчи бир неча халқлар этник тарихи, маданий анъаналари ва этномаданий алоқаларини таҳлил этишда ҳам қимматли маълумотлар беради.

Халқимизнинг қадимий ва миллий кийим-бошларини ўзида мужассамлаштирган Қашқадарё воҳаси аёлларининг кийимлари этнографик ва фактик материалларга бойлиги билан ажралиб туради. Аёллар кийимлари йил фаслларига қараб қишки, баҳорги, ёзги, кузги кийимларга; қайси ҳолатда кийилишига кўра кундалик, байрам ва маросим кийимларига; тананинг қайси қисмига кийилишига қараб ички, устки, бош, оёқ кийимларига ҳам бўлинган. Шунингдек, аёллар кийими ёшга қараб кийилиши билан ҳам ажралиб турган. Аёллар кийимлари ўтган давр мобайнида гарчи сиртдан қараганда, шаклан ўзгармаган ҳолда кўринса-да, лекин, бичими ва кийим учун ишлатиладиган матоларда жиддий ўзгаришларга учраган²⁰¹.

Қашқадарё воҳаси аёллар либослари ҳам умумўзбек либослари каби асрлар давомида шаклланиб, ривожланиб келган. Унинг шаклланиш жараёнига халқнинг турмуш тарзи ва ижтимоий шароити ҳамда қўшни ёки олисдаги халқлар билан ўзаро алоқалари муайян таъсир кўрсатган. Бундай ўзгаришлар аёллар миллий либосининг умумий кўриниши (янги элементларнинг киритилиши) ёки унинг турли қисмлари (мато бичими, безаклари)-да чуқур из қолдирган. Умуман олганда, XX аср бошларида Марказий Осиё халқларида бўлгани сингари воҳада ҳам аёллар кийимларидаги умумийлик уларнинг кенг, узун, тўғри бичими ва содда кўринишга эгаллиги билан изоҳланади²⁰².

Марказий Осиё халқларининг олди очиқ ва ёпиқ бўлган чоксиз тўғри бичимда тикилган анъанавий устки кийимларини рус тилидаги илмий адабиётларда, гарчи юнонлардаги «туника»²⁰³

²⁰¹ Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков конца XIX - начала XX в. - Т., 1981. - С. 80.

²⁰² Лобачева Н.П. О некоторых чертах региональной общности в традиционном костюме народов Средней Азии и Казахстана // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1989. С. 6.

²⁰³ Қадимги юнонларда тикилмаган мато бўлакларини тана бўйлаб айлан-тириб елкага ташлаб олинадиган кийим «туника» дейилган.

русумли кийим билан ҳеч қандай боғлиқлиги бўлмаса-да, «туникообразная одежда» («туникообразная одежда») деб юритилган²⁰⁴.

Аёлларнинг анъанавий кийимлари тайёрландиган матоларнинг турлари хилма-хил бўлиб, турли этнослар кийимларининг ўзига хослиги минтақанинг табиий-иқлимий шароити, анъанавий турмуш тарзи, хўжалик-маданий типлари ва қабила-уруғчилик анъаналари билан бевосита боғлиқ бўлган. Бундан ташқари, кўшни халқлар билан олиб борилган маданий-иқтисодий алоқалар ҳам кийимларнинг шаклланишида муҳим аҳамият касб этган.

Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларидан бири ҳисобланган Қашқадарё воҳасида яшовчи турли этносларнинг анъанавий кийимлари минтақанинг қуруқ ва қисман субтропик иқлим шароити, унда яшаётган аҳолининг турмуш тарзи ва хўжалик машғулотларига боғлиқ ҳолда шаклланган.

XIX аср охири - XX аср бошларида воҳа аҳолиси ўзининг турмуши ва хўжалик тарзига кўра ўтроқ ва ярим ўтроқ типга бўлинган. Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ каби тоғ олди туманларида аҳоли ўтроқ, Косон, Қамаш, Чироқчи ҳудудларида эса ярим ўтроқ тарзда яшаган. Ўтроқ аҳоли суғорма деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик билан, ярим ўтроқ аҳоли эса чорвачилик ва лалми деҳқончилиги билан машғул бўлган²⁰⁵.

Ярим ўтроқ тарзда яшайдиган аёлларнинг асосий уй машғулотлари тўқувчилик бўлиб, улар қўй, туя, эчки жунидан мато тайёрлашган. Анъанавий ҳаёти ўтроқ бўлган одамлар эса деҳқончилик қилиб, пахта етиштиришган ва ипак қурти боқишган. Баъзан улар пахта ва ипак толасини бозордан сотиб олиб, матолар ҳам тайёрлашган. Аёлларнинг анъанавий кийимларини тикиш учун четдан келтирилган ноёб, қимматбаҳо шойи ва ярим шойи матоларни ҳам ишлатишган.

Этнографик дала тадқиқотлари асосида Қашқадарё воҳаси аёлларининг кийимлари мажмуасига назар ташласак, уларда локал ва этник фарқлар бирмунча кўпроқ акс этишини кузатиш

²⁰⁴ Сухарева О.А. Опыт анализа покровов традиционной «туникообразной» среднеазиатской одежды в плане их истории и эволюции... - С. 79.

²⁰⁵ Қаранг: Раҳманов Ф.Ш. Обычаи и обряды населения Қашқадарьинского оазиса, связанные с земледелием (Конец XIX – начало XX вв.): Автореф. дисс. ... кан. ист. наук. - Т., 2002. - 25 с.

мумкин. Воҳадаги ўзбек аёлларининг энг кўп тарқалган кундалик кийимларидан бири чоксиз тўғри бичимли кўйлак бўлиб, бундай кўйлаklar узун ва кенг қилиб тикилган. Шу ўринда таъкидлаш керакки, кийимлар бичими ва унинг кўплаб хусусиятлари кўпинча бир халқ доирасида эмас, балки маълум бир ҳудуд доирасида шаклланади. Ўз навбатида, буни дунёнинг кўплаб халқларига хос бўлган тўғри бичимдаги кийимларнинг ҳудудий тавсифида ҳам кўриш мумкин. XX асрнинг бошларида аёллар орасида оммалашган бундай кўйлаklar «елка ёқали» ёки «кифтаки» деб аталган²⁰⁶.

Кўйлак тез йиртилмаслиги ва чидамли бўлиши учун унинг икки ён томонидан қийиқ кўйиб тикилган. Ушбу қийиқ икки қават қилиб тахланган мато парчасидан қийиб кесиш йўли билан бичилган. Шунингдек, воҳадаги ўзбек аёллари томонидан кийилган кўйлаklarнинг ёқаси ҳам ўзига хослиги билан ажралиб турган бўлиб, бу даврда оммалашган кўйлак ёқалари асосан вертикал ва горизонтал кўринишда бўлган. Воҳа бўйлаб олиб борган этнологик тадқиқотлар ва илмий-этнографик адабиётлар таҳлили шундан далолат берадики, этник ва локал гуруҳлардаги кўйлак ёқалари фақат этногенетик томондан эмас, балки функционал жиҳатдан ҳам муҳим аҳамият касб этган: вертикал ёқали кўйлаklar чақалоқларни эмизишда қулай бўлгани учун асосан она бўлган аёллар томонидан кийилган. Қизлар ва ёш келинлар она бўлгунига қадар горизонтал ёқадаги кўйлак кийганлар²⁰⁷. Умуман олганда, ёқаларнинг пайдо бўлиши кийимлар тараққиётининг ўзига хос босқичи ҳисобланади. Чунки археологик материаллар Марказий Осиё халқлари анъанавий устки кийимлари тарихининг дастлабки даврида ёқа бўлмаганлигидан далолат беради²⁰⁸. Демак, ёқа анъанавий устки кийимлар бичимининг такомиллашиш жараёнида қулфакдан олдин пайдо бўлган дастлабки ва энг асосий қўшимча қисм деб айтиш мумкин²⁰⁹.

²⁰⁶ Исмоилов Ҳ. Анъанавий ўзбек кийимлари... – Б. 28.

²⁰⁷ Сухарева О.А. Опыт анализа покроев традиционной «туникообразной» среднеазиатской одежды в плане их истории и эволюции... - С. 81.

²⁰⁸ Немцева Н.Б. К истории тканей и одежды населения Средней Азии // Из истории искусства великого города. - Т., 1972. - С. 246. Рис 2.

²⁰⁹ Сухарева О.А. Опыт анализа покроев традиционной «туникообразной» среднеазиатской одежды в плане их истории и эволюции... - С. 88.

Вертикал бичимдаги ўйма ёқа кўйлақларда аёлларнинг бола эмизишида қулай бўлиши учун бўйиндан кўкраккача 20-30 см чамаси кесма туширилиб, ёқани ёпиш учун боғичлар қилинган. Эркакларнинг шу нусхадаги кўйлақлари ёқасига ўхшаб, бунда ҳам елканнинг икки ёки бир томонида боғичи бўлган. Кейинчалик эса ёқага тўғнағич қадаш урф бўлган. Юқорида таъкидлаганимиздек, бундай ёқали кўйлақни асосан болали аёллар кийишгани боис «оналик кўйлаги» ёки «аёл кўйлақ» деб ҳам аташган. Баъзида ёқани кенг овал шаклида, яъни елкабови усулда ҳам қилишган. Шаҳрисабз, Деҳқонобод, Фузур туманларининг қатор қишлоқларида қизлар кўйлаги ёқасининг шаклига қараб «*gumtak*» дейилган.

Умуман олганда, кийим эгасининг қадду қомати ва ҳусну жамолини ёвуз ниятли кишиларнинг ёмон кўзларидан яширишга қаратилган ғоя XX асрнинг биринчи чорагигача минтақада кенг расм бўлган узун, кенг ва тўғри бичимдаги чоксиз кўйлақларнинг яратилишига асос бўлган²¹⁰.

XX аср бошларида Марказий Осиёнинг бошқа минтақалари сингари Қашқадарё воҳасида ҳам ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланиши, савдо алоқаларининг тараққий этиб, кенгайиши натижасида фабрика газламаларининг оммавий тарқалиши билан бирга янги иноэтник кийим нусхаларининг кириб келиш жараёни ҳам бошланган. Айниқса, минтақага тикув машинасининг кириб келиши кийимлар тараққиётида ўзига хос «инқилобий» ҳодиса бўлган. Бу эса ўз навбатида, минтақада яшовчи турли этносларнинг анъанавий кийимлари ва уларнинг бичимларида ўзгаришлар рўй беришига сабаб бўлди. Қадимдан Марказий Осиё халқлари анъанавий кийимларида янги шаклларнинг пайдо бўлиши минтақанинг маданий маркази ҳисобланган йирик шаҳарларнинг ривожланиши билан бевосита боғлиқ бўлган²¹¹.

XX аср бошларида содир бўлган ижтимоий, сиёсий ҳамда иқтисодий ўзгаришлар таъсирида дастлаб воҳанинг Қарши, Фузур, Шаҳрисабз, Китоб шаҳарларида этномаданий алоқаларнинг кучайиши натижасида рус ва татарларнинг кийимларига

²¹⁰ Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков конца XIX - начала XX в... - С. 81.

²¹¹ Сухарева О.А. История среднеазиатского костюма... - С. 7; Лобачева Н.П. О некоторых чертах региональной общности в традиционном костюме народов Средней Азии... - С. 35.

ўхшаш либослар тарқала бошлаган. Бундай нусхадаги кийимлар тикилишига кўра одам танасининг тузилишига яқин бўлган ва маълум бир қисмларга ажралган. Кийимлар бичимининг тадрижий ривожини кўйлак ёқаси, бурмаси ва кўйлакдаги тўғри қирқим ўзгаришида кўриш мумкин.

XX асрнинг 50-йилларида аёллар ва қизлар кўйлаги орасидаги ўзаро фарқ йўқолиб, вертикал кўринишдаги кўйлаklar расм бўла бошлаган. Шундай қилиб, ўрганилаётган даврда воҳадаги ҳар бир этник ёки локал гуруҳнинг анъанавий кийимларида ҳам вертикал, ҳам горизонтал ёқали кўйлаklar мавжуд бўлган деб айтиш мумкин. 80-йилларга келиб кўкрак бурма, ёқали, энги калта атлас кўйлаklarни кийиш оммавийлашган.

Кўйлаklarнинг йирмочи кўндаланг ёки «елка ёқа», «қозоқи ёқа», «вақвақа ёқа», «қайтарма ёқа» каби турларини кўпроқ қариялар ва келинлар кийганлар.

Воҳада турли ёшдаги хотин-қизларнинг кўйлаklари ҳам ўзаро фарқланган. Жумладан, Шаҳрисабз туманининг Сойбўйи қишлоғида қизлар кўйлаги - «кифтаки», келинлар кўйлаги - «ларпар», ўрта ёшдаги аёллар кўйлаги - «дарвоза ёқа кўйлак» ва кекса момолар кўйлаги - «боғичи» дейилган²¹². Елка ёқа кўйлаklar йирмочининг чеккаларига турли хил жияк, чироз, широз, тасма ёки турли хил рангдаги ипак иплардан йўрма усулда²¹³ кашта тикиб чиқилган. Шунингдек, кийим шакллари миллий йўл-йўл, сидирға ва гулли матолар билан мослашган, олди, этаги, энг учи, ёқаси гулли жияк билан ҳошияланган.

Турмушга чиққан аёллар кўйлаги ёқасининг тик кесмаси бўйлаб, қизлар кўйлагининг эса кўндаланг кесимига каштали жияк кўйиб тикилган. Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, жияк қўлда тўқилиб, аёлларнинг паранжиси, чопони, дўпписи ва лозимларига энсиз кашта сифатида кўйилган. Бундай кашталар уст-бошларнинг сифатини ошириб, унинг безакдорлигини таъминлаган²¹⁴.

²¹² Дала ёзувлари. Шаҳрисабз тумани, Чоршанби қишлоғи. 2002 йил.

²¹³ Йўрма усулида таъсир кучи аниқ ҳисобга олинган қимматбаҳо тошларнинг товланишида таасурот туғдирадиган тўқима бахтли киши усулидир. Йўрма кўпинча жиякларга ва нақшлар тарҳини ажратишга ишлатилган.

²¹⁴ Ўроқов М.Б. XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида ўзбек хотин-қизларининг чеварлик касб-ҳунари // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. - 1998. - № 1. - Б. 78.

Жияк тўқишда махсус асбоблардан фойдаланилмаган. Чеварларнинг оёқ ва қўлларидаги панжалар жияк тўқишда ўзига хос «дастгоҳ» вазифасини ўтаган. Қўнғиротларда эса жияклар қўлда йўрма қилиб тўқилган²¹⁵.

Деҳқонобод туманида яшовчи қўнғиротларда йирмоч ёқали кўйлақларни «ўзбак кўйлақ» дейилган. Одатда, бундай кўйлақларнинг чиройли бўлиши учун жун ёки пахтадан ип қилиб эшилган боғич кўйилган. Ахборотчиларнинг таъкидлашларича, бундай кўйлақлар ҳозирда ҳам айрим момолар томонидан кийилади ва ёқаларига кашта, жияк тикишда икки хусусият ҳисобга олинган. Бунда жияк, биринчидан, безак сифатида, кўрк бериб туриши, иккинчидан, йирмочидан бош кириб чиққанда тез йиртилиб кетмаслиги, яъни кўйлақнинг чидамли ва сифатли бўлиши учун тикилган.

Кўйлақларга бериладиган безак тури ва шакли бир томондан, ўша ҳудуддаги мавжуд шарт-шароитга, иккинчидан, кийимнинг қандай мақсадда кийилишига боғлиқ ҳолда танланган. Шу ўринда шуни ҳам таъкидлаш керакки, баъзан нафақат кийимларнинг шакли, балки, унинг безалиши, яъни кўйлақ, иштон, дўппи ва тўнлардаги жияк ва чирозларда ҳам ўша давр руҳияти ҳамда сиёсатининг таъсирини кузатиш мумкин бўлган. Жумладан, XX асрнинг 30-40-йилларида анъанавий жияклар ва чирозларда аэроплан, трактор, граммофон каби нарсаларнинг тасвири пайдо бўлган²¹⁶. Бу ўша даврда олиб борилган шўролар сиёсати таъсирида ўйлаб топилган ўзига хос сунъий йўналиш бўлган ва тез орада истеъмолдан чиқиб кетган.

Умуман олганда, кийимларни безатишда каштачилик муҳим ўрин тутган. Асрлар давомида ичкарида яшашга мажбур бўлган аёллар ўз ижодий қобилиятларини кўпинча каштачилик орқалигина ёрқин намоён этганлар. Улар ўз орзу-умидлари, табиатга, гўзалликка бўлган муҳаббатларини кашта орқали намоён этиб, ажойиб санъат намуналари яратишган.

Марказий Осиё халқларида кашта билан уй ва кийимларни безаш анъанаси кенг тарқалган. Сўзана, жойпўш, тақияпўш, жойнамоз, зардевор, сандалпўш, дўппи, қулоҳ, пешкурта, жияк,

²¹⁵ Дала ёзувлари. Деҳқонобод тумани, Хўжамқулов маҳалласи 2005 йил.

²¹⁶ Писарчик А.К. Узорная тесьма // Народное-декоративное искусство Советского Узбекистана. - Т., 1954. - С. 175.

этик, маҳси-ковушлардан тортиб, ойна халта, тароқ халталар-гача каштачилик билан безатилган²¹⁷. Шубҳасиз, воҳа каштачилиги ўзига хос ёрқин ранглари, нақшларининг тузилиши ҳамда тикиш технологияси билан бошқа минтақалардан ажралиб турган. Жумладан, Деҳқонобод кўнғиротларининг каштачилигида асосан геометрик шакллар ва зооморф образлар кенг қўлланилган. Кўнғиротларнинг ўтроқ турмуш тарзига ўтиши ва уларнинг маданияти маҳаллий ўтроқ аҳоли анъаналари билан қўшилиб кетиши натижасида кашталарда ислимий элементлар пайдо бўлган²¹⁸. Қолаверса, Шаҳрисабзнинг машҳур ироқи усулида²¹⁹ тикилган кашталари нафақат воҳада, балки, бутун Республикада машҳур бўлган. Шаҳрисабз кашталарининг ўзига хос томони шундаки, айнан мазкур кашталарнинг асосий сатҳи ва гуллари кўпинча ироқи усулда ёки бир-бирига яқин ранглар билан тикилганлигига қарамай, нозик ва сезилар-сезилмас чизиқлар асос билан гулларни бир-биридан ажратиб туради²²⁰.

Либослардаги кашталар нафис гўзалликни акс эттириши билан бирга мажозий маънога ҳам эга бўлган. Келинлар ва ёш болаларнинг либослари, «уни кийган кишини турли бало-қазолардан асрасин», деган мақсадда кашта ёки каштали жияк (чироз) билан безатилган. Авваллари жиякдаги кашталар бигиз билан тоза ипак толасидан тикилган. Афсуски, бугунги кунга келиб ушбу анъана йўқолиб бормоқда. Унинг ўрнини бошқа жойлардан келтирилган сифатсиз жияклар, либосдаги кашталарни эса тикув машинасида тикилган чоклар эгалламоқда.

Минтақада яшовчи турли-туман этносларнинг кийимларида ҳам этник ўзига хослик кўзга ташланади. Айниқса, бу борда Қашқадарё воҳаси арабларининг кийимлари ўзига хослиги

²¹⁷ Жумаев. Қ. XIX – XX аср бошлари Бухоро ипак каштачилиги // Бухоро маданий мероси тарихидан материаллар. - Бухоро, 1995. - Б. 37.

²¹⁸ Бинафша Нодир. Сурхондарёлик кўнғирот аёлларининг миллий либослари // San'at. - 2002. - № 3. - Б. 27.

²¹⁹ «Ироқи» каштачиликда энг кўп қўлланилган қадимий усуллардан бири бўлиб, бу усулда асосан Қарши ва Шаҳрисабз чеварлари кашта тикканлар. Бу усулнинг ўзига хослиги «Х» шаклидаги гул тикилишида бўлиб, майда ярим катак шаклдаги нақшнинг устки қисми дона-дона қилиб кўрсатилади.

²²⁰ Фахретдинова Д.А. Декоративно-прикладное искусство Узбекистана... - С. 23.

билан ажралиб туради. Масалан, араб аёлларининг кийим-кечакларида бошқа этник гуруҳларда мавжуд бўлмаган ўзига хослик ҳам борки, бу Марказий Осиё араблари қавмининг этник тарихига доир кўпдан-кўп масалаларга оидлик киритиши, шубҳасиз. Кекса аёллар оқ ёки кўк рангдаги кўйлак кийганлар ва унинг узунлиги тўпиққача етиб, энги ва ёқаси қора кашта билан безатилган. Араб қизлари яқин кунларгача «*мунди ёқа кўйлак*» кийганлар. Турмушга чиққан аёлларнинг тик ёқали кўйлаги ўз бичимига кўра кенг, узун ҳамда узун энгли бўлиб, анъана бўйича қизларнинг кийимлари ўрта ёш ва кекса аёлларнинг кийимларига қараганда узунроқ қилиб тикилган. Араб қизлари турмушга чиққандан сўнг қизлик кўйлагини қисқа қирқимга эга бўлган вертикал ёқали келинлик кўйлагига алмаштирган. Бундай русумдаги кўйлакни келиннинг ота-онаси аввалдан тайёрлаб қўйиши лозим бўлган. Келин бундай кўйлакни токи оилада биринчи фарзанд туғилгунигача кийган ва биринчи фарзанд дунёга келгач, аёл илк бор оналар кўйлаги - *субинморони* кийган.

«Араб аёллари, - дейди Жейнов қишлоғилик ахборотчи Сарвар Маҳмудмуродова - илгаридан кўк, қизил ва оқ рангли матолардан кийим кийишни ёқтиришган. Кекса одамларнинг таъкидлашларича, очиқ рангли либос қадимги даврлардан анъана бўлиб келган асл араб кийими ҳисобланган»²²¹.

Аёллар кийимидаги этник ҳамда локал ўзига хослик борасида фикр юритганда, аёллар кийими мажмуига кирувчи иштонларнинг ўзига хос тузилиши ва бичими борасида ҳам тўхталиб ўтиш жоиздир. Қашқадарё аёлларининг анъанавий ички кийими иштон²²² ёки лозим²²³ деб юритилган. Умуман олганда, XX аср бошларида воҳада иштонлар бир неча хил бичимда тикилган бўлиб, улар орасида тўғри ва кенг бичим кенг тарқалган.

²²¹ Дала ёзувлари. Миришкор тумани, Жейнов қишлоғи. 2005 йил

²²² «Иштон» туркий сўз бўлиб, ёзма манбаларда XI асрдан учрайди. Жумладан, «Девону луғотит турк»да «*эр иштонлади*» - «одам иштон кийди» деган жумла учрайди. Қаранг: Маҳмуд Кошғарий. Девони луғотит турк. 1-том. - Б. 305.

²²³ «Лозим» атамаси арабча «лозима» сўздан олинган бўлиб, «зарур», «керакли» маъносини англатади. Ёзма манбаларда «лозим» атамаси XV асрдан эътиборан тилга олинган. Қаранг: Алишер Навоий. Наводирушшабоб. 2-том. - Т., 1963.

XX асрнинг биринчи чорагида эркаклар ва аёллар иштони ўзининг бичимига кўра бир хил кўринишга эга бўлган ҳамда XX аср 30-40 йилларидан идан эътиборан улар орасида фарқланиш жараёни бошланган. Айнан мазкур даврда иштонлар бичимидаги ўзгариш натижасида эркаклар ва аёллар иштонида маълум фарқли жиҳатлар пайдо бўлган.

Воҳада кенг тарқалган одатга кўра, аёллар иштонининг кўйлак остида кўринадиган қисми қимматбаҳо матодан, кўринмайдиган қисми эса арзонроқ ва оддий матодан тикилиши билан эркаклар иштонидан фарқланиб турган. Панжикентдаги деворий расмларда ҳам худди шундай иштон кийган аёл тасвирланганлиги бундай анъана анча қадимий эканлигини кўрсатади²²⁴. Қолаверса, Марказий Осиёдаги бошқа халқларда ҳам аёллар иштони икки хил матодан тикилиши одат эди. Шунга кўра мазкур анъана ўрганилаётган воҳага хос локал белги эмас, балки умумминтақавий аҳамият касб этишидан далолатдир.

Аёллар лозими кенг, узун бўлиб, пастга томон торайиб борган. Хотин-қизлар иштонидаги фарқли жиҳатлардан яна бири уларнинг пастки қисми чирозли нақш ёки каштали жияклар билан безатилишидир. Айниқса, воҳада келинчақлар ўзгача жияк тақишган. Қолаверса, аёллар иштони эркакларникига қараганда бирмунча узунроқ тикилиши билан ҳам ажралиб туради.

Воҳада қизлар ва ёш аёлларнинг иштонлари очиқ рангли матолардан, ўрта ва кекса ёшдаги аёлларнинг лозимлари одмироқ матолардан тикилган. Чунки, кундалик кийиладиган лозимлар кўпроқ маҳаллий ҳунармандларнинг оддий матоларидан, тўй-тантаналарда кийиладиган лозимлар эса иложи борича, шойи, атлас, парча, ипакли ва ярим ипакли ҳамда қимматбаҳо матолардан тайёрланган. Одатда, иштонлар тананинг қорин қисмидан пастроққа кийилган ва жуда маҳкам қилиб боғланган. Бу эса ўз навбатида воҳанинг иссиқ иқлим шароити учун жуда қулай бўлган.

²²⁴ Қаранг: Белинский А.М. Монументальное искусство Пенджикента. - М., 1973. - С. 25. Лозимнинг икки хил матодан тикилиши ҳақида қаранг: Сазонова М.В. Женский костюм узбеков Хорезма... - С. 94; Сухарева О.А. История среднеазиатского костюма... - С. 58-59; Широков З.А. Традиционная и современная одежда народов горного Таджикистана. - Душанбе, 1976. - С. 60-61.

Аёлларнинг анъанавий устки кийимлари ҳар бир ҳудуд, ҳар бир халқда ўзига хос безак ва нақшлари билан ажралиб турсада, улар бутун Ўзбекистон бўйича бир хил бичимда, яъни тўғри, кенг ва узун қилиб бичилиши билан ажралиб турган²²⁵. Дастлаб аёлларнинг устки кийимлари аёллар кўйлаги кўринишида бошга ташлаб юрилган ва кейинчалик халат кўринишига келтирилиб, кўйлак устидан кийила бошлаган. Аёлларнинг устки кийимлари пахта солиб қавилган аёллар тўни ва пахтасиз авра-астардан иборат енгил халат кўринишидаги либосдан иборат бўлиб, улар Республикамиз вилоятларида турлича номланган. Жумладан, мазкур кийим Тошкентда - *пешво*, *мурсак*, Хоразмда - *мисак*, Самарқандда - *мунисак*, *калтача*, Фарғонада - *мунисак*, *мунсак*, Бухорода - *калтача* дейилган²²⁶.

Бу кийим Шаҳрисабзда *калтача*, Ғузор тумани қишлоқларида *минисак* номи билан аталади. «Минисак»ни маҳаллий аёллар қимматбаҳо кийим тарзида тўй ва байрамларда кийишган²²⁷. Воҳада минисакни асосан Бухоро шойисидан тикишган²²⁸. Чорвачилик билан шуғулланган тоғ ва тоғ олди қишлоқларида авра-астарли минисак кўринишидаги енгил устки кийим - «желак» кийилган.

«*Мурсак*» уч қисмдан - бўй, ён ва енглардан иборат бўлиб, тўғри ва узун ён қисми қўлтиқ остига тўпланган. Қўлтиқ остига тўпланган қисмини кўп жойларда «чўчча» деб ҳам аташган²²⁹.

²²⁵ Сухарева О.А. Опыт анализа покровов традиционной «туникообразной» среднеазиатской одежды в плане их истории и эволюции... - С. 92-93.

²²⁶ Қаранг: Абдуллаев Т.С., Ҳасанова С.А. Одежда узбеков. - С. 7; «Мурсак» атамаси арабча - «мурассаъ» сўздан олинган бўлиб, тош ва зарлар билан безатилган қадимий устки кийим маъносини англатган. Шу бонс, араблар мазкур кийимга «мурассаъ» (зийнатланган ва безатилган) деб ном қўйганлар. Арабча «мурассаъ» сўзи ўзбек тилининг фонетик хусусиятларига мувофиқ «мурсак» деб талаффуз қилинади. Қаранг: Асомиддинова М. Кийим-кечак номлари... - Б. 46.

²²⁷ Ушбу кийим ҳақида тўлиқ маълумот олиш учун қаранг: Бикжанова М.А. Мурсак - старинная верхняя одежда узбеков г. Ташкента // Памяти М.С. Андреева. Труды ИИАЭ. АН ТаджССР. - Сталинабад, 1960. Т. СХХ. - С. 47-53; Шаниязов К.Ш. Узбеки-карлуки... - С. 117-119; Сухарева О.А. История среднеазиатского костюма Самарканда (2-я половина XIX - начало XX в.). - М., 1982. - С. 34-44; Рассудова Р.Я. К истории женской одежды Ферганы и Ташкента (XIX - начало XX в.) // ПИИЭ. 1979. - М., 1983. - С. 164-177.

²²⁸ Дала ёзувлари. Қамаш тумани, Совсан қишлоғи. 2004 йил.

²²⁹ Бикжанова М.А. Мурсак - старинная верхняя одежда... - С. 48.

Анъанавий устки кийимлар сирасига кирувчи пахта солиб қавилган чопон ёки тўн аёллар учун икки хил кўринишда бўлган: тўғри кенг бичимли тўн²³⁰ ва бели тор, яъни белли тўн. Воҳада ичига пахта солиб тикилган устки кийим «пахтали тўн» деб номланган. Бундай чопон қандай матодан тикилганлигига қараб *ад-рас тўн*, *атлас тўн*, *шойи тўн*, *сатин тўн*, *беқасам тўн* деб ҳам юритилган. Бундай тўнлар ҳозирда воҳадаги кекса аёллар орасидагина сақланиб қолган.

Аёлларнинг миллий кийимлари ичида анъанавий бош кийимлари алоҳида ажралиб туради. XX аср бошларида бош кийимларнинг бир неча хил нусхадаги кўринишигина мавжуд бўлиб, улар ҳам аҳолининг жинсига, ёшига, этник мансубиятига, йил фаслига ҳамда ижтимоий мавқеига қараб кийилган. Чунончи, бош кийимларда кийим эгасининг оиладаги мавқеи аниқ ифодаланган. Бош кийим ва соч турмагига қараб қиз болани турмушга чиққан келиндан, ёш онани фарзандсиз хотиндан, ўрта ёшли аёлларни кекса момолардан ажратиш мумкин бўлган. Ўз навбатида, аёлнинг бир ёш босқичидан иккинчисига ўтиши махсус маросим тарзида нишонланган бўлиб, унда маросим сабабчисининг бош кийими шаклан ўзгартирилган²³¹.

Аҳолининг ўзига хос миллий-этник хусусиятлари бошқа либосларига қараганда айнан бош кийимларда кўпроқ намоён бўлади. Шунингдек, Ўрта Осиё ва унга туташ ҳудудларда яшовчи халқларнинг бош кийимларини ўрганиш шуни кўрсатадики, айнан мазкур кийим муайян этник гуруҳларга хос ҳамда маҳаллий (локал) хусусиятлар билан бир вақтда умуминтақавий жиҳатлар ҳам акс этади²³².

²³⁰ Пахта солиб тикилган халат кўринишидаги анъанавий устки кийимлар ўзбекларда тўн, чопон, тожикларда - жома деб аталган. Қаранг: Сухарева О.А. Кўрсатилган асар. - С. 84.

²³¹ Исмаилов Х. Головные уборы узбечек конца XIX – начала XX века // Общественные науки в Узбекистане. - 1977. - № 6. - С. 50.

²³² Сухарева О.А. Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии // Труды ИЭ АН СССР. Новая серия. – М.-Л., 1954. Т. XXI. - С. 299-353; Лобачева Н.П. О некоторых чертах региональной общности... - С. 29-35; Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И. Этнографический очерк материальной культуры узбеков конца XIX - начала XX в. – Т., 1981. - С. 76-78, 89-94; Чвырь Л.А. Уйгуры Восточного Туркестана и соседние народы в конце XIX - начале XX в. // Очерки историко-культурных связей. – М., 1990. - С. 239-249 ва б.

Тадқиқотчилар бош кийимларни одатда икки гуруҳга ажратадилар: а) бошга кийиладиган кийимлар - қалпоқ, дўппи (тақя), каллапўш, қулоқчин, бўйрак, телпак ва ҳ.к.;

б) бошга ўраладиган ёки ёпинадиган кийимлар - рўмол, пешанабоғ, лочак, дурра, дуррача, локки, ёғлиқ, ёвлик.

Этнолог олим У. Абдуллаевнинг ёзишича, аҳоли бош кийимлари маълум тарихий-маданий ҳудуд доирасида шаклланиб борар экан, кўп ҳолатларда қатор омиллар, жумладан, этнослараро муносабатлар омилининг таъсирида умумминтақавий хусусиятларга ҳам эга бўла бориши кузатилади. Бошқача қилиб айтганда, бош кийимнинг у ёки бу нусхаси фақат бир этник гуруҳгагина мансублик хусусиятини йўқотиб, аста-секин ўзга этнослар учун ҳам кундалик кийимга айланади²³³.

Воҳада аёлларнинг анъанавий бош кийимлари хилма-хил бўлган бўлиб, улар асосан дўппи, қалпоқ, гизза, рўмол, кулута, қасава, лачак, салла (бош), локи, пешонавант, бухнак, кийгич, чачкап каби номлар билан аталган.

XX асрнинг биринчи чорагида воҳа аёллари орасида энг кўп тарқалган бош кийимларидан яна бири кулутадир. Қашқадарёда кулутани *култа*, *култапўшак*, *табсуллоҳ*, *дўппи*, *тўппи* (шевада), *қалпоқ* деб аташган. Қамаши тумани аёлларининг қишда киядиган махсус кулутаси бўлиб, уни маҳаллий аҳоли *сарпушак* деб атаган. Сарпушакнинг ўзига хослиги, у пахталик матодан қилинмаганлигидадир. Лекин шу ўринда таъкидлаш жоизки, сарпушакка ўхшаш бош кийим ярим кўчманчи аҳоли орасида фақатгина марҳум аёлларгагина кийгизилган²³⁴.

Воҳада яшаган қорлуқларда ҳам кулута мавжуд бўлиб, Косон қорлуқларида кулутанинг осилиб турувчи дум қисми бўлмаган. Воҳанинг бошқа ҳудудларида яшовчи қорлуқларда эса бундай бош кийим «култапўшак» дейилган²³⁵.

Марказий Осиё кийимлари бўйича илмий изланишлар олиб борган мутахассислар кулутани қизлар бош кийими сирасига киритмаганлар. Масалан, этнограф олима Р. Рассудова «Самарқанд вилояти ва Юқори Қашқадарёда чачкап (кўпинча уни

²³³ Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар... - Б. 127.

²³⁴ Этнографические очерки узбекского сельского населения. - М., 1968. - С. 124.

²³⁵ Шаниязов К. Узбеки карлуки... - С. 116.

«кулута» ҳам дейишган)ни фақат қария аёлларгина кийганлар», - деб ёзади²³⁶. Бироқ, бошқа муаллифларнинг ишларида кулута қадимда қизларнинг ҳам бош кийими бўлганлигини кўрсатувчи маълумотлар ҳам учрайди. Жумладан, Матчо тожикларида уни барча аёллар, ҳатто қизлар ҳам кийишган. Тадқиқотчи С.П. Русаякина ва В.В. Крестовскийнинг²³⁷ далиллари асосланган ҳолда кулута қизларнинг ҳам бош кийими бўлган, деб ёзади²³⁸.

Бизнинг воҳа бўйлаб олиб борган дала тадқиқотларимиз жараёнида кулута аҳоли орасида *кийгич* номи билан маълум бўлганлиги аниқланди. Кийгич нафақат Қашқадарё воҳасида, балки Самарқанд вилояти аҳолиси орасида ва Зарафшон водийси қипчоқларида ҳам учрайди²³⁹. Шунингдек, бундай шаклдаги бош кийимлар «кийгич», «чачкап» номи билан Фарғона водийсида ҳам мавжуд бўлган. Водийда уни асосан кекса аёллар кийганлар²⁴⁰. Қозоқларда бундай бош кийим «шашкап» дейилган²⁴¹. Умуман олганда, бундай шаклдаги бош кийимларнинг тарихий асослари жуда қадимий бўлиб, археологик қазилмалар жараёнида кушонлар даврига (милодгача бўлган I аср-милодий III аср) оид кийгич кийган аёлларнинг терракота ҳайкалчаси топилган²⁴².

Воҳа ўзбекларида кийгичлар авра-астарли қилиб, икки хил кўринишда тикилган. Биринчи кўринишдаги кийгичлар айланасимон шаклда учсиз қилиб тикилган ҳамда орқасида елкага осилиб турувчи дум қисми бўлиб, унинг юқори қисмида, аниқроғи бўйин атрофида ўйиқ жой қолдирилган ва ўрилган соч шу жойдан чиқариб қўйилган. Ўйиқ ичида турган сочлар уй юмушлари-

²³⁶ Рассудова Р.Я. Материалы по одежде таджиков верховьев Зерафшана // Традиционная культура народов Передней и Средней Азии / Сб. МАЭ. - Л., 1970. Т. XXVI. - С. 30.

²³⁷ Крестовский В.В. В гостях у эмира Бухарского // Русский вестник. Т.72. 1884. - С. 56.

²³⁸ Русаякина С.П. Народная одежда таджиков Гармской области // Среднеазиатский этнографический сборник. Вып. 2. 1959. - С. 198.

²³⁹ Этнографические очерки узбекского сельского населения... - С. 124; Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. - Т., 1974. - С. 264.

²⁴⁰ Исмаилов Х. Головные уборы узбеков конца XIX – начала XX века... - С. 51.

²⁴¹ Захарова И.В., Ходжаева О.Д. Казахская национальная одежда. XIX – начала XX в. -Алма-Ата: Наука, 1963. С. 106.

²⁴² Қаранг: Мешкерис В.А. Женские чалмообразные головные уборы на кушанских статуэтках Согда / Костюм народов Средней Азии... - С. 13-18.

ни бажарганда халақит бермаслиги учун кийгичларнинг махсус соч чиқариладиган айланасимон усти қисми мавжуд бўлган.

Анъанавий дўппи кўринишидаги кийгичлар эса тўртбурчак шаклида тик ва чўққисимон бўлиб, асосан келинлар ва ёш қизларга мўлжаллаб тайёрланган.

Қамаши туманидаги ўрта ва кекса ёшли ўзбек аёлларининг бош кийимлари *калтапўшак* деб аталган. Калтапўшак одатда авра-астарли бўлиб, пахта солиб қавилган бош кийими ҳисобланган. Жейнов арабларида эса биринчи аёллар фарзандли бўлганларидан сўнг бошларига калтапўшак кийиш одати расм бўлган.

Кийгичлар сочнинг йиғилиб, ихчам бўлиб туриши ҳамда ёш қизлар ва келинчаклар томонидан безак, кўрк сифатида рўмол остидан бошга кийилган. Рўмол остидаги кийгич (дўппи, тахя, тўппи ва б.) кишига улуғворлик, кўркамлик бахш этган. Кекса ёшдаги аёллар эса кечаси ялангбош ётмаслик учун кийгич кийишган. Бошга ташлаб юриладиган рўмоллар сочдан сирғалиб тушиб кетмаслиги учун кийгичларга тўғнағич қадаб қўйилган.

Воҳа хотин-қизлари орасида энг кенг тарқалган бош кийимларидан бири рўмолдир²⁴³. Аёллар рўмоллари қандай матодан тайёрланганлигига қараб дудоқ рўмол, ип рўмол, шол рўмол ёки жун рўмол, тўр рўмол, ипак рўмол, дока рўмол, мисқали дока рўмол, ғижим рўмол, қалаяки рўмол, қурдорли рўмол (докадай юпқа рўмол), беш гули рўмол, балхи рўмол ва гарди рўмоллардан иборат бўлган. Аёллар бу рўмолларни ёшларига қараб, мавсумий бош кийим сифатида ўрашган.

Рўмоллар дастлаб маҳаллий дастгоҳларда тўқилган матолардан, кейинчалик эса фабрика матоларидан тайёрланган. XX аср бошларидан эътиборан, минтақага Россия фабрикаларида ишлаб чиқарилган «фаранги рўмол» номли ипак рўмол кириб кела бошлаган ва тез орада минтақадаги аёллар орасида оммавий расм бўлган. Қизлар ва келинлар ўрта ҳажмдаги рўмолларни

²⁴³ «Рўмол» сўзи тожикча «рў» - юз, «мол» - артмоқ, суртмоқ маъносини англатади. Қаранг: Сухарева О.А. Древние черты в головных уборах Средней Азии // СЭС. 1954. Вып. 1. - С. 306. Қадимги туркий тилда рўмол - «бурунчоқ» деб аталган. Маҳмуд Кошғарийда «бурунчоқ» сўзи икки маънода ишлатилган. 1-пешонабоғ, 2-бошга ўраладиган, ёпиладиган ёпинчиқ. Қаранг: Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I-том. - Б. 457. Қадимги даврларда паранжи урф бўлмаган пайтда, рўмол асосий ёпинчиқ вазифасини ўтаган. Бундай ҳолатни яқин ўтмишгача Ўрта Осиёнинг турли минтақаларида паранжи ўрнига рўмол ёпиниб юриш одати кенг тарқалганлигида ҳам кўриш мумкин

ўрашган²⁴⁴. Бундай рўмоллар бошнинг пешона қисмига боғланган ва *барс*, *дурра*, *нозбандақ*, *чаккабандақ*, *дуррача* номлари билан аталган. Ёш қизлар, келинчақлар оқ ва ёрқин рангли рўмолларни ўрашган бўлса, кекса ёшдаги аёллар оқ, ним ранг, кичик ҳажмли рўмолларни катта рўмоллар остидан ўраб юришган.

Ўзбеклар орасида рўмоллар бош кийим вазифасини бажаришдан ташқари белбоғ, ҳамён, тугунча, сафарда юрилганда дастурхон, жойнамоз, сочиқ ва соябон сифатида ҳам фойдаланилган.

Аёллар бош кийимлари тизимида «бош» ёки «салла», «саллабош» алоҳида ажралиб турган. Ўрганилаётган даврда у, айниқса, ярим ўтроқ аҳоли орасида кенг тарқалган. Саллабошни одатда болали, ўрта ва кекса ёшли аёллар ўрашган. Бошга ярим дўппи шаклидаги кичик қалпоқ кийилиб, унинг устидан 3-4 метрли салла ўралган. Деҳқонобод туманида яшовчи қўнғиротларда саллабошни «такашоҳ» ҳам дейилган. Такашоҳ 10 та рўмолдан иборат бўлиб, унинг 5 таси кичик, 5 таси катта рўмол бўлган²⁴⁵. Ўралган рўмоллар сони кўплигидан унинг баландлиги 50 сантиметгача бориши ва тузилиши худди таканинг шоҳига ўхшаш бўлганлиги учун бу кийим «такашоҳ» деб номланган. Умуман олганда, бош кийимнинг ушбу қисми «бош» деб аталиб, унинг устидан бешта, ўнта, ўн бешта, ўн тўққизта, баъзи ўзига тўқ оилалар тўй маросимларида йигирма-ўттизтагача турли ранглардаги рўмолларни рангларига алоҳида кўриниш берган ҳолда ўрашган ва ўрнинг ушбу қисми *салла* деб аталган²⁴⁶. Воҳадаги турли этник гуруҳларда бу бош ўрови турлича номлар билан аталган. Косон тумани қорлуқларида *шоҳ-бош* ёки *бош* дейилган²⁴⁷. Этнограф Ҳ. Исмоилов «қашқадарёлик аёллар тўй ва ҳайит байрамларида турли хил рангдаги ва ҳажмдаги ўнлаб матолардан ўраган бош кийимини «чамбар шоҳ бош» деб номлаганлар», - деб ёзади²⁴⁸.

²⁴⁴ Бу рўмоллар Бухорода «ридо», Дарбоза тожикларида «саба» номлари билан аталган. Қаранг: Абдуллаев Т.С., Ҳасанова С.А. Одежда узбеков... - С. 9; Широкова З.А. Традиционные женские головные уборы таджиков (юг и север Таджикистана). - М., 1989. - С. 183.

²⁴⁵ Дала ёзувлари. Деҳқонобод тумани, Хўжамқулов маҳалласи. 2005 йил.

²⁴⁶ Ушбу бош кийими ҳақида қаранг: Борозна Н.Л. Материальная культура узбеков Бабатага и долины Кафирнигана... - С. 114-115; Исмоилов Ҳ. Анъанавий ўзбек кийимлари... - Б. 34; Доғистонда қўнғирот аёлларининг саллабошисига ўхшаш рўмоллардан иборат бош кийими мавжуд. Қаранг: Одежда народов СССР. - М., 1990. - С. 182.

²⁴⁷ Шаниязов К. Узбеки-қарлуки... - С. 119.

²⁴⁸ Исмоилов Х. Головные уборы узбечек конца XIX – начала XX века... - С. 53.

Шунингдек, саллабош қўнғирот ва дўрмонларда ҳам мавжуд бўлган. Дўрмонларда саллабошнинг пешона қисмини кўрсатмасдан киприкка қадар туширилган ҳолатда²⁴⁹, қўнғиротларда эса пешонадан юқорироққа ўралган²⁵⁰. Саллабошнинг устидан маҳаллий аҳоли шеvasида «*дакана*» деб аталувчи рўмол ўралган. Одатда, аёллар юрган вақтда рўмоллари сирғалиб тушмаслиги учун саллага рўмол тўғнағич қадашган ва саллабошдаги рўмоллар қатига игна, гугурт, калит, рўмолча, пул, ип ва бошқа зарур нарсалар солинган.

Косон қорлуқлари шохбошни умрининг охиригача ёки эри ўлгунгача ўраганлар. Одатда, эри ўлган аёл «вой шохим - вой шохим», - деб айтиб йиғлаган. Биз бунда шохбошни боғлаш рамзий маъно касб этганлигини кўришимиз мумкин. Умуман олганда, аёлларнинг салласига ўхшаш бош кийимларнинг келиб чиқиши тўғрисида гапирадиган бўлсак, Марказий Осиё халқларининг бош кийимлари бўйича махсус тадқиқотлар олиб борган этнографларнинг фикрича, бундай турдаги бош кийимлар дастлаб туркий халқлар орасида пайдо бўлган²⁵¹.

Дарҳақиқат, салласифат бош кийимлар туркий халқлар орасида кенг тарқалган бўлиб, XX асрда улар турли-туман ижтимоий-сиёсий сабабларга кўра кундалик ҳаётдан чиқиб кетган ёки айрим жойларда трансформацияга учраган ҳолда кекса момолар орасидагина сақланиб қолган. Бизнинг воҳа бўйлаб йиққан дала материалларимиз воҳадаги қўнғиротлар, жумладан, Деҳқонобод туманининг Етимқудуқ қишлоғида яшовчи қўнғиротлар ҳамда айрим қорлуқлар орасида салла кўринишидаги бош кийимлар сақланиб қолганлиги аниқланди.

Воҳа ўзбеклари орасида бош кийим тарзида дўппи кийиш ҳам кенг тарқалган бўлиб, тадқиқ қилинаётган даврда дўппи, тўппи ёки қалпоқ деб аталган бу кийим авра, тепа, кизак, кант, жияк ва астар қисмларидан иборат бўлган. Олдинлари дўппи асосан эркаклар бош кийими бўлган бўлса, XX асрнинг биринчи ярмидан

²⁴⁹ Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана... - С. 114.

²⁵⁰ Симонова В.И. Головной убор узбечки-кунгратки - «салля и бош» // Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии. - М.-Л., 1959. С. 249-250.

²⁵¹ Симонова В.И. Головной убор узбечки-кунгратки «салля» и «баш»... - С. 249; Исмаилов Х. Головные уборы узбечек конца XIX – начала XX века... - С. 54.

бошлаб барча ҳудудларда аёллар ва қизлар бош кийимининг таркибий қисмига айланган²⁵².

XX асрнинг биринчи ярмида дўппи воҳа ёшларининг асосий бош кийимига айланган. Уни ёш қизчалар, қизлар ва янги келинлар кийишган²⁵³. Ўрта ёшдаги аёллар кулға кийишган ва уни «дўппи» деб аташган. Чироқчи туманида «кийгич» ҳам «дўппи» дейилган.

Дўппилар нақшлари ва матосининг турига қараб ҳар хил номланган. Турли рангли нақшлар туширилган дўппилар «чамандагул», бахмал, парча матодан тикилган ва йўл-йўл нақш туширилган дўппи эса «ироқи дўппи» деб юритилган. Шаҳрисабз дўппичилик мактабининг ироқи чок усули санама²⁵⁴ ва чизма²⁵⁵ усулига бўлинган. Қолаверса, Шаҳрисабз гилам дўпписи ўзига хослиги, гулларининг товланиши билан ҳам ажралиб туради²⁵⁶.

Кўпинча, миллий либосларда халқнинг хўжалик анъаналари, бадий тафаккури билан бирга у яшаётган табиат манзаралари ҳам акс этган. Хусусан, дарахтларга бой бўлганлиги боис Шаҳрисабз дўппиларида мевали дарахтнинг сергул шохчасини тасвирлаш ўзига хос безак ҳисобланган.

Қашқадарё аёлларининг бош кийимлари ҳақида гапирганда, воҳадаги турли этник гуруҳлар бош кийимлари ҳам миллий ўзига хослиги билан ажралиб туришини айтиб ўтиш жоиздир. Айниқса, бу борада воҳада яшовчи араб аёлларининг бош кийимлари ўзига хослиги билан ажралиб турган. *Гизза* – араб аёллари анъанавий кийимларининг ўзига хослигини сақлаб қолган бош кийимдир. У

²⁵² Сухарева О.А. Тубетейка // Народное декоративное искусство Советского Узбекистана. - Т., 1954. - С. 149.

²⁵³ Таниқли этнограф олима М. Бикжанованиннг ёзишича, дўппини 1917 йилгача энгилтабиат аёллар кийган. Шу боис, ушбу бош кийимнинг хотин-қизлар орасида ёйилиши дастлаб жуда қийин кечган. Чунки дастлаб аҳоли орасида унга нисбатан кескин салбий муносабат бўлган. Ўзбекистонда дўппи кийиш XX асрнинг 20-30-йилларидан кейин оммалашган. Қаранг: Бикжанова М. Одежда узбечек Ташкентга XIX - начала XX в. - М., 1979. - С. 148.

²⁵⁴ Санама усулида тикилган нақш шакллари жуда аниқ чиқади, бир-биридан ажралиб туради ва ҳаттоки, улар орасидаги масофа ҳам бир хил (симметрик) бўлади.

²⁵⁵ Чизма усули ҳам шакллар санаб эмас, балки чизиб тикилади. Бунда ишнинг кўркам чиқиши тикувчига эмас, балки чизувчига боғлиқ бўлади. Шаҳрисабзда кўпроқ чизма усулида бодом гул шакли ишлатилганлиги учун айрим муаллифлар уни «Шаҳрисабз рамзи» деб ҳисоблайдилар. Қаранг: Шаҳрисабз минг йиллар мероси. - Т., 2002. - Б. 99.

²⁵⁶ Турсуналиев К. Все цвета радуги. - Т., 1991. - С. 4.

қизил сатин ёки алвондан тикилади, ёқаси ўйма, қора сатиндан жияк тикилади. Бу жияк устидан оқ ипдан ҳошия кашта тикилади. Гиззанинг олди белгача тушади, енги эса калта бўлиб, тирсаккача етмайди. Орқа томони кўйлак узунлигига тенг бўлади. Кўкрак томони оқ ипак билан чиройли кашталанган бўлади. Бўйигача бўлган қисми уч-тўрт хил рангдаги матодан кўндаланг қилиб тикилади. Устидан эса саккиз-ўн қатор кумуш танга, балдоқ, мусулла ва бошқа ялтироқ тақинчоқлар териб тикилади. Гизза икки хил бўлиб, «қизил гизза» деб аталувчи турини араб қизлари 4 ёшдан бошлаб кийганлар. Қиз гиззаси қизил рангда бўлиб, уни қизлар турмушга чиққунларигача киядилар. Гиззанинг иккинчи хил тури оқ матодан тикилади. Уни қиз-жувонлар турмушга чиққан кунларидан бошлаб киядилар. Бундан ташқари, воҳа тожикларининг бош кийимлари ҳам ўзига хос жиҳатларга эга бўлиб, анъанавий кийимлардаги локал ва этник хусусиятларни ўзида акс эттиради.

Энди эса воҳа аёлларининг бошга ёпиб юрадиган ёпинчиқлари ва улардаги айрим ўзига хос хусусиятлар борасида фикр юритсак. Бошга ташлаб юриладиган ёпинчиқлар хилма-хил бўлиб, XX асрнинг биринчи чорагида улардан энг кўп тарқалгани паранжидир. Паранжи аёлларнинг устки кийим-бошлари мажмуига кирган бўлиб, авраси парипаша, банорас, духоба, кимхоб, шойи матодан бўлиб, астари сидирға кулранг чит ёки бўздан тикилган сохта энгли узун ёпинғич бўлган. Паранжининг келиб чиқиши ва унинг такомиллашуви масаласи бир қатор этнограф, санъатшунос ва шарқшунос олимлар томонидан ўрганилган²⁵⁷. Шу боис, биз унинг тарихи ва кийилишидан кўзланган асосий вазифалар борасида тўхталиб ўтирмаган ҳолда шуни таъкидлашимиз керакки, ўзбек аёлларининг паранжини ташлашлари жуда мураккаб ва зиддиятли вазиятда амалга оширилган бўлиб, XX асрнинг 20-йиллари охирида паранжи ташлашга қаратилган маҳсус «Хужум ҳаракати» ўтказилган. Марказий Осиё ва Қозоғис-

²⁵⁷ Сухарева О.А. К истории костюма населения Самарканда // Бюллетень АН УзССР. 1945. - № 10-11. - С. 38-40; Пугаченкова Г.А. К истории «паранжи» // СЭ. 1952. - № 3; Васильева Г.П. «Туркмены» Нохурли // СЭС. 1954. Вып. 1. - С. 163-165; Лобачева Н.П. К истории среднеазиатского костюма (женские головные накладки халаты) // СЭ. 1965; Исmoilов Ҳ. Ой юзлар зиндони эди // Фан ва турмуш. - 1979. Б. 18-19; Исоқов М. «Паранжи» сўзининг этимологияси // Ўзбек тили ва адабиёти. - 2000. - № 2.

тон мусулмонлари диний бошқармаси томонидан икки марта - 1947 ҳамда 1963 йилларда паранжи кийиш диний асосга эга эмаслиги тўғрисида махсус фатво ҳам чиқарилган²⁵⁸.

XX асрнинг биринчи чорагигача воҳанинг Ғузор, Шаҳрисабз, Яккабоғ ва Китоб туманлари ҳудудидагина паранжи кенг тарқалган бош ёпинчиги бўлган. Воҳанинг ярим кўчманчи турмуш тарзида ҳаёт кечирган ўзбекларида паранжи кенг тарқалмаган. Аёллар уйдан ташқарида, яъни кўчага чиққанда, меҳмонга борганларида бошга ёпиниб юрадиган махсус ёпинғич вазифасини бажарадиган кийимларга эга бўлишган²⁵⁹. Бугунги кунга келиб, Яккабоғ туманида келин куёвниқига олиб кетилаётганда рамзий маънода паранжи ёпиниши урф бўлган.

Воҳа аёллари паранжига ўзига хос усулда безак беришган. Унинг ёқаси, этакларига «чалма жияк», «тоқма жияк», «гулли жияк» тикишган. XX асрнинг 30-40-йилларида қалампирмурч ёки майда илон изи шаклидаги жияклар тикиш одат бўлган. Паранжининг енглари сохта қилиниб, орқага ташланган ҳолатда бир-бирига туташтириб тикиб қўйилган. Паранжининг орқага ташланган енглари турли хил рангли ипак иплар, жияк, мунчоқ ва тангалар билан безатилган. Воҳадаги аёллар уйда паранжи ва чачвонни ёпинишмаган. Уларнинг тасаввурига кўра, қора ранг қайғу келтиради, деб фақатгина кўчага чиқишдан олдин паранжи ёпинишган.

Шу билан бирга, воҳада «курта», «желак» каби паранжига ўхшаш ёпинғичлар ҳам бўлган. Курта-астарсиз калта халат бўлиб, унинг узун енглари орқага ташлаб қўйилган. Воҳанинг қўнғирот ва юз уруғлари яшайдиган ҳудудларида аёллар желакни бошларига ташлаб юрганлар. Қизларининг сепларига қимматбаҳо қизил матодан тикилган желак солишган. Бундан ташқари, воҳа аёллари, айниқса, келинчаклар қимматбаҳо матолардан тикилган, олди ва ёқа қисми турли хил жияклар, тангалар билан безаб тикилган анъанавий бош ёпинғичи «куртакур» ёки «курақ курта»дан ҳам фойдаланишган. Курта, желак каби енгил бош ёпинғичлари бошга ташлаб юриш учун анча қулай

²⁵⁸ Ўзбекистон Республикаси МДА, 2456-фонд, 1-рўйхат, 162-иш, 23-24, 66-73-варақлар.

²⁵⁹ Шаниязов К. Узбеки-карлуки... - С. 117.

бўлган. Бундай бош ёпинғичлари аёлларнинг ёшларига ва оиланинг иқтисодий аҳволига қараб фарқланган. XX асрнинг 60-70 йилларидан бошлаб желакни ўрта ёшдаги аёллар, айниқса, давлат ташкилотларида ишлайдиган аёллар киймай қўйишган бўлса-да, кўплаб қўнғирот қишлоқларидаги хонадонларда желак доимий кийиладиган либос бўлган ва 40-50 ёшдан ошган аёлларнинг асосий бош кийимларидан бири саналган.

Ҳозирги кунга қадар ҳам воҳанинг Чироқчи, Қамашни туманлари қишлоқларида желак ёпинган ўрта ва кекса ёшдаги аёлларни учратиш мумкин. Улар ёпинган желаклар ўзининг нақшинкорлиги, ранги, матоси, тикилиши ва ҳатто, ўралиши билан ҳам фарқланиб туради.

XX асрнинг 70-80-йиллардан аёллар, айниқса, турмушга чиққан аёллар кўчага чиққанларида бошларига чопон, эркаклар костюми ёки кўйлагини ташлаб чиқишган. Бошга ёпиладиган халатсимон либослар елкага солинадиган кийимлар билан ўзаги бирдир. Елкага ташланадиган устки кийимлардан айримларининг вазифалари ўзгариши ва уларнинг бошга ёпиладиган кийимларга айланиши жараёни қозоқ ҳамда қирғизлардан ташқари, Марказий Осиё халқларида XVII - XVIII асрларда бошланган ва кейинги даврларда ҳам давом этган.

Бошга ташлаб юриладиган ёпинғичлар бошқа туркий халқларда турлича номлар билан аталган. Аёлларнинг желак, курталари уларнинг иқтисодий аҳволини ҳам англатган. Шунингдек, ёпинғичларнинг матолари, ранглари уларнинг ёшларига қараб ҳам фарқ қилган²⁶⁰. Умуман олганда, аёлларнинг ёпинғичлари асосан юзни бегона эркаклар назаридан беркитиш учун ёпиб юрилган.

XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб аёллар орасида дўппи кийиш оммавий расм бўлган бўлса-да, 70-80-йилларга келиб, дўппилар бирмунча русумдан чиқиб кетган ва рўмол ўраб юриш анъанавийлашган. Хилма-хил гуллари бўлган япон рўмоллари жуда ҳам кенг тарқалган. Бундай рўмоллар энсага боғланиб, пешонани ёпиб турар эди. Рўмол ҳозирги кунда ҳам хотин-қизлар либо-

²⁶⁰ Қорақалпоқлар ва Хоразм ўзбекларида «тегда», тожикларда «яктак» деб номланган бўлиб, қорақалпоқларда ёш қизлар тегдаси «қизил тегда», кекса ёшдагиларники «оқ тегда» деб юритилган. Қаранг: Лобачева Н.П. Каракалпакские головные накладки // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана... - С. 170.

сининг асосий таркибий қисмини ташкил этади. Халқ қарашла-рига кўра, аёлларнинг ялангбош юриши одобсизлик белгиси ҳисобланади.

Аёлларнинг анъанавий кийимлари ичида оёқ кийимлари ҳам ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб турган. Қашқадарё воҳаси аёлларининг анъанавий оёқ кийимларига калиш, маҳси, нўғай кавуш, такаки кавуш, ҳаккари кавуш, «попуш» кирган. Шу билан бирга, қиш фаслида теридан махсус ишлов бериб тикилган этик ва маҳсилар ҳам кийилган.

«Қайроқи маҳси» эчки терисидан тайёрланган чармдан тикилган²⁶¹. Аёллар маҳси кийишдан аввал оёқларига пайтава ўрашган. Пайтава қишда жундан, баҳор ва ёзда эса пахтали матодан тайёрланган. Аёлларнинг енгил оёқ кийимлари воҳада «попуш», «ковуш» номлари билан аталган. Ёғоч ёки суякдан пошна қилинган ковуш «ҳаккари ковуш» деб юритилган. Воҳа аҳолиси орасида олд қисми, яъни учи илмоқ кўринишида қайрилиб турувчи ковушлар эса «нўғайи ковуш» номи билан машҳур бўлган. Марказий Осиёнинг бошқа ҳудудларида бўлганидек, воҳада ҳам аёлларнинг оёқ кийимлари, маҳаллий косиблар томонидан қўлда терига ишлов бериш йўли билан тикилган. Оёқ кийимининг кўриниши ва безаклари косиб ҳамда чармчиларнинг маҳоратига боғлиқ бўлган. XIX аср охири - XX аср бошларидан эътиборан Россия фабрикаларида тайёрланган калиш кенг тарқалган бўлиб, улар рангига қараб «қизил калиш», «малла калиш» деб аталган.

Чармдан ишланган баланд пошнали кавуш Қашқадарё воҳасида яшовчи араб аёлларининг анъанавий оёқ кийими ҳисобланган. XX асрнинг 50-60-йилларигача қизлар орасида қора чармдан тикилган кавуш кийилган бўлса, ёш қизлар яшил ва пушти ранг кавуш кийишган. Албатта, бу оёқ кийимларининг аксарияти кундалик турмуш тарзидан чиқиб кетганлиги учун уларнинг барчаси ҳозирги вақтда кийилмайди.

²⁶¹ Самарқанд ва бошқа ҳудудлардаги «қайроқи» маҳси ҳақида маълумотлар олиш учун қаранг: Сухарева О.А. История среднеазиатского костюма... - С. 72. Маҳси кўринишидаги тиззагача юмшоқ теридан тикилган оёқ кийими «махсу» бўлиб, Кавказ аёлларининг анъанавий кийими ҳисобланган. Қаранг: Гаджиева С.Ш. Калкентские кумыки // Кавказский этнографический сборник. - М., 1958. - С. 44.

Анъанавий кийимларни ёшга қараб кийиш хусусияти оёқ кийимларида ҳам намоён бўлади. Қиз ва келинчақлар тўй ҳамда байрамларда қизил ёки гулли маҳси кийишган бўлса, тоғли ҳудудларда маҳаллий шароитда бўялган малла қизил рангли қўнжли маҳси кийишган. Бундай маҳсиларга турли хил рангли ипак ип-лардан нақш тушириб тикиб чиқилган²⁶².

Қашқадарё воҳаси ўзбек аёлларининг миллий кийим-бошларига оид мулоҳазаларимиз якунида шуни алоҳида таъкидлаш керакки, воҳада кекса ёшдаги аёллар орасида чекка қисмига вертикал йўналишда жияк тикилган «ўйма ёқа» кўйлак, шунингдек, желак, халат, пахтали чопон ва нимча ҳозирга қадар тикиб кийилмоқда. Аёллар орасида узун кенг рўмол, яъни «дакана», «салла бош», кийгич, «тўппи», «калута» каби анъанавий бош кийимлари сақланиб қолган бўлиб, маросимларда, байрам ва сайлларда миллий кийим сифатида кийилади. XX асрнинг биринчи чорагида воҳанинг ярим ўтроқ ҳаёт кечирувчи аҳолисига мансуб аёллар саллабош кийиб, ўзларида алоҳида улуғворлик, тантанаворлик туйғуларини ифодалашса, кўйлақларининг кенг осилиб турувчи енглари узоқ йўлда елпиғич ва соябон вазифасини ўтаган. Воҳа аёллари кўпроқ ёрқин ранглари, айниқса, қизил, оч қизил, пушти рангли ёқтиришган ва ўз навбатида, бу билан боғлиқ рамзий одатлар ҳам мавжуд бўлган. Кекса момоларнинг айтишларича, кийимларнинг қизил рангда бўлишига алоҳида эътибор билан қараганлар. Бу эса муайян табиий иқлим шароити, хўжалик машғулотлари, халқнинг дунёқараши, турмуш тарзи билан боғлиқ бўлган.

Юқорида билдирилган фикр-мулоҳазаларга хулоса қилиб айтадиган бўлсак, анъанавий кийимлар трансформациясини ўрганиш даври ҳисобланган. XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср давомида Қашқадарё воҳаси аёлларининг анъанавий кийимларида ўзига хос локал ва этник фарқларни кузатиш мумкин бўлган. Бундан ташқари, анъанавий кийимларда этнохусусиятлар шу

²⁶² Хоразмликлар, туркманлар ва курдлар қўлда тўқиб тайёрланган пайпоқларни кийишган. Қаранг: Сазонова М.В. Женский костюм узбеков Хорезма... - С. 104. Манбаларга кўра, Хива хонлиги ҳудудида ҳам худди шу кўринишдаги оёқ кийимлари кенг тарқалган. Қаранг: Иванов П.П. Архивы хивинских ханов. - Л., 1940. С. 138.

даражада яққол акс этганки, охир-оқибат ҳатто бир уруққа хос жиҳатларни ҳам билиб олиш мумкин бўлган.

XX асрнинг 30-йилларига келиб маросим ва кундалик кийимларнинг тури ҳамда сифати ўзгарди. XX асрнинг 50-60-йилларига келиб мураккаб бичимли уст-бош ва оёқ кийимлари урф бўлган.

Газламаларнинг тури, сифати, безак ва нақшлари турли-туман бўлиб, бу ижтимоий муносабатлар, савдо-сотиқнинг ривожланиши, фан-техника тараққиёти, замонавий тикув машиналарининг пайдо бўлиши ҳамда бошқа халқлар билан маданий-иқтисодий алоқаларнинг такомиллашуви билан боғлиқ бўлган. Қолаверса, айнан мустақилликдан кейинги йилларда аёллар орасида қадимий, миллий рўмолларимиздан бири - «энжима» рўмолни елкага ташлаб юриш, мис ва кумушдан ясалган узун осилчоқли сирға, узук, мунчоқ ҳамда билакузукларни тақиш аёллар, айниқса, ёшлар орасида оммавий урф (мода)га айланмоқда.

II. 3. Анъанавий тақинчоқлар: шаклланиш босқичлари, таснифи ва маҳаллий хусусиятлари

Тақинчоқлар ҳам худди кийимлар сингари узоқ асрлар давомида шаклланган бўлиб, уларнинг ўзига хослиги миллий хусусиятлар, бир халқнинг бошқа этнос ёки этник гуруҳлар билан ўзаро иқтисодий алоқалари, сиёсий тузумнинг миллий маданиятга таъсири ва бошқаларда намоён бўлади. Ҳар бир халқнинг этник тарихидаги миллий анъаналари, ижтимоий муносабат ва мафкуранинг айрим хусусиятлари тақинчоқларнинг нафислигида ҳам ўз аксини топади²⁶³.

Тақинчоқларнинг нақш ва безагида у ёки бу этноснинг асрлар давомида ардоқланиб келинган миллий анъаналар, ижодий маҳораги ва бадиий диди ҳам ёрқин намоён бўлади. Анъанавий тақинчоқлар мажмуи ҳам худди кийимлар сингари маълум бир этнос ҳамда этнографик ва маҳаллий гуруҳларнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттиради. Шунинг учун ҳам тақинчоқларни тадқиқ қилиш нафақат халқ кийимлари эволюциясини ёритишда, балки халқнинг тарихи, этногенези, яъни шаклланиш тарихи-

²⁶³ Сухарева О.А. Вопросы изучения костюма Средней Азии // Костюм народов Средней Азии... - С. 5-13.

ни ўрганиш ва тарихий нуқтаи назардан тўғри хулоса чиқаришда муҳим ва бебаҳо манбалардан бири бўлиб хизмат қилади. Қолаверса, тақинчоқларга бағишланган тадқиқотлар этник ва маданий алоқаларни таҳлил этишда ҳам кўмак беради²⁶⁴.

Археолог олимларнинг таъкидлашларича, ҳунармандчилик тарихида даставвал аёллар тақинчоқлари пайдо бўлган эса-да, кейинчалик бу безакларни эркаклар ҳам тақиши урф бўлган²⁶⁵. Аста-секин ҳайвонларга, уйларга ёки бирор буюмга ҳам тақинчоқ тақиш одатга айланган. Безаклардан фойдаланишга талаб кучая бошлагач, уларнинг турлари алоҳида мазмун-моҳият касб этган. Яъни тақинчоқлар ҳар хил турларга бўлиниб, инсу жинслардан асровчи, касалликлардан халос этувчи, турли ташқи таъсирлардан муҳофаза қилувчи, жамиятда кишининг кимлигини, унинг мавқеини белгиловчи восита вазифасини бажара бошлаган. Бундай тақинчоқлар пешона, бўйин, қулоқ, бурун, қўл ва оёқ панжаларига тақилиб, улар кўзли ё кўзсиз бўлган ҳамда хат ва нақшлар билан безатилган.

XIX асрнинг охири – XX аср бошларида воҳа аёлларининг анъанавий турмуш тарзида тақинчоқлар ўзига бетакрор безак берувчи (эстетик) восита вазифасини бажаришдан ташқари диний-афсунгарлик функциясини, ижтимоий фарқларни ва минтақа аҳолисининг локал-ҳудудий хусусиятларини ҳам англаган²⁶⁶. Шунингдек, тақинчоқларда турли ёш доирасидаги фарқни, яъни,

²⁶⁴ Борозна Н.Г. Особенности комплексов ювелирных украшений населения некоторых районов Узбекистана / Итоги полевых работ Института этнографии 1971 года. - М., 1972. - С. 74; Ўша муаллиф. Виды женских ювелирных украшений у народов Средней Азии и Казахстана // СЭ. - 1974. - № 1. - С. 32; Широнини Е.С. Ювелирные украшения Узбекистана и Таджикистана конца XIX - начала XX вв. - М., 1992; Ёўлдошева Г. Нурота аёлларининг анъанавий тақинчоқлари (XIX асрнинг охири - XX асрнинг бошлари) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. - 1995. - № 3. - Б. 82.

²⁶⁵ Аҳоров И. Тақинчоқлар таърифи // Саодат. - 1997. - № 3. - Б. 27.

²⁶⁶ Тақинчоқларнинг диний-афсунгарлик ва локал хусусиятлари ҳақида қаранг: Борозна Н.Г. Особенности комплексов ювелирных украшений населения некоторых районов Узбекистана // Итоги полевых работ Института этнографии в 1970 г. - М., 1971; Васильева Г.П. Магические функции детских украшений у туркмен // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. - М., 1986. - С. 182-196; Кармышева Б.Х. К вопросу об украшениях из птичьих перьев у народов Средней Азии и Казахстана // Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. - Нукус, 1989. - С. 27-40.

болалик, қизлик, келинлик ва ундан кейинги давр билан боғлиқ фарқни ҳам англаган. Оналар ва кекса момолар тақинчоқлари ҳам ўзаро фарқланган. Қолаверса, тақинчоқлар мулкдор табақа вакиллари ҳамда шаҳар ва қишлоқнинг оддий фуқароларига тегишли тақинчоқларга ҳам бўлинган³⁶⁷. Умуман олганда, тақинчоқларда халқимизнинг минг йиллар мобайнида тўплаган бой ижодий анъаналари, маънавий мероси ҳамда бадий-эстетик тафаккури ўз ифодасини топган.

Тақинчоқларнинг юқорида санаб ўтилган белгилари ва ўзаро фарқли жиҳатлари ичида турли тарихий-этнографик минтақаларга хос локал-ҳудудий хусусиятлари ва рамзий функцияларининг ажралиб туриши муҳим аҳамият касб этади. Қолаверса, маълум бир тарихий-этнографик минтақалар ва ҳатто, биргина Қашқадарё воҳаси доирасида ҳам тақинчоқларнинг иккита тарихий-маданий типга бўлинишини кўриш мумкин. Қолаверса, аёлларнинг анъанавий тақинчоқлари хилма-хил бўлиб, улар этник ва локал жиҳатдан шакли, кўриниши ва қайси маъдандан тайёрланганлиги билан ҳам фарқланиб туради. Лекин шу ўринда айтиб ўтиш зарурки, аёллар тақинчоқлари ҳам турли тарихий даврларда ижтимоий-сиёсий муҳит, табиий шароитлар таъсирида ўзгариб, янги бўлақлар ва шакллар билан бойиб борган. Бироқ, шуни ҳам унутмаслик лозимки, кўп ҳолларда тақинчоқлар авлоддан-авлодга мерос тариқасида ўтиб келиши натижасида ўзининг энг қадимий, анъанавий шаклини сақлаб қолган.

Қашқадарё воҳасида олиб борилган этнографик тадқиқотлар ва илмий адабиётларда баён қилинган материалларга таяниб таъкидлаш жоизки, миллий тақинчоқлар ва заргарлик безаклари кийим-кечак, айниқса, аёллар кийимининг энг муҳим бадий зебзийнатларидан бири бўлиб, бу кийимларнинг бичими ва шакли билан узвий боғланган, ранги, кўриниши ва вазифаси билан ҳамоҳанг бўлган. Воҳа аёлларининг анъанавий тақинчоқлари ҳам умумўзбек тақинчоқлари сингари кўпинча кумушдан, олтиндан, жез-

³⁶⁷ XX асрнинг биринчи ярмигача қассоблар, сартарошлар, ғассоллар мазкур касб эгаси эканлигини англаувчи махсус узукларни ҳам таққанлар. Қаранг: Борозна Н.Г. Виды женских ювелирных украшений у народов Средней Азии... - С. 33.

дан, мисдан, бронзадан тайёрланган ҳамда турфа хил услубдаги нақш ва безаклар асосида зеб бериб ясалган. Уста заргарлар узук, зирак, билакузук, маржонга ўхшаган ва аҳолининг кундалик турмуш гарзида тақишга мўлжалланган содда зеб-зийнатларни яшаш билан бирга юксак маҳорат талаб қиладиган ўта мураккаб нақшли заргарлик буюмларини ҳам тайёрлаганлар.

Қашқадарё воҳаси аёлларининг анъанавий тақинчоқларини таснифлашдан олдин шуни таъкидлаш лозимки, ҳозирги кунга қадар ўзбек халқи тақинчоқлари мукамал ўрганилмаган. Шу боис, биз мазкур тадқиқотда воҳа аёлларининг тақинчоқлари ми-солида ўзбек халқи анъанавий тақинчоқларини таснифлашга ҳаракат қилдик. Қашқадарё воҳасининг анъанавий тақинчоқла-ри тақилишига қараб 4 та асосий гуруҳга бўлинади:

1. Бошга ва бурунга тақиладиган тақинчоқлар;

2. Кўкрак, бўйин, кифтга тақиладиган безак буюмлари ва тақинчоқлар;

3. Тананинг бел қисмига ўраладиган ва тақиладиган тақин-чоқлар;

4. Қўл тақинчоқлари²⁶⁸.

Ушбу тақинчоқлар ва безак буюмлари аёлларнинг ёши, кийи-мининг ранги, мато тури ва тикилиш усулига қараб тақилган. Уларнинг кўплари ҳозирда ҳам тақилса, айримлари янги турдаги тақинчоқларнинг кириб келиши натижасида истеъмолдан чиқиб кетган. Ҳар бир аёл ўз дидига мос тақинчоқлар комплексига эга бўлган ва ўз ўрнида тақиб, доимий сақлаб юрган. Ҳатто, тақин-чоқлар аёлларнинг меросий мулки ҳам ҳисобланган. Воҳада қиз-лар турмушга чиқиб, келин бўлганларидан кейин дастлаб бай-рамларда, меҳмон келганда ёки меҳмондорчиликка борганида барча тақинчоқларини тақишган. Бошқа пайтларда аёллар зирак, узук ва билакузук каби содда зеб-зийнатларни тақиб юришган.

Бошга тақиладиган тақинчоқлар ичида калланинг пешона қисмига тақиладиган тақинчоқлар ўзига хослиги билан алоҳида ажралиб турган ва улар ҳам ўз навбатида пешонага, сочга, қулоққа ва бурунга тақиладиган тақинчоқ-сирғаларга бўлинган.

²⁶⁸ Тақинчоқларнинг бундай таснифи қатор илмий адабиётларда ҳам баён қилинган. Қаранг: Борозна Н.Г. Виды женских ювелирных украшений у народов Средней Азии и Казахстана // СЭ. – 1974. - № 1. - С. 33; Фахрет-динова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана. - Т.: Изд. литературы и искусства, 1988. - С. 79.

Пешона тақинчоқлари ҳам ўз навбатида учга бўлинган ва биринчи гуруҳга «тиллақош», иккинчисига «баргак» ва «силсила», учинчисига «моҳитилла», «зулфитилла» ва «хатабак» кирган.

Пешонага тақиладиган тақинчоқлар. XX асрнинг биринчи ярмида анъанавий пешона тақинчоқлари ичида «тиллақош» ўзига хослиги билан ажралиб турган. Ярим доирани эслатадиган бу тақинчоқнинг асоси кумуш парчасидан кесиб олинган ва ўсган қош шаклида ёки қанотини ёйган қушга ўхшатиб ясалган. Юқори қисми эса мураккаб панжарали шакл билан тугайди. Ўзбекистон ҳудудида тиллақошнинг уч хил - бухороча, хивача ва тошкентча турлари маълум. Самарқандда тиллақош «қошитилло», «тиллақош», Бухорода «болоабру» (тожикча «қош устида» демакдир)²⁶⁹, Фарғона водийсида «тиллақош»²⁷⁰, Нуротада «тиллабаргак» ёки «тахтачабаргак»²⁷¹ номлари билан аталган. Қашқадарё воҳасида ҳам мазкур тақинчоқ «тиллақош» деб юритилган. Бу даврда Республикамизнинг бошқа минтақаларида бўлгани сингари, воҳада ҳам мазкур тақинчоқни асосан турмушга чиққан келинлар тақишган. Шаҳрисабз, Қарши шаҳарларидаги ўзига тўқ оилалар ўз қизларининг сеплари учун савдогарлардан тиллақош сотиб олишган ва тўй кuni ёки тўйдан сўнг ўтказиладиган «келин салом», «юз очар» маросимларида келинликнинг ўзига хос кўрки сифатида уни совға қилишган. Самарқанд ва Бухорода ҳам тиллақош асосан келинларнинг тўй тантаналарида тақадиган пешона тақинчоғи ҳисобланган²⁷². Бу эса ушбу тақинчоқ асосан шаҳар аҳолиси ҳамда асосий машғулоти ўтроқ деҳқончилик ҳамда ҳунармандчилик бўлган аҳоли орасида кенг тарқалганлигини кўрсатади. Лекин воҳада олиб борган дала тадқиқотларимиз ва айрим илмий адабиётларда биз тиллақошнинг даштиқипчоқ ўзбекларида ҳам мавжуд бўлганлиги тўғрисидаги маълумотларни учратдик²⁷³. Биз-

²⁶⁹ Қаранг: Сухарева О.А. История среднеазиатского костюма... - С. 98; Алмеева Д.Е. Бухоро заргарлик санъати // Бухоро маданий мероси тарихидан. – Бухоро, 1995. – Б. 75-76.

²⁷⁰ Абдуллаев Т.А., Ҳасанова С.А. Одежда узбеков (XIX - начало XX вв.). - Т.: Фан, 1978. - С. 11.

²⁷¹ Йўлдошева Г. Нурота аёлларининг анъанавий тақинчоқлари... – Б. 82.

²⁷² Қаранг: Сухарева О.А. История среднеазиатского костюма... - С. 100.

²⁷³ Дала ёзувлари. Деҳқонобод тумани; Оқробот қишлоғи Борозна Н.Г. Виды женских ювелирных украшений у народов Средней Азии и Казахстана... - С. 35.

нингча, бу кейинги даврлардаги ўзаро этномаданий алоқалар натижасида маҳаллий аҳолидан ўзлаштирилган анъана бўлса керак.

Энди эса бевосита ушбу тақинчоқнинг «тиллақош» деб номланиши масаласига тўхталиб ўтсак. Ҳалигача мазкур тақинчоқ номини билдирувчи сўзнинг этимологияси борасида яқдил қараш мавжуд эмас. Айрим муаллифларнинг ёзишича, ушбу тақинчоқнинг «тиллақош» деб аталишига сабаб, мазкур тақинчоқнинг пастки қисми қош шаклидаги тилладан ясалган бўлиб, устки қисмига учбурчак шаклдаги турли хил тошлар ўрнатилганлигидадир²⁷⁴. Бошқа тадқиқотчилар, жумладан, санъатшунос олима Д.А. Фахретдинованинг фикрича, тиллақошнинг бундай шаклда ясалишига инсон қоши эмас, балки қушнинг ёйилган қаноти асос бўлган. Чунки қош бундай бурилиш шаклига эга эмас экан. Бундан ташқари, «қош» сўзи талаффузига кўра «қуш» сўзи билан ўзаро уйқаш ҳам ҳисобланади. Қолаверса, анъанавий кашталардаги тиллақошга ўхшаш шакл ҳам «қуш қаноти» дейилади²⁷⁵. Биз бу борада иккинчи муаллифнинг фикрларини маъқуллаган ҳолда шунини таъкидлаيمизки, энг қадимги даврларда Марказий Осиёнинг азалий автохтон аҳолиси орасида товус, тустовуқ ва хўроз каби паррандалар муқаддас қушлар сифатида эъзозланган²⁷⁶. Улар серпуштлик гоёси билан алоқадор бўлиб, қуёш туркумига хос паррандалар ҳисобланган. Шу боис, олтин ва кумушдан ясалган тақинчоқларда ушбу қушлар тасвири ёки пати қўлланилган. Жумладан, Марказий Осиёда яшаган ўтроқ аҳолининг қадимий пешона тақинчоқларидан бири сифатида ХХ асрнинг бошларига қадар кенг оммалашиб келган «моҳитилло» ёки Бухоро амирлиги ҳудудида кенг тарқалган «бибишик» ва «саргузон» каби пешона тақинчоқларига ҳам қуш боши шаклида безак берилган²⁷⁷. Бундан ташқари, Бухорода «қуш дуо», «қуш кокили», Хоразмда «бутун тирноқ», «ярим тирноқ» ва «хўкиз шохи» номлари билан аталувчи тақинчоқлар ҳам бўлган²⁷⁸. Ай-

²⁷⁴ Йўлдошева Г. Нурота аёлларининг анъанавий тақинчоқлари... – Б. 82.

²⁷⁵ Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана... - С. 97.

²⁷⁶ Наршахий Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар. Бухоро тарихи. - Т.: Фан, 1966. – Б. 20, 33; Григорьев Г. Тус тупи // Искусство. - 1937. - № 1. - С. 21-22; Борозна Н.Г. Некоторые материалы об амулетах-украшениях населения Средней Азии // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. - М., 1975. - С. 283.

²⁷⁷ Азизова Н.К. Ювелирные изделия Узбекистана. - Т., 1968. - С. 7-8.

²⁷⁸ Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана... - С. 116-117.

нан қуш шаклидаги тақинчоқларни тайёрлашга Қўқон заргарлари жуда моҳир бўлишган²⁷⁹. Г. Григорьевнинг фикрича, чаккага тақиладиган гажакнинг ясалишига ҳам қуш тасвири асос бўлган²⁸⁰. Умуман олганда, қуш тасвири ва уларнинг рамзлари акс этган тақинчоқлар кўпинча ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланган аҳоли орасида келинларнинг пешона ва чаккага тақиладиган тақинчоқларига хос анъанавий безак вазифасини бажарган. Демак, тиллақош жуда қадимий маҳаллий тақинчоқлардан бири бўлиб, қадимги одамларнинг атрофдаги оламдан илҳомланиши натижасида яратилган. Унинг илк шаклига қушнинг ёйилган қаноти асос бўлган ва мазкур тақинчоқнинг эволюцияси жараёнида унинг келиб чиқиши билан боғлиқ дастлабки тасаввурлар унутилиб, тиллақошни инсон қоши билан қиёслаш асносида юзага келган қарашларгина халқ орасида сақланиб қолган.

Тиллақошга назар ташлар эканмиз, унинг энг пастки қисми осилчоқлар (шилдироқ) билан безатилганини кўришимиз мумкин. Этнограф олима О.А. Сухареванинг ёзишича, дастлабки пайтларда тиллақошда шилдироқ мавжуд бўлмаган ва у шундоққина қошнинг устига тақилган. Кейинчалик эса унинг таркибига турли хил тошларнинг уланиши натижасида у пешонага тақиладиган тақинчоққа айланган²⁸¹. Таъкидлаш жоизки, ўзбекларда азалдан заргарлик буюмларини ясашда қимматбаҳо ва яримқимматбаҳо тошлардан самарали фойдаланилган. Шунингдек, бундай тошлар табобатда ҳам қўлланилган бўлиб, халқимизда тошларнинг шифобахшлик хусусиятига эгаллиги тўғрисида ўзига хос эътиқодий ишончлар мавжуд бўлган²⁸². Умуман олганда, бундай эътиқодий қараш нафақат Марказий Осиё халқларида, балки, қадимги Шарқ мамлакатларида ҳам кенг тарқалган бўлиб, бу кўпинча қимматбаҳо тошларнинг магик қуч-қудратига ишонч даражасигача кўтарилган.

²⁷⁹ Борозна Н.Г. Некоторые материалы об амулетах-украшениях населения... - С. 283.

²⁸⁰ Григорьев Г. Тус тупи... - С. 21-24.

²⁸¹ Сухарева О.А. Вопросы изучения костюма Средней Азии... - С. 100; Йўлдошева Г. Нурота аёлларининг анъанавий тақинчоқлари... - Б. 82.

²⁸² Қимматбаҳо тошларнинг табобатда қўлланилиши борасида ўрта асрларда яшаган Абу Али ибн Сино ва Абу Райҳон Беруний каби энциклопедист олимлар қатор эътиборга молик фикр-мулоҳазалар билдирганлар. Қаранг: Абу Али ибн Сина. Канон врачебной науки. - Т., 1954. - С. 37, 152-153; Абу Райҳон Беруний. Минерология. - Т., 19.

Тиллақош XX асрнинг биринчи чорагига аёллар тақинчоқлари мажмуида муҳим ўринни эгаллаган бўлса, XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб янги турдаги тақинчоқларнинг кириб келиши ва турли-туман ўзгаришлар натижасида кундалик ҳаётдан чиқиб кетган ва унинг ўрнини ўша давр ижтимоий-иқтисодий ва маданий талабларига мос келувчи янги тақинчоқлар эгаллаган. Тиллақош ва унинг ривожланиш босқичлари тўғрисидаги фикрларимизни яқунлаш асносида шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, баъзи муаллифлар мавжуд фактларни тўғри талқин этмасликлари натижасида ушбу тақинчоқ тарихини бирмунча кейинги давр билан боғлаб таҳлил этадилар. Жумладан, этнограф олима Н.Г. Борознанинг «тиллақош XIX аср охири – XX аср бошларида турмуш тарзига кириб келган»²⁸³, деган фикри, бизнингча, ҳақиқатдан йироқдир. Чунки, тиллақошнинг узоқ эволюцион йўлни босиб ўтганлигини ва қадимий тарихга эга эканлигини юқоридаги фикрлар ҳам тасдиқлайди. Шу ўринда, қадимги рус маданияти тарихи бўйича мутахассис Б.А. Рыбаковнинг «тож ва маржонлардаги тасвирларни оддий эстетик безак сифатида эмас, балки қадимги тасаввурлар билан боғланадиган яширин ёзув деб баҳолаш керак»²⁸⁴, - деган фикрини келтириб ўтиш жоиздир.

Воҳадаги ўзбек аёллари орасида кенг тарқалган тақинчоқлардан яна бири «синсила»дир. Мазкур тақинчоқнинг номи аслида «силсила» бўлиб, «занжирча» деган маънони англатади²⁸⁵. Ушбу атаманинг ўзи мазкур тақинчоқнинг тузилиши ва унинг асосий қисмлари тўғрисида муайян маълумотларни беради. «Силсила» атамасининг этимологияси билан боғлиқ иккинчи қараш бўйича бу сўз шажара, авлод маъноларини билдирган бўлиб, бунда ушбу тақинчоқ эгаси бўлган аёлнинг уруғ, шажара давомчиси эканлигига рамзий ишора қилинган²⁸⁶.

Синсила тақинчоқларнинг қайси гуруҳига кириши борасида ҳам ҳозиргача яхлит умумий қараш мавжуд эмас. Айрим тадқи-

²⁸³ Борозна Н.Г. Виды женских ювелирных украшений у народов Средней Азии и Казахстана... - С. 35.

²⁸⁴ Рыбаков Б.А. Прикладное искусство Киевской Руси IX - XI веков и южнорусских княжеств XII - XIII веков // История русского искусства. - М., 1953. Т. 1. - С. 269.

²⁸⁵ Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана... - С. 108.

²⁸⁶ Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана... - С. 108.

қотчилар уни пешона тақинчоқларидан бири деб ҳисобласалар²⁸⁷, бошқа муаллифлар фикрига кўра, синсила бош ва бўйин тақинчоғидир²⁸⁸. Воҳада синсила кўпинча пешонага айлантириб тақилган. У яна аёлларнинг «саллабош», «шоҳбош» ва «пешонабанд» каби бош ўровларининг пешона қисмига каштали жияклар устидан ҳам тақилган. Косон қорлуқлари эса силсилани шоҳбош ёки қасавага тақишган²⁸⁹. Қашқадарё арабларида никоҳ тўйи маросимида келин тушириб келинганидан сўнг махсус бухнак кийдирилган ва бухнак²⁹⁰ устидан синсила тақилган²⁹¹. Бош ва пешона тақинчоғи бўлган синсила байрам либослари билан бирга тақиладиган кийим тақинчоқлари сирасига мансуб бўлиб, Жейнов ва Қамаш қишлоғлари арабларида ҳозиргача сақланган. Синсиланинг тўлиқ йиғмаси тўрт қисмдан, яъни хатабак, синсила, гуйша ва чекка-дуодан иборат бўлган. Хатабак пешонага ўралган ва духобадан тайёрланиб, қуйи қисми яшил, юқориси эса тўқ қизил рангда бўлган. Унга саккизта танга нусха шакллари ва кўплаб кумуш доирачалар тақилган. Синсила эса учтўртта метал шакллари бир-бирига занжир қилиб улаш орқали ясалган²⁹².

Пешона тақинчоқларидан яна бири баргак бўлиб, уни турмушга чиққан қизлар бахмал ёки барқут матоларга бириктириб, рўмол ёки салла устидан пешонадан айлантириб боғлаб қўйишган. Самарқанд ва Бухорода эса баргакни тиллақош билан бирга тақиш расм бўлган. Ўрта Осиё халқларининг анъанавий кийим-кечаклари бўйича йирик мутахассис олима О.А. Сухарева-

²⁸⁷ Борозна Н.Г. Материальная культура узбеков Бабатага и долины Кофирнигана // Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1968. - С. 114; Ўша муаллиф. Виды женских ювелирных украшений у народов Средней Азии и Казахстана... - С. 35.

²⁸⁸ Чвырь Л.А. Таджикские ювелирные украшения... - С. 19, 26.

²⁸⁹ Шаниязов К. Узбеки-карлуки... - С. 124.

²⁹⁰ Арабларда «бухнак» келиннинг маросимий бош кийими ҳисобланган ва ўзбекларнинг кулотасига ўхшаш бош кийим бўлган. Қаранг: Исмаилов Х. Традиционная одежда арабов Кашкадарьинской области // Костюм народов Средней Азии. - М., 1979. - С. 235.

²⁹¹ Синсила Жанубий Тожикистон арабларида ҳам тақилган бўлиб, никоҳ тўйи учун олинмиши керак бўлган буюмлар сирасига кирган. Мазкур минтақага у Афғонистондан олиб келинган бўлиб, унинг бешойнак, саройна каби қўшимча қисмлари бўлган. Бу тўғрисида қаранг: Мадамн-жанова З. Арабы Южного Таджикистана... - С. 60.

²⁹² Дала ёзувлари. Миришкор тумани, Жейнов қишлоғи. 2005 йил.

нинг таъкидлашича, «баргак» аёлларнинг жуда қадимий тақинчоқларидан бири ҳисобланади²⁹³.

Пешонадан бошга томон қистириб қўйиладиган тақинчоқлардан яна бири «моҳитилло» бўлиб, у Самарқанд ва Бухорода кенг тарқалган. Бу тақинчоқ воҳада «бибишак» деб номланган. Шунингдек, ушбу тақинчоқ айрим жойларда «от туёғи» деб ҳам аталган²⁹⁴. «Бибишак» ярим ой шаклида бўлиб, узун занжирларнинг юқоридаги доирасимон қисми тўғноғич ёки ип билан бошга қистириб қўйилган. Ярим ой шаклининг пастки қисмларида кичик қистирғич илмоқлар мавжуд бўлиб, унга узун ва калта шаклдаги турли мунчоқлар, шунингдек, рангли тошларнинг бир текисда занжирга териб осилиши ўзига хос кўриниш бахш этган. Бу тақинчоқ номини билдирувчи сўзнинг этимологияси ҳам тақинчоқнинг қадимийлигини тасдиқлайди. «Бибишак» термини икки мустақил лексик бирликдан иборат бўлиб, «биби» сўзи «она», «буви» маъносини билдирса, атаманинг иккинчи қисми - «шак» дастлаб «шоҳ», «малика» ёки «шоҳ» (*ҳайвон шоҳи назарда тутуляпти* - С.Д.)ни билдирган бўлса керак. Демак, бу атама, биринчидан, ёш она билан жонзот шаклидаги ҳомий она култи ўзаро боғлиқлигини кўрсатса, иккинчидан, «она шоҳ» маъносини билдиради. Шу ўринда таъкидлаш керакки, шоҳ кўринишидаги аёллар бош кийими дунёнинг кўплаб халқларида жуда қадим замонлардан буён мавжуд. Жумладан, археологлар томонидан Шаҳрисабздан (милоднинг I асрига оид) шоҳ кўринишидаги бош кийим кийган одам сурати тасвирланган теракотали плитка топилганлиги фикримиз далилидир²⁹⁵. Айрим манбаларда ёзилишича, эфталитлар маликаси ҳам худди шундай бош кийим кийган. Қолаверса, юқорида таъкидлаганимиздек, Косон қорлуқлари киядиган бош кийимлардан бири ҳам «шоҳбош» дейилган²⁹⁶. Умуман олганда, шоҳ тасвиридаги бош кийимлар турмуш тарзи деҳқончилик ва чорвачилик билан боғлиқ бўлган халқларда деярли бир хилда тарқалган бўлиб, қадим-

²⁹³ Сухарева О.А. История среднеазиатского костюма... - С. 102-103.

²⁹⁴ Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана... - С. 95.

²⁹⁵ Қаранг: Кабанов С.К. Две теракоты из долины Кашкадарьи // ИМКУ. Вып. 3. 1962. - С. 54-55.

²⁹⁶ Шаниязов К. Узбеки-карлуки... - С. 119-122.

дан аёлларнинг ўзига хос магик ҳимоя воситаси вазифасини бажарган. Кейинчалик унинг асл мазмуни унутилиб, фақатгина рамзий тасвири ёки номигина сақланиб қолган, холос.

Аёлларнинг чаккага тақадиган тақинчоқлари тўғрисида фикр юритадиган бўлсак, ушбу туркум тақинчоқлар ичида Тошкент, Фарғона водийси, Зарафшон воҳаси ҳамда Жанубий Ўзбекистон вилоятларида кенг тарқалган «гажак» алоҳида ажралиб турган. Ушбу тақинчоқ қалампир ёки бодом кўринишида бўлиб, учи гажак қилиб қайрилгани учун «гажак» деб аталади. Гажаклар доимо тиллақош билан бирга тақилган. Улар дўғача билан икки чаккага мустаҳкамланиб, илмоқлар воситасида соч ёки рўмолга қистириб қўйилган.

Ўзбекистонда гажакнинг икки хил кўриниши маълум бўлган. Булардан бири, қалампирсимон шаклда ясалган Бухоро гажаклари бўлса, иккинчиси, учи қайрилган бодом шаклини эслатувчи Тошкент аёлларининг гажагидир²⁹⁷.

«Гажак» термини ўзининг этимологик асосига кўра, гарчи кўп маъноли атама бўлса-да, лекин унинг барча маънолари моҳиятан бир-бирига яқин: 1) чирмашиб ўсадиган ўсимлик чирмови; 2) жингалак соч; 3) ўрдакнинг дум қисмидаги пати. Демак, ушбу сўзнинг ҳар уч маъноси ҳам бевосита жингалак тарзида ўралган нарсалар билан боғлиқ тушунчани англатади. Қолаверса, ушбу тақинчоқ ҳам азалда ўзига хос магик ҳимоя вазифасини бажарган.

Чаккага тақиладиган тақинчоқлар асосан кумуш, мис ва баъзан олтиндан ясалиб, хилма-хил тошлар, катта-кичик ўйма нақшлар билан безатилган. Умуман олганда, чаккага тақиладиган тақинчоқлар келинчақлар ҳамда кизлар томонидан асосан сайил ва тўйларда тақилган.

Қулоққа тақиладиган тақинчоқлар. Аёлларнинг анъанавий тақинчоқларидан яна бир тури қулоққа тақиладиган сирғалардир. Воҳа аёлларининг анъанавий тақинчоқлари ичида сирғалар алоҳида ўрин тутган. Сирғалар турли ёшдаги аёлларнинг нафақат байрамона, балки, кундалик тақинчоқларидан ҳисобланиб уни минтақадаги шаҳар аҳолиси билан бир қаторда қишлоқлар-

²⁹⁷ Қаранг: Азизова Н.К. Ювелирные изделия Узбекистана... - С. 83-84; Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана... - С. 113; Чвырь Л.А. Таджикские ювелирные украшения... - С. 21.

да ҳам тақишган. Маҳаллий аҳоли қулоққа тақиладиган тақинчоқларни «сирға», «исирға», «ҳалқа», «балдоқ», «зирақ» каби номлар билан атаган²⁹⁸. Сирғалар ўзининг ҳудудий белгиларига кўра Бухорода «шибирма», Тошкентда «зирақ» деб юритилган бўлса, Самарқандда ўртасига катта ёқут кўзли тош ўрнатилиб, атрофи гулбанд дурлар билан безатилган сирға «баргак» деб аталган²⁹⁹. Фарғона водийсида сирғанинг тилла ва кумушдан ясалган ярим ой шаклидаги «балдоқ» ҳамда «қашқарбалдоқ»³⁰⁰ деб аталувчи турлари кенг тарқалган. Ўз навбатида, сирғалар локал хусусиятларига кўра тошкентча, самарқандча, бухороча, шаҳрисабзча, фарғонача каби турларга бўлинган. Бундан ташқари, сирғалар осилчоқларининг сонига қараб уч оёқли, беш оёқли, ўн оёқли, ўн бир оёқли сирға деб номланган. Воҳада ўн, ўн бир оёқли сирғаларни ўзига тўқ аёллар таққан бўлиб, улар қулоқларига зарар етказмасликлари учун сирғани қулоқ устидан махсус иплар билан бошга қистириб юришган. Аёллар сирғалари ичида бир-бирига туташиб кетувчи нақшлар билан безатилган сирғалар кенг тарқалган бўлиб, аҳоли орасида якка сирға - «халқдан яккадур», ойнали сирға - «халқдан ойнадур» деб юритилган. Санъатшунос олима А.Д. Фахретдинованинг таъкидлашича, воҳада кенг тарқалган уй исирға ярим кўчманчи ҳаёт кечирган ва асосан, ўтовларда яшаган аҳолининг анъанавий уйлари - ўтов, қора уй ва унинг керагалари кўринишига монанд ҳолда рамзий шаклда ясалган³⁰¹. Умуман олганда, зирақларнинг турлари хилма-хил ва ранг-баранг бўлса-да, уларни айрим ўзига хос ўхшаш томонларига кўра икки катта гуруҳга бўлиш мумкин: ҳалқасимон ва гажаксимон зирақлар.

Воҳада XX аср бошларида ўрта ёшдаги аёллар орасида «қозик исирға», «ой балдоқ» каби сирғалар тақиш расм бўлган. Қозик сирға кумушдан ясалган бўлиб, узун ва тик кўринишда бўлган. Бу сирғанинг қулоқларга ўтказиладиган қисми катта илгаксимон ёки қозик кўринишида бўлган ҳамда турли хил мунчоқлар

²⁹⁸ Тожикларда балдоқ, ҳалқа, ўзбекларда сирға, зирақ деб аталган. Қаранг: Чвырь Л.А. Таджикиские ювелирные украшения... - С. 23.

²⁹⁹ Абдуллаев Т.А., Ҳасанова С.А. Одежда узбеков... - С. 11.

³⁰⁰ «Қашқарбалдоқ»ни XVIII асрда Фарғона водийсига кўчиб келган қашқарлик уйғурлар олиб келганлар. Қаранг: Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана... - С. 119-120.

³⁰¹ Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана... - С. 122.

ва тошлар билан безатилган. Шуниси характерлики, Ўрта Осиёнинг бошқа маҳаллий халқларида кенг тарқалган бу қулоқ тақинчоғи, яъни сирға арабларда жуда кам учрайди. Қашқадарё араблари, жумладан, Жейнов араблари измак, натти, чет-натти каби бурунга тақиладиган тақинчоқларни тақишган.

Воҳада бефарзанд аёллар фарзандли бўлганларида ёки боласи сурункали нобуд бўлган оналар кўзи ёриганида серфарзанд аёлларнинг уйларидан кумуш тақинчоқ бўлакларини йиғиб чиққанлар. Йиғилган тақинчоқ бўлакларидан заргар уста ёрдамида чақалоқнинг бир қулоғи учун махсус сирға ясатилган. Ушбу сирғани у уйлангунига қадар тақиб юриши лозим бўлган. Биз бу ўринда сирғанинг ўзига хос магик ҳимоя воситаси сифатидаги хусусиятини кўришимиз мумкин.

Сирғалар ўзининг шакли ва кўриниши билан бир-биридан кескин фарқланган. Воҳада оддий ва ихчам сирғалардан тортиб мураккаб шаклдаги ва оғир сирғаларгача урф бўлган. Воҳа аёллари орасида XX асрнинг 50-60-йилларгача беш оёқли сирғаларни тақиш кенг расм бўлган. Кейинчалик 70-80-йилларга келиб бундай сирғаларни тақиш анъанаси сусая борган ва бора-бора беш оёқли сирғалар оммавий тарзда тақилмай қўйилган.

XX асрнинг 30-40-йилларидан бошлаб Республикамизнинг бошқа минтақаларида бўлгани сингари воҳада ҳам анъанавий сирғаларнинг аксарияти ўзининг асл кўринишларини сақлаб қолиши баробарида минтақага янги шаклда ясалган сирғалар ҳам кириб келган. Бу эса маълум маънода заргарликда олтиндан кенг миқёсда фойдаланиш анъанаси билан боғлиқдир. Бу даврда, айниқса, Россиядан Ўрта Осиё халқларининг дидига мос тарзда олтиндан ясалган тақинчоқлар олиб келина бошланган. Жумладан, олтиндан дам берилиб силлиқланган ва босма нақшлар туширилган ёки бир текисдаги ҳалқачали «москов нусха» сирғалар кенг тарқала бошлаган³⁰². Шунинг учун айнан шу даврда заргар усталар томонидан маҳаллий анъаналар асосида тайёрланган «ой зирак» ва сандиқ зирак» номли сирғаларни тақиш оммавийлашган.

Бурунга тақиладиган тақинчоқлар. Аёлларнинг бурунга тақиладиган тақинчоқлари ҳам жуда қадимий бўлиб, уларнинг тарихи

³⁰² Фахретдинова Д.А. Декоративно-прикладное искусство Узбекистана. - Т., 1972. - С. 69.

узоқ даврларга бориб тақалади. Ўрта Осиё миниатюраларида (XV - XVI асрлар) тасвирланган аёллар бурнида ҳалқасимон тақинчоқлар бўлганлиги ҳақида илмий адабиётларда муҳим маълумотлар учрайди³⁰³. Республикамизда бурунга тақиладиган тақинчоқлар «булоқи», «арабак», «латиба», «натти», «четнатти», «холбинни», «холчўп» деб аталган³⁰⁴. Ахборотчиларимизнинг таъкидлашларича, илгари бундай турдаги тақинчоқлар келинлар учун соф олтиндан ясалган³⁰⁵. Бурунга тақиладиган тақинчоқлар шаклий тузилишига кўра икки хил бўлиб, улардан бири доирасимон кўринишда, иккинчиси эса юлдузча шаклида бўлган. Аёллар доирасимон шаклдаги «арабак» номли сирға таққанлар. Илгари одатга кўра, қиз болалар 3-4 ёшга тўлганларида илк маротаба бурунларига сирға тақилган ва улар келин бўлганларида эса бурунларининг ўнг томонига сирға тақишган. Бироқ, ушбу одат воҳа аҳлининг турмуш тарзидан чиқиб кетганига анча бўлган. Бундан ташқари, бурун тақинчоғининг айнан нима мақсадда тақилганлиги ҳақида илмий адабиётларда маълум бир мулоҳазалар билдирилган. Ушбу тақинчоқ шунчаки безак эмас, балки, халқимизнинг магик қарашларини ўзида ифода этувчи ашё сифатида тақилган. Қолаверса, бундай сирғаларни Даштиқипчоқда яшаган ўзбек уруғлари, туркманлар, қозоқлар, қорақалпоқлар ва тоғли тожиклар ҳам тақишган. Ўз навбатида, ўтроқ ўзбеклар ва тожикларда бундай турдаги сирғалар тақилмаган³⁰⁶.

Қашқадарё воҳасида яшовчи қорлуқ, қўнғирот, дўрмон ва бошқа ўзбек уруғлари орасида қадимдан *булоқи* тақиш расм бўлган. Бундай сирға аслида бурунга тақиладиган «арабак», «латиба» каби тақинчоқлар сингари қадимдан мавжуд бўлмаган. Гадқиқотчи Т. Ботирқуловнинг таъкидлашича, *булоқи* ўрта асрларда Арабистон ва Ҳиндистондан келган ҳунармандлар ва савдогарлар орқали Марказий Осиёга тарқалган³⁰⁷.

³⁰³ Қаранг: Дьяконова Н.В. Среднеазиатские миниатюры XVI - XVIII вв. - М., 1964. Таблица 39.

³⁰⁴ Тожикларда «натибини», «колчуг» деб аталган. Қаранг: Чவர் Л.А. Таджикиские ювелирные украшения... - С. 25.

³⁰⁵ Дала ёзувлари. Миришкор тумани, Жейнов қишлоғи. 2005 йил.

³⁰⁶ Борозна Н.Г. Виды женских ювелирных украшений у народов Средней Азии и Казахстана... - С. 40.

³⁰⁷ Ботирқулов Т. Фақат қулоққа эмас // Фан ва турмуш. - 1995. - № 2. - Б. 16-17.

Маҳаллий хотин-қизлар уч хил булоқи тақишган. Биринчиси, «*холбинни*» бўлиб, тожикчада «бурундаги хол» деган маънони англатади. Иккинчи хили ўзбекчада «*латти*», тожикчада «*нигина*» деб аталади. Унинг *шокила булоқи* деб аталган учинчи хили эса жуда йирик бўлиб, чиройли безатилган. Зарворли бўлгани учун бир томони қулоққа осиб қўйилган. Чунки бурундаги нафис тешик бу оғирликни кўтара олмай кенгайиши ва ҳатто йиртилиб кетиши ҳам мумкин бўлгани учун шундай эҳтиёт чораси кўрилган.

Умуман олганда, ХХ аср 50-60-йилларидан бошлаб бундай сирғалар кундалик ҳаётдан чиқиб кетган ва қулоқ сирғаларига мослаштирилган. Ўша даврларда мактаб ва комсомол йиғилишларида булоқи, натти, латиба каби сирғаларни тақиш «эскилик сарқити» деб танқид қилинган. Хотин-қизларни бу «иллат»дан қутқариб, «зарарли» урф-одатлардан озод қилиш тўғрисида кўрсатма ва буйруқлар чиқарилган, бироқ, ҳар қандай мафкурарвий тазйиқларга қарамасдан, воҳанинг айрим қишлоқларида, жумладан, Жейнов қишлоғидаги кекса ёшли араб аёллари орасида ҳам бурунга сирға тақиб юриш одати сақланиб қолди. ХХ асрнинг сўнгги ўн йиллигидан бошлаб воҳадаги ёшлар орасида ҳам бурунга сирға тақиш оммавий расм бўла бошлади.

Бўйин ва кўкрак тақинчоқлари. Бўйинга тақиладиган тақинчоқлар воҳада «мунчоқ» номи билан аталса-да, лекин уларнинг кўплаб маҳаллий турлари мавжуд. Жумладан, булардан энг кўп тарқалгани маржондир. Маржон бир неча шодаларнинг алоҳида тўқимасидан тузилган бўйин тақинчоғи бўлиб, улар ҳам ўз навбатида Косон, Яккабоғ ва Чироқчи туманларида яшовчи ўзбекларда «*қалампир маржон*», «*гулли маржон*», Китоб тожикларида «*мургаи маржон*» каби номлар билан аталган. Бундай турдаги маржонларнинг аксарияти юқорида айтиб ўтганимиздек, *қалампирмунчоқ* дейилган. У шаклан қалампирга ўхшаб, ўртаси тешик бўлган. Қалампирмунчоқлар асосан ХХ асрнинг 60-йилларидан бошлаб оммавийлашган. Маҳаллий аҳолининг этиқодий қарашларига кўра, айнан қалампир ёвуз кучлар ва ёмон кўзли одамларнигоҳига қарши турувчи магик восита ҳисобланган. Шу боис, қалампир мунчоқ ёвуз кучларга қарши турувчи восита сифатида тақилган. Умуман олганда, воҳада мунчоқларнинг ҳам турли хил кўринишлари мавжуд бўлиб, аҳоли орасида катта тошли мунчоқ, маржон мунчоқ, қаҳрабо мунчоқ, майда қизил мунчоқ, ҳақиқ каби мунчоқлар кенг урф бўлган. Баъзи ҳолларда мунчоқлар ва ҳатто-

ки, уларнинг рангли ҳам маълум афсунгарлик маъносини англади деб тасаввур қилинган. Жумладан, бирор-бир туҳматга дучор бўлган аёллар ҳақиқатга эришиш мақсадида ҳақиқ мунчоқ тақишган. Шунингдек, қизил, сариқ, кўк мунчоқлар ҳам бор бўлиб, маҳаллий аҳоли орасида сариқ рангли мунчоқ сариқ касални даволайди деган қараш мавжуд бўлган³⁰⁸.

Воҳада аёлларнинг анъанавий бўйин тақинчоғи - танга мунчоқ кенг тарқалган. Мазкур мунчоқ турли хил тангаларнинг орасига хилма-хил тошлар ва рангли мунчоқлар қўйиб безатилганлиги боис ҳам шундай номланган. Шунинг учун аҳоли орасида маржонларнинг хафабанд, гулбанд деган турлари тақилган бўлиб, улар ҳар хил рангдаги майда мунчоқларни бир текис нақш бериб тизиб чиқиш асносида ясалган ва қўчқор шохи ёки ромб шаклидаги нақшлар билан безатилган³⁰⁹. Ушбу тақинчоқларнинг келиб чиқиши ва оммалашувида аёлларимизнинг бу мунчоқ билан боғлиқ магик қарашлари, яъни бу тақинчоқ қайғуни, ғам-ғуссани боғлаб, фақат қувонч ва шодлик келтиради деган қарашлари асос бўлган. Воҳа қўнғиротларида бу тақинчоқ «хапамат» ёки «безбанд» деб аталган³¹⁰. Безбанд қўнғирот аёлларининг касал бўлганларида тақадиган ўзига хос тумори ҳисобланган. Умуман олганда, воҳа ўзбеклари орасида ҳам Республикаимизнинг бошқа минтақаларида бўлгани сингари аёллар ва болалар орасида тумор тақиш оммавий расм бўлган.

Тумор эгасини турли-туман бало-қазолардан, инс-жинслар таъсиридан ва ёмон кўзлар нигоҳидан асрайди деган магик қараш тумор тақиш одатига асос бўлган. Воҳа қўнғиротларида туморлар маржон кўринишида бўлиб, уларга одатда шиша мунчоқлар билан бўрининг сўйлоқ тиши, тирноғи оралатиб терилган³¹¹. Бу урф-одат ҳозир ҳам сақланиб қолган бўлиб, кўпинча болаларни турли касалликлар ва ёмон кўздан асрайди деган ниятда уларнинг бош кийимларига бўрининг сўйлоқ тиши қадаб қўйилади.

³⁰⁸ Дала ёзувлари. Яккабоғ тумани, Дарё қишлоғи. 2005 йил.

³⁰⁹ Хафабанд Республиканинг кўплаб минтақаларида кенг ёйилган. Бу тўғрида батафсилроқ қаранг: Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана... - С. 131.

³¹⁰ Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида ушбу тақинчоқнинг кенг тарқалганлиги ҳақида қаранг: Борозна Н.Г. Материальная культура узбеков Бабатага и Кофирнигана... - С. 117, 262.

³¹¹ Дала ёзувлари. Деҳқонобод тумани, Оқработ қишлоғи. 2005 йил.

Безакли туморлар, энг аввал, топиниш тимсоли ҳисобланган. Хоразмда безак ва турли нақшлар ўйиб ишланган кўй суяги аёллар билан болаларнинг бош кийимига тикиб қўйилган³¹².

«Гулбанд» деб аталган тақинчоқни асосан воҳадаги тоғли аҳоли аёллари тақишган. Чунки чорвачилик билан шуғулланиб, тоғларда яшаган халқ орасида қизамиқ касаллиги, яъни баданга қизил тошмалар тошиши хасталиги тез-тез учраб турган. Мазкур касалликни халқ «гул» ёки «гул касали» деб атаган ва аёллар бўйнига тақадиган «гулбанд» шу касални даф қилади деб ишонган. Шу боис, хафабандга нисбатан ингичкароқ кўринишда бўлган майда мунчоқлар шодаси томоқ остидан бўйинга сиқиб тақилган³¹³. Бундан ташқари, маҳаллий аёллар орасида XX асрнинг 50-йилларигача кўкракка оқ ва қора мунчоқлардан каштали қилиб тўқилган хапамат тақиш одати ҳам расм бўлган. Хапаматни тақишдан кўзланган мақсад аёллар ўзларининг кўкракларини бегона нигоҳлардан ҳимоялаш бўлган. Чироқчи туманида бундай тақинчоқ «*бўтакўз*», «*маржон*» дейилган. Деҳқонобод тумани кўнғиротлари орасида «*томоқлов*» деган тақинчоқ ҳам мавжуд бўлган бўлиб, бундай тақинчоқни ёш келинлар хапаматнинг устидан тақишган³¹⁴. Шунингдек, воҳада яшовчи ўзбек аёллари орасида бўйинга жавақдан қилинган мунчоқ ва пошшойи тангалардан тизиб териб чиқилган (кўпинча 10 та тангадан иборат бўлган) रुपия тақиш одати ҳам бўлган. Лекин, XX асрнинг 60-70-йилларидан бошлаб тақинчоқларнинг трансформацияга учраши ва янги туркум тақинчоқларнинг кириб келиши туфайли хапамат, томоқлов каби тақинчоқлар кундалик ҳаётдан чиқиб кетган. Умуман олганда, халқимизда кўкракка тақиладиган «зебигардон», «нозигардон», «тавқ», «жева» каби тақинчоқларнинг кўплаб турлари маълум бўлган³¹⁵.

³¹² Турежанова А. Қуш тасвирли туморлар // *Фан ва турмуш*. - 2001. - № 2. - Б. 21.

³¹³ Д.А. Фахретдинованинг фикрича, «гулбанд» атамаси гул ёмон назар, ёмон руҳ ёки «гулитомақ», яъни руҳни боғловчи ва томоқни гул билан боғловчи маъносини англатади. Қаранг: Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана... - С. 131; «Гулбанд» - тоғли тожикларда «гарди хазина», «гулибандак», «камалак» номлари билан кенг тарқалган; Қаранг: Широкова З.А. Традиционная и современная одежда горного Таджикистана... - С. 380.

³¹⁴ Дала ёзувлари. Деҳқонобод тумани, Хўжамқулов маҳалласи. 2004 йил.

³¹⁵ Зебигардонга ўхшаш тақинчоқлар Самарқандда «зебисина» ёки «ҳайкал», Бухорода «тахнишон» ёки «тапишидил» деб номланган. Қаранг: Сухарева О.А. История среднеазиатского костюма... - С. 108.

Қўлга тақиладиган тақинчоқлар ҳам воҳа аёллари орасида жуда машҳур бўлиб, улар орасида энг кенг тарқалганлари «билакузук», «дастбона», «дастмона», «дастахон», «ғалвирак» номлари билан юритилган. Лекин, бу тақинчоқ воҳада кўпинча «билакузук» номи билан аталган³¹⁶. Кумуш ва мисдан ясалган билакузуклар асосан жуфт ҳолда ясашиб, икки қўлга тақилган. Билакузукларнинг турлари ҳам сирға сингари хилма-хил бўлиб, ўзининг шакли ва безаклари билан бир-биридан фарқланган. Билакузуклар икки хил кўринишда, яъни айлана ҳалқаси бир-бирига туташган ва ҳалқаси бир-бирига туташмаган билакузукларга бўлинган³¹⁷. Билакузукларда ўсимлик ва ҳайвонот дунёси асосий безак услуби сифатида олиниб, бурама илон шакли ёки ҳайвонларнинг ўткир тишлари ҳамда жимжимадор ўйма нақшлар безак учун асос бўлган. Билакузукни бир-бирига туташтириш учун найчадан темир ўтказилиб, бу билан гўёки, билакузуклар қулфланган. Қулф вазифасини ўтаган темирдан занжир осилтириб қўйилган. Воҳада қизлар турмушга чиққанларидан сўнг, қўлларига билакузук тақишган. Хўжаларга мансуб ўрта ёш аёллар ҳар доим қўлларига билакузук тақиб юришган. Уларнинг тасаввурича, билакни очиқ қўйиш гуноҳ ҳисобланган.

Воҳадаги барча табақадаги араб қизлари ва аёллари илгаридан ҳаммабоп тақинчоқларни таққанлар. Уларнинг сифати ва сони оиланинг иқтисодий ҳолатига боғлиқ бўлган. Воҳада энг кўп тарқалган ва ҳамма аёллар тақиши зарур бўлган тақинчоқ-билакузук ва узук ҳисобланган. Бундай тақинчоқлар мовий яшил кўзли бўлиб, кумуш ёки тилладан ясалган.

Қўлга тақиладиган тақинчоқлардан яна бири узук бўлиб, у аёллар ва эркалар орасида оммавий безак буюми сифатида кенг тарқалган. Кекса кишиларнинг таъкидлашларича, аёллар доимо қўлларига узук тақишлари лозим бўлган. Чунки, халқ қараш-

³¹⁶ «Дастпона» атамаси «даст» - қўл, «пона» - ҳалқа, яъни «қўл ҳалқа» маъносини билдиради. Қаранг: Таджикско-русский словарь. - М., 1954. - С. 262. Қизларнинг билакузук таққанлиги «Авесто»да ҳам қайд қилинган. Қаранг: Авесто. Яшт китоби. (М. Исоқов тарж.). - Т., 2001. - Б. 39.

³¹⁷ Бир-бирига туташмаган яхлит ҳалқа кўринишидаги билакузуклар ярим ўтроқ ва ўтроқ ўзбек, тожикларда кенг тарқалган. Қаранг: Бикжанова И.А. Ювелирное искусство // Народное декоративное искусство Советского Узбекистана. - М., 1955. - С. 152; Чвьерь М.А. Таджикские ювелирные украшения... - С. 34-35; Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана... - С. 154.

ларига кўра, қўлга узук тақмаган аёлнинг рўзгор ишларини ба-
жариши ҳаром, яъни макруҳ ҳисобланган.

Ҳар бир аёл ўз ижтимоий-иқтисодий шароитидан келиб чиқ-
қан ҳолда бир неча хил узукни кўрсаткич, номсиз ва чимчилоқ
бармоғига тақиб юрган. Эркаклар учун эса узук нафақат тақин-
чоқ ёки безак буюми, балки, муҳр ҳамда ичига дуолар ёзилган
тумор вазифасини ҳам бажарган. Воҳада қадимда узукларни
амалдорлар, қози, қушбеги, шайх ва бошқалар тақишган³¹⁸.

Узук тақиш қадимдан бойлик, ризқ, насиба, подшолар учун
адолат тимсоли ҳисобланган. Дунёнинг кўплаб халқларида тўй
куни келин-куёв никоҳ рамзи сифатида бир-бирларининг қўлла-
рига узук тақишган. Жумладан, воҳада ҳам никоҳ узуги - «шоҳ-
нок» неча минг йиллардан буён никоҳ, оила, садоқат, севги рам-
зи сифатида қадрланиб, тақилиб келинмоқда.

Умуман олганда, ўрганилаётган даврда воҳада тақинчоқлар-
нинг хилма-хил турлари маълум бўлиб, улар кўрк, безак, магик
ҳимоя, халоскорлик хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган.
Тақинчоқлардаги шакллар, нақшинкор безаклар ва рамзий бел-
гиларда аждодларимизнинг эътиқоди, атроф-муҳит ҳақидаги ми-
фологик қарашлари, табиат ва моддий олам билан боғлиқ тасав-
вурлари ўз ифодасини топган.

XIX асрнинг иккинчи ярми - XX асрда Қашқадарё воҳаси анъ-
анавий тақинчоқларини таҳлил қилиш асносида тақинчоқларнинг
тузилиши, ясаш технологияси, безатилиши ва тақилишида халқи-
мизнинг ўзига хос турмуш тарзи, хўжалик машғулотлари, иқтисо-
дий ва ижтимоий ҳаёти, диний қарашлари билан боғлиқ маҳал-
лий-ҳудудий белгилар тўла сақлаб қолинганлигига амин бўлдик.

1874 йилда Қарши шаҳрида заргарлик жуда ҳам тараққий
этган бўлиб, шаҳарда алоҳида заргарлар гузари мавжуд бўлган.
Ушбу гузарда асосан аёллар тақинчоқлари шунингдек, мисдан,
кумушдан, айрим ҳолларда олтин ва қимматбаҳо тошлардан
ясалган туморлар учун ғилофлар тайёрланган³¹⁹. Бу даврда Ки-

³¹⁸ Бундай узуклар Дарвоза, Кўлоб, Қоратегин тожикларида «чалла», За-
рафшон бўйи тожикларида «ангуштарин» деб аталган. Қаранг: Широ-
кова З.А. Традиционная и современная одежда горного Таджикистана...
- С. 111. Узук Қозон татарларида «балдоқ» деб аталган. Қаранг: Сусло-
ва Р.В. Женские украшения казанских татар XIX - начала XX в... - С. 50.

³¹⁹ Массон Е.В. Столичные города в области низовьев Кашкадарьи с древ-
нейших времен. - Т., 1973. - С. 92.

тоб шаҳрида мавжуд бўлган 51 та гузардан биттаси «Заргарлик гузари» деб номланган³²⁰.

Хуллас, тақинчоқларнинг яратилиши ва тарқалиши жараёни ҳар бир ҳудудда ўзига хос тарзда рўй берган. Уста заргарлар ўзларининг бадий безак анъаналари асосида маълум бир тақинчоқ турини буюртмачининг шахсий диди ва иқтисодий ҳолатига қараб тайёрлаб беришган. Воҳа тақинчоқлари таснифи масаласига келсак, уларнинг кириб келиши, яратилиши, тарқалиши ва трансформациясида савдо-сотих муносабатлари муҳим аҳамиятга эга эди. Натижада тақинчоқларнинг бир бутун мажмуи вужудга келган. Қашқадарё воҳаси қадимдан Буюк ипак йўлининг жанубий тармоқларида муҳим ўрин тутиб, Афғонистон, Ҳиндистон, Эрон давлатлари ва Олд Осиё мамлакатлари билан ўзаро савдо алоқаларини доимий амалга ошириб турган.

Хулоса қилиб айтидиган бўлсак, ўрганилаётган даврда воҳа аҳолисининг тақинчоқлари ўзига хос этник ва локал хусусиятлари билан алоҳида ажралиб турган. Айниқса, XX асрнинг биринчи ярмида зебу зийнатларнинг асосий қисмини анъанавий турдаги миллий тақинчоқлар ташкил этган. Бу даврда тақинчоқлар ўзининг эстетик вазифаси билан бирга магик-этиқодий хусусиятларини ҳам сақлаб қолган. XX асрнинг 50 йилларидан бошлаб уларнинг магик-этиқодий хусусиятлари унутилган ва эстетик функциясигина сақланиб қолган. Қолаверса, тақинчоқларда шўролар тузумининг ғоявий-ижтимоий мезон ва мафкураси ҳам маълум даражада акс этган.

Мустақилликдан сўнг анъанавий миллий русумдаги тақинчоқларга бўлган қизиқишнинг ортиши натижасида уста заргарлар томонидан олдинги даврларга хос миллий тақинчоқлар мажмуини яратиш борасида бир қатор ишлар амалга оширилганлиги маданий қадриятларимизнинг тикланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

³²⁰ Кун А.А. Очерки Шахрисабского бекства // ЗИРГО. Т. VI. - СПб., 1880. - С. 22.

III БОБ. ВОҲА ЎЗБЕКЛАРИ АНЪАНАВИЙ КИЙИМЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

III. 1. Фабрика газламаларининг тарқалиши ва унинг анъанавий кийимлар трансформациясига таъсири

XX аср тарихга жаҳон миқёсида улкан ўзгаришлар, фан-техника тараққиёти ва маданият ривожидан инқилобий жараёнлар асри сифатида кириб келди. Шубҳасиз, бу асрда жаҳон халқлари моддий ва маънавий маданияти, шу жумладан, ўзбек халқ миллий кийимларида ҳам мислсиз ўзгаришлар рўй берди. Ўтган даврда кўплаб анъанавий ўзбек миллий либослари ўрнини замонавий кийим-кечаклар эгаллашига жаҳонда ва шубҳасиз, минтақада содир бўлган улкан ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ўзгаришлар, кийим тикиш технологиясининг такомиллашуви ва унга шаҳар урфининг кириб келиши билан бирга кийим-кечаклар учун ишлатиладиган матолар таркиби ва уларни тайёрлаш технологиясининг ўзгариши ҳамда фабрикаларда оммавий тарзда ишлаб чиқарилиши ҳам сабаб бўлган.

Авалло шуни айтиб ўтиш керакки, XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистонга бошқа қўшни мамлакатлардан, жумладан, Россиядан кўплаб фабрикаларда тайёрланган арзон матолар келтирила бошланган³²¹. Эркаклар ва аёллар устки кийимлари, тўн, бош кийимлари, дўппилар тикишда фойдаланиладиган қора рангли мовут, бахмал матолар, байрамлар ва тўй маросимлари либоси учун парча ва фаранг матолари харид қилинган. Шунингдек, айнан мазкур даврдан бошлаб фабрикада тайёрланган ип газламалар: чит, бўз, хом сурупдан тикилган кийим-кечакларни кийиш расм бўлган. Бой-бадавлат кишилар эса кимхоб, ипак, атлас, духоба ва ранг-баранг мовутлардан кийим тиктириб кия бошлаганлар.

Дарҳақиқат, Чор Россияси босқинидан кейин Марказий Осиёга экспорт қилинадиган товарлар ичида фабрика газмолларини миқдори кўпайган ва экспорт қилинган товарлар орасида олдинги ўринлардан бирини эгаллаган. Бу эса, ўз навбатида, маҳаллий

³²¹ Ўрта Осиё билан Россиянинг бу даврдаги ўзаро товар айирбошлаш ва савдо-содиқ муносабатлари тарихи борасида батафсилроқ қаранг: Зияев Ҳ. Ўрта Осиё ва Россия муносабатлари тарихи // Тарихнинг очилмаган саҳифалари. - Т., 2003. - Б. 190.

ҳунармандлар орасида кустар усулида матолар ишлаб чиқаришнинг инқирозга учраши ва ҳатто, уларнинг айримлари буткул йўқолиб кетишига сабаб бўлган³²². Қолаверса, Россия моллари, жумладан, газмолларининг ўлкага келтирилиши маҳаллий ҳунарманд усталар томонидан ишлаб чиқарилган матоларни бозордан сиқиб чиқарган. Россиядаги йирик фабрикаларнинг эгалари Марказий Осиё ўлкалари билан савдо-сотиқ қилувчи савдогарлар билан тил бириктириб, маҳаллий аҳоли дидига мос газмоллар ишлаб чиқаришга астойдил ҳаракат қилишган ва бу ердаги бозорларда устунликка эришиш учун курашни авж олдиранлар.

Бу ҳол эса бозор эҳтиёжлари учун ўлка хўжаликларида мол ишлаб чиқариш соҳасининг умумий тараққиёти ва натурал хўжаликнинг инқирози билан боғлиқ эди. Қолаверса, маҳаллий ҳунармандлар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар аҳолининг матога бўлган эҳтиёжини тўла қондира олмас эди. Шунга қарамай, ҳунармандлар дастгоҳидан чиққан бўз, чит, нимшойи йўл-йўл газламалар, адрас*, кимхоб, хонатлас*, катак шойи каби турли маҳаллий газламаларга эҳтиёж катта эди.

Зеро, маҳаллий-ҳунармандлар томонидан ишлаб чиқарилган арзон матоларнинг асосий талабгорлари кўпинча қишлоқ аҳли бўлишган. Улар бу матолардан турли-туман кийим-кечакларни тикиб кийишган. Ўзига тўқ кишилар ва шаҳар аҳолиси эса маҳаллий усталар томонидан ишлаб чиқарилган қимматбаҳо матолардан байрам ва маросим кийимларини тиктирганлар³²³.

Собиқ шўро ҳокимиятининг дастлабки йилларида сиёсий ҳаётда қатор салбий ишлар бажарилишига қарамай, ҳокимият тепасига келган янги ҳукумат томонидан Туркистон минтақасида тайёр хом ашёдан газламалар ишлаб чиқариш ва маҳаллий аҳолининг фабрика газламаларига бўлган эҳтиёжини қондириш борасида айрим ишлар амалга оширилган. Жумладан, 1920 йилнинг ёзида РФССРдан Туркистонга қатор ишлаб чиқариш корхоналари кўчириб келтирилиб, ипакни қайта ишловчи ипакчи-

³²² Сухарева О.А. Художественные ткани // Научный архив Института искусствознания. Инв. 291. С. 4.

* **Адрас** - танда ипи табиий ипакдан арқоғи қалин ипдан тўқилган газлама. Гули икки томонлама, бўлганлиги учун айрим жойларда **дурья** деб аталади.

* **Хонатлас** - маҳаллий саккиз тепкилик атласнинг энг аъло навъи.

³²³ Сухарева О.А. Художественные ткани... - С. 4.

лик корхоналари Фарғона ва Марғилон шаҳарларига олиб келиб ўрнатилган. 1921 йил сентябрь ойида Фарғонада дастлабки пиллакашлик фабрикаси ишга туширилган.³²⁴ Шубҳасиз, бу ҳодиса ўша давр учун катта ўзгариш бўлиб, минтақада ипак хомашёдан фабрика газламалари ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш бора-сидаги дастлабки қадамлардан бири эди.

Умуман олганда, XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб Ўзбекистонда газламаларни саноат усулида ишлаб чиқариш йўлга қўйилган ва айнан мазкур даврда минтақада дастлабки тўқимачилик артеллари ташкил этилган. Жумладан, минтақанинг йирик тўқимачилик марказларида шойи артеллари иш бошлаган. Хусусан, Китобда - «Қизил Октябрь» артели³²⁵, Қаршида – «Иттифоқ» артели очилган³²⁶. 1925 йилда маҳаллий ҳунармандларни ўзига жамлаб, уларга раҳбарлик қилувчи ва уларга хом ашё етказиб бериб, ишлаб чиқарилган маҳсулотларни тарқатувчи «Ўзпромсоюз» номли ташкилот тузилган.³²⁷ 1929 йили Бухорода В.В. Куйбышев номидаги катта артел ташкил қилинди.

Собиқ совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида ишлаб чиқарилган матолар ўзининг анъанавий кўринишини сақлаб қолди. Умуман, халқ амалий санъатининг бу соҳасида ҳам бадиий услуб аста-секин ўзгариб борди, аммо 20-йиллар охиридаёқ тўқиш техникасида муайян силжишлар содир бўлган. Чунончи, маҳаллий усталар томонидан ишлаб чиқариладиган матоларга фабрика ипларининг қўшилиши, жумладан, маҳаллий усулда тайёрланадиган олачаларга Россия фабрикаларида тайёрланган ипларни қўшиб тайёрлаш уларнинг юқори сифатли, нафис ва текис матога айланишига олиб келган³²⁸. Аммо XX асрнинг 20-йиллар охиридан бошлаб совет ҳукуматининг олиб борган иқтисодий ислохатлари натижасида маҳаллий ҳунармандчиликнинг чекланиши ҳамда маҳаллий шароитда оммавий ишлаб чиқарила бошланган фабрика матоларининг кўпайиши анъанавий мато ва би-

³²⁴ История Узбекской ССР. - Т., 1957. Т. 2. - С. 126.

³²⁵ Сухарева О.А. Художественные ткани... - С. 9-10.

³²⁶ Маҳкамова С. Беқасам... - Б. 31.

³²⁷ Фахретдинова Д.А. Декоративно-прикладное искусство Узбекистана. - Т. 1972. - С. 50.

³²⁸ Сухарева О.А. Художественные ткани // Рукопись Иститута искусствознание. Инв. 291. - С. 18.

чимларига жиддий таъсир ўтказга бошлади. Шу билан бирга маҳаллий матолар сифати ва бежиримлиги жиҳатдан юқори бўлган фабрика газламалари билан рақобат қила олмас эди.

Ушбу ҳолат фабрика матоларининг кириб келиши кийим-кечакларнинг нафақат сифати балки декорациясига, дизайнига ҳам таъсир ўтказди. Шунингдек, янги бичим ва андозадаги тайёр кийим-кечаклардан нусха олиб, аввало шаҳарларга сўнгра қишлоқларга ҳам янгича дизайнлар кириб кела бошлади.

Мазкур даврда маҳаллий усталар томонидан йўл-йўл матолар билан бирга катак гулли матолар ҳам ишлаб чиқарила бошланган. Ушбу матонинг номланиш тарихи ҳам қизиқдир. XX аср бошларидан эътиборан рус фабрикаларида ишлаб чиқарилган «сарпинка» номли мато маҳаллий бозорда жуда машҳур бўлиб кетган. Лекин XX асрнинг 20-йилларида содир бўлган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар натижасида мазкур матонинг Марказий Осиё бозорига кириб келиши жараёни анча сусайиб кетган. Шу боис, маҳаллий усталар томонидан ишлаб чиқарилган янги мато тури ана шу мато номидан ўзлаштирилиб, «сарфинка» деб номланган. Бундан ташқари, айнан мазкур даврда Самарқанддаги фабрика ишларидан ёрқин рангларда тайёрланган олача «патис» (русча «батист» сўзидан ўзлаштирилган) матоси ҳам кенг истеъмолга чиқди³²⁹.

1928 йилда воҳада илк маротаба Шаҳрисабз шаҳрида халқ ҳунармандчилиги ва косибчилиги артеллари янги «Ҳужум» бадий буюмлар фабрикаси цехига бирлашди ва миллий матолар, гилам, палос, сўзана, дўппи ҳамда бошқа буюмлар ишлаб чиқара бошлади. Шаҳрисабзда азалдан мавжуд бўлган каштачилик янада ривож топди. Бундан ташқари, бу шаҳарда тикувчилик фабрикаси ҳам ишга тушди.

1931 йили Самарқандда маҳаллий артел ўрнида шойи тўқиш фабрикаси ташкил этилганлиги майда кустар корхоналардан йирик фабрика ва корхоналарга ўтиш борасидаги дастлабки қадам бўлди. Бу фабрикада анъанавий шойи ва атласлар ишлаб чиқарилиши билан бирга крепдишин ва ипак мато каби Европа андозасидаги моллар ҳам ишлаб чиқарила бошлади.

XX асрнинг 30-йилларига келиб миллий матоларни ишлаб чиқаришда ғарбий Европа тўқимачилиги махсулотларига хос тас-

³²⁹ Сухарева О.А. Художественные ткани... - С. 18.

вирлар кириб кела бошлади. Дизайнчи рассомлар томонидан четдан келтирилган мато намуналаридан кўр-кўрона андоза олиниши сўлғин ёки ритмига кўра асабни бузувчи тасвирлар ҳамда жимжимадор бўлмаган безакларнинг юзага келишига сабаб бўлди. Бундан ташқари, ҳаттоки фабрикаларда ишлаб чиқарилаётган матолар ҳам шўро ҳукуматини тарғиб-ташвиқ қилиш воситасига айланди. Натижада, матоларни «тарғибот минбарига айлантирмаслик» борасида қатор чиқишлар ва оммавий ахборот воситаларида мақолалар эълон қилинди. Жумладан, 1933 йили «Правда» газетасида «Олдинда трактор, орқада комбайн» номли мақола эълон қилинди³³⁰. Тез орада ХКС ва МКнинг матолар ишлаб чиқариш ва безак беришда маъно-мантиқсиз тасвирларни ишлатмаслик ва бундай композицияларни қўллаган муаллифларни жазога тортиш тўғрисидаги махсус қарори эълон қилинди³³¹. Шубҳасиз, мазкур йўналишда олиб борилган амалий ишлар матоларда бўлар-бўлмас тасвирларнинг пайдо бўлиши ва мафкуравий қарашларнинг саноат маҳсулотларига кўрсатётган таъсирини маълум маънода чеклади.

1932 йилда Тошкентда тўқимачилик комбинатининг қурилиши бошланди ва 1934 йилда бу комбинат газлама ишлаб чиқара бошлади³³². Тез орада Ўзбекистоннинг йирик шаҳарларида тўқимачилик фабрикалари қурилиб, турли-туман матоларни оммавий равишда кўплаб миқдорда ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

XX асрнинг 30-йилларигача айрим ҳунармандчилик турлари саноат моллари билан рақобатга дош бера олмай қолганлиги боис инқирозга юз тутди. Натижада, маҳаллий кустар тўқимачилик ва унга тегишли ҳунармандчилик турлари аста-секин камайди ва ҳатто, уларнинг айримлари тиклаб бўлмас даражада йўқ бўлиб кетди. Матолар, жумладан, нимшойи матоларни ишлаб чиқаришга етарли даражада аҳамият берилмаган. XX аср бошларида расм бўлган ўзига хос чизик ўтказиш услуби давом эттирилган ва ривожлантирилган. Аёллар ва болалар учун кийим тикишда ишлатиладиган беқасамнинг оч пушти рангги пайдо бўлган. 30-йилларда нимшойи матоларни ишлаб чиқаришда тур-

³³⁰ Қаранг: Правда. 1933, 6 октябрь.

³³¹ Қаранг: Известия. 1933, 18 декабрь.

³³² Фахретдинова Д.А. Декоративно-прикладное искусство Узбекистана... - С. 50.

ли-туман ўзгаришлар амалга оширилиши билан бирга гулбосма усулда мато ишлаб чиқаришга ихтисослашган рус фабрикаларида ишлаб чиқарилган арзон ип газламаларнинг кўплаб келтирилиши муносабати билан маҳаллий матолар кескин камайиб кетган.

XX асрнинг 40-йилларига келиб Республикадаги тўқимачилик комбинатлари ва фабрикаларида чит, сатин, мая, шифон, батист, крепсатин, кашмир каби матолар ишлаб чиқарила бошланган ва бу маҳсулотларнинг аксарияти маҳаллий аҳоли томонидан кийим-кечаклар ва уй-рўзғор буюмлари учун харид қилинган. Айнан ўша йилларда, Ўзбекистон собиқ СССР бўйича пахтали матоларни ишлаб чиқаришда иккинчи ўринга чиққан. Айниқса, Тошкент тўқимачилик комбинатида ишлаб чиқарилган матолар нафақат Республика ҳудудида, балки, Марказий Осиё минтақаси бўйлаб оммавий равишда ёйилган. Лекин, иккинчи жаҳон урушининг бошланиши натижасида маҳаллий фабрикаларда турли-туман матоларни ишлаб чиқариш камайгани ва Россия фабрикаларида тўқилган гулли читларнинг Ўзбекистонга келтирилиши жараёни сустлашганлиги сабабли маҳаллий усталар томонидан қўл дўконда тўқиладиган анъанавий пахтали матолар - қалами, олача, жанду, сарпинка ишлаб чиқариш яна қайта йўлга қўйилган. Шунингдек, ипак ва ярим ипак матолар - абрли атлас ва йўл-йўл беқасам ишлаб чиқариш ташкиллаштирилган. Яхши хомашё ва бўёқларнинг етишмаслиги оқибатида тайёрланган матоларнинг сифати пасайиб кетган. Бироқ, кўп йиллик касбий маданият соҳиблари бўлган малакали халқ усталари шундай қийин шароитда ҳам ўзлари тўқиган матоларни юқори даражадаги санъат асарига айлантира олганлар³³³.

Агар 40-50-йилларигача маҳаллий аҳоли орасида миллий матолардан кўпроқ шойига эҳтиёж баланд бўлган бўлса, 50-йиллардан бошлаб турли хил рангларда жиловланиб турувчи атласдан кийим-кечак тикиш ва мазкур матони ишлаб чиқариш авж олган. Атласнинг нафақат ранги, балки сифати ҳам ўзгарган бўлиб, бу даврда 12-ремизли хонатлас ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Атласдан аёлларнинг анъанавий байрам, тўй-тантана

³³³ Фахретдинова Д.А. Декоративно-прикладное искусство Узбекистана... - С. 90.

ва кўча кийимларидан тортиб, то иш кийимларигача тикиб кийилган.

XX асрнинг биринчи ярмида пахтадан тайёрланган чит, бўз каби матолардан асосан уй ичида кийиладиган кийимлар тикилган бўлса, 50-йиллардан кейин пахтали матолардан тикилган кўйлаklar ёшларнинг ёзда киядиган кундалик кийимига ва ҳаттоки, байрам кийимига ҳам айланди. Бунинг асосий сабаби, оддийликка қаратилган эстетик меъёрларнинг ўзгаришидир. Шунингдек, айнан 50-йилларга келиб тўқимачилик комбинатлари ва фабрикаларда ишлаб чиқилган матоларга бўлган эҳтиёжнинг кучайиши натижасида турли-туман газламалар кенг кўламда оммалашиб кетган. Айниқса, 50-йилларнинг бошларига келиб аёллар ва қизлар томонидан штапель матодан кўйлак ва лозимлар тикиб кийиш оммавий расм бўла бошлаган. 50-60-йилларда Ўзбекистон собиқ СССР Республикалари ичида мато ишлаб чиқаришда етакчи ўринлардан бирини эгаллаган. 1964 йил Ўзбекистон ипакли мато ишлаб чиқариш бўйича мамлакатда 3 - ўринни, пахтали мато ишлаб чиқариш бўйича эса 2-ўринни эгаллаган³³⁴.

Бу даврда Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган матоларнинг асосий қисми енгил саноат тизимига қарашли йирик корхоналар ва фабрикаларда ишлаб чиқарилган. Ўз навбатида, бу даврда анъанавий мато турларини ишлаб чиқариш ҳам нисбатан кўпайган. 1960 йилгача улар асосан артелларда ишлаб чиқарилган бўлса, 60-йилларнинг бошида тизимнинг реорганизация қилиниши натижасида ташкил қилинган механизациялашган ва ихтисослашган фабрика ва фирмаларда тўқила бошланган³³⁵.

60-йилларда мато тайёрлашда асосан синтетик ва сунъий иплардан фойдаланилган бўлса-да, табиий ипак Ўзбекистоннинг фахри бўлиб қолаверган ва матоларни безашда унга кенг ўрин берилган.³³⁶ Шубҳасиз, бу даврда воҳада ипакчилик ҳам маълум даражада тараққий этган. 1977 йилга келиб Шаҳрисабзда пиллакашлик фабрикаси ишга туширилган. Корхона йилига 200 тоннадан зиёд табиий ипак тайёрлаш қувватига эга бўлган. Қола-

³³⁴ Фахретдинова Д.А. Декоративно-прикладное искусство Узбекистана... - С. 105.

³³⁵ Қаранг: Маҳкамова С. Беқасам... - Б. 43.

³³⁶ Фахретдинова Д.А. Декоративно-прикладное искусство Узбекистана... - С. 106.

верса, айнан шу йилларда Республикада қатор корхоналар ипакдан шойи ишлаб чиқаришга ихтисослаштирилган. Жумладан, Марғилон шойи корхонасида крепдишин, крепшифон, крепжоржет, Марғилон «Атлас» ишлаб чиқариш бирлашмасида табиий ипакдан атлас, хонатлас, беқасам, шойи каби миллий газламалар ишлаб чиқарилган. Ўз навбатида, плашбоп, костюмбоп, астарбоп газламалар, хусусан, Наманган шойи ишлаб чиқариш бирлашмасида штапель, вискоза ва аралаш толалардан кийим-кечаклар тикиладиган газмоллар тайёрланган. Самарқанд шойи ишлаб чиқариш бирлашмасида тукли ва жакард газламалар, Қўқон шойи тўқиш фабрикасида сунъий иплардан абрли газламалар ишлаб чиқарилган ва ушбу фабрика ҳамда корхоналарда ишлаб чиқарилган турфа хил матолар савдо корхоналари орқали воҳанинг турли узоқ қишлоқларигача етиб борган ва маҳаллий аҳоли ушбу матолардан турли-туман кийим-кечаклар ва уй-рўзғор буюмлари тикиб кийишган.

70-йилларда воҳада маҳаллий саноат янада ривожланган. Бундай саноат корхоналарида асосан маҳаллий хом-ашё ресурсларидан халқ эҳтиёжини қондиришга мўлжалланган истеъмол моллари ишлаб чиқарилган. Шаҳрисабз шаҳридаги «Хужум» бадий буюмлар фабрикаси воҳадаги ана шундай маҳаллий саноат корхоналаридан энг йириги ҳисобланган. Бу корхона нафақат маҳаллий аҳоли учун, балки, чет мамлакатлар учун ҳам маҳсус буюртма асосида маҳсулотлар тайёрлаган. Фабрикада ишлаб чиқарилган узук тукли «жулхурс», турли хил дўппи, шоҳи сўзана, кўйлак, белбоғ, сумка ва бошқа бир қатор халқ истеъмол моллари хорижий мамлакатларга ҳам экспорт қилинган. Айнан мазкур даврда маҳаллий саноат корхоналарида ишлаб чиқарилган ярим шойи матолар, жумладан, турли-туман атласлар аёллар, айниқса, қизлар орасида кенг тарқалган. Маҳаллий корхоналарда ишлаб чиқарилган миллий матолардан тикилган кўйлак ва лозимлар хотин-қизларнинг севимли байрам ва маросим кийимларига айланган. Маҳаллий саноат корхоналарида ишлаб чиқарилган матолар бир қатор халқаро кўргазмаларда юқори ўринларни эгаллаган. Жумладан, «Хужум» бадий буюмлар фабрикасида ишлаб чиқарилган дўппи ва кашталар 1968 йил Монреалда, 1970 йил Измирда, 1978 йил Японияда ўтказилган халқаро кўргазмаларда олтин медалларга сазовор бўлди. Айнан мазкур йиллар фабрикада жами 1500 дан ортиқ тўқувчи ва кашта-

чилар меҳнат қилишган³³⁷. Моҳир устазодалар гилам тўқиш ва кашта тикиш сирларини авлоддан-авлодга ўтказиб келишган.

Мустақиллик йилларида маданий меросни тиклаш, хусусан, анъанавий миллий матоларни ишлаб чиқаришда хусусий секторнинг ўрнини ошириш борасида ҳам бир қатор диққатга сазовор ишлар амалга оширилди. Жумладан, 1993 йил 28 майда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан «Хужум» фабрикасига «Жамоа корхонаси» мақоми берилди. Фабрика шаҳар корхоналари ичида биринчи бўлиб давлат тасарруфидан чиқарилиб, жамоа корхонасига айлантирилди³³⁸.

Мустақилликдан кейин «Хужум» фабрикасининг жамоаси ўз маҳсулотларини 80 та савдо ташкилоти орқали Республикамизга ва жаҳонга ёймоқда. 1995 йилда АҚШнинг «Биликси-Импортер» савдо фирмаси «Хужум» фабрикасининг маҳсулотларини сотиб олиш ҳақида шартнома имзолади. Шу шартномага мувофиқ турли нусхадаги дўппилар, нимчалар, тўнлар АҚШга жўнатилади. Бундан ташқари, фабрика маҳсулотлари Москвадаги «Свинцент» савдо маркази, Республика «Алмаз» ва «Берёзка» савдо базалари орқали чет эл валютасига сотилди. 1995 йилда Тошкентдаги «Маула» фирмаси орқали Исроилга 5 мингта дўппи сотилди³³⁹.

Умуман олганда, мустақилликдан кейин Республика бўйича маҳаллий саноат корхоналарида ҳар йили 1,25 млн. м² дан ортиқ миллий газлама ишлаб чиқарилган. Айниқса, бу борада Китобда тўқилган беқасамлар алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, воҳага хос миллий матолар ва анъанавий кийимларнинг Республика бўйича кенг тарқалишига сабаб бўлмоқда.

Тикувчилик XX асргача ҳунармандчиликнинг алоҳида йўналиши сифатида тараққий этган бўлса-да, лекин Республика миқёсида оммавий тикувчилик ишлаб чиқариш корхоналари ташкил этилмаган эди. Фақатгина қишлоқ ва шаҳарларда яшовчи чевар-тикувчилар истеъмолчиларнинг буюртмаларига кўра чопон, кийим-кечак, кўрпа-тўшак ва рўзгор буюмларини тикиш билан шуғулланганлар. Ўзбекистонда гулкўрпа, зарбоф тўн, чой-

³³⁷ Шаҳрисабз минг йиллар мероси. - Т., 2002. - Б. 64.

³³⁸ Ҳақимов Н., Жўрақулов О. Шаҳрисабзнинг янги давр тарихи // Шаҳрисабз минг йиллар мероси... - Б. 142.

³³⁹ Ўша жойда. - Б. 142.

шаб, сўзана, кашта каби буюмларни тикиш юксак санъат даражасига кўтарилган.

1907 йил Тошкентда қурилган «Луи Зальм ва унинг ўғиллари» номли акционерлик жамиятига қарашли тикувчилик фабрикаси Ўзбекистондаги энг биринчи тикувчилик корхонаси бўлган³⁴⁰.

20-йилларга келиб тикувчилик енгил саноатнинг асосий тармоқларидан бири сифатида тараққий эта бошлаган. Воҳада эса йирик тикувчилик фабрикаларининг қурилиши айнан иккинчи жаҳон уруши даврига тўғри келади. Мазкур йилларда воҳанинг иқтисодий жиҳатдан тараққий этган йирик шаҳарларидан бири - Қарши шаҳрида тикувчилик фабрикаси ишга туширилган. Мазкур фабрикада дастлаб урушда жанг қилаётган аскарлар учун кийим-кечаклар ва бошқа анжомлар тикилган бўлса, кейинчалик эркаклар ва аёлларнинг кийим бошлари тикила бошланган.

Фабрика газламаларининг аҳоли орасида оммавий равишда тарқалишида трикотаж маҳсулотларининг ҳам ўзига хос ўрни бор. Республикада XX асрнинг 30-40-йиллардан бошлаб трикотаж саноати шакллана бошлаган. Жумладан, бу даврда Қўқон, Андижон, Бухоро, Самарқанд шаҳарларида трикотаж фабрикалари ишга туширилган ва мазкур фабрикаларда эркаклар, аёллар ва болаларнинг турли-туман устки ҳамда ички кийимларини ишлаб чиқариш йўлга қўйилган³⁴¹. Бу эса бевосита маҳаллий аҳолининг кийим - бошларида кескин ўзаришлар юз беришига олиб келди. Трикотаж фабрикаларининг қурилиши, шубҳасиз, воҳа аҳолиси орасида турли хил оёқ кийимлари билан бирга пахтадан тўқилган пайпоқларнинг ҳам кенг тарқалишига сабаб бўлди. Шунингдек, ички кийимларнинг, айниқса, эркаклар ва аёлларнинг фабрикаларда тикилган махсус ички кийимлари - майка-трусиклар, пижамалар, трикотаж кўйлаклар ва жемферлар кийиш кенг расм бўла борди.

50-60-йиллардан бошлаб маҳаллий трикотаж фабрикаларда, жумладан, «Малика» ишлаб чиқариш бирлашмасида 200 хилдан ортиқ эркаклар ва аёллар кийимлари билан бирга болалар кийим-

³⁴⁰ Олимбоев Э., Давидов Ш. Ўзбекистон тўқимачилик саноати маҳсулотлари ва уларни ишлаб чиқариш технологияси. - Т., 2002.

³⁴¹ Олимбоев Э., Давидов Ш. Ўзбекистон тўқимачилик саноати маҳсулотлари... - Б. 26.

лари ишлаб чиқарилган. Бу маҳсулотларнинг аксарияти собиқ иттифоқнинг турли ҳудудларидан келтирилган трикотаж кийимлар билан бирга Республикамиз вилоятларидаги савдо муассасаларида сотилган. Шубҳасиз, воҳага ҳам бу маҳсулотлар махсус олиб келиб тарқатилган. Бу эса, бир жиҳатдан, аҳолининг кийим-кечакка бўлган эҳтиёжини қондирса, бошқа томондан, воҳадаги турли этнослар ва этнографик гуруҳларнинг кийиниш маданиятида ҳам катта ўзгаришлар рўй беришига олиб келган.

80-90-йилларга келиб Республикада мавжуд бўлган бир қатор трикотаж корхоналари янги ускуналар билан жиҳозланган ва янги фабрикалар қурилган. Айнан шу йилларда Республикадаги энг тўнғич «Малика» бирлашмаси, Бухоро, Самарқанд трикотаж фабрикалари, Қўқон пайпоқ-тўқув комбинати тубдан реконструкция қилинган, Жиззах ва Қорасув пайпоқ фабрикалари ишга туширилган. 1985 йил Хўжаобод, 1986 йил Шаҳрихон, 1986 йил Чортоқ трикотаж-тикувчилик фабрикалари фойдаланишга топширилган.

1988 йил Марғилон шаҳридаги аврли газламаларга ихтисослашган «Атлас» ишлаб чиқариш бирлашмасида 65 нусхадаги «Дугона», «Саодат», «Шоҳида», «Тўёна», «Чиннигул», «Гулинамошом», «Улуғбек юлдузи», «Марғилон қизлари», «Гуиредент», «Атиргул», «Шарқ тонгги», «Орзу» каби атлас нусхалари ишлаб чиқарилган. Ушбу матоларнинг янги рангларини яратиш мақсадида Москва, Тошкент, Иваново шаҳарлари илмий-текшириш институтлари билан ҳамкорлик йўлга қўйилган. Бирлашма ўз маҳсулотлари билан АҚШ, Ҳиндистон, Польша, ГДРда ўтказилган ярмаркаларда фаол иштирок этган.

Воҳада эса трикотаж-тикув саноати айнан мустақилликдан кейин ривожлана бошлаган. Жумладан, 1992 йил Шаҳрисабз шаҳрида 230 ишчи ўрнига бўлган «Садо» трикотаж кийимлар тикиш фабрикаси ишга туширилди. Мазкур корхонада нафақат Республикамиз, балки хорижий мамлакатлар учун ҳам 100% пахталик матодан эркаклар ва аёлларнинг ички кийимлари тикила бошланди. XX асрнинг сўнгги чорагига келиб Республика трикотаж саноатида 1500 дан ортиқ маҳсулот ишлаб чиқарилган.

90-йилларга келиб, Ўзбекистонда анъанавий қадриятлар тизимининг қайта тикланиши билан боғлиқ жараёнлар бадиий маданиятга доир анъаналарни ҳам жонлантириб, миллий матолар

ва анъанавий либосларга бўлган эътиборни кескин оширди. Бу эса, шубҳасиз, халқ миллий ҳунармандчилиги соҳасининг ижтимоий мақоми янада юксалишига олиб келди. Бу ижобий ўзгаришлар ҳунармандчиликнинг тўқимачилик турида ҳам акс эта бошлади. Бундан ташқари, XIX аср охири – XX аср бошларидан минтақага кириб кела бошлаган оз миқдордаги фабрика газламалари ва Европа андозалари шаҳар муҳитида миллий кийимлар мажмуасида бир оз ўзгартиришларга олиб келган бўлса-да, анъанавий миллий белгиларни сиқиб чиқара олмади. Маҳаллий аҳолининг бой ва ўртаҳол қисми фабрика газламаларидан соф миллий андозадаги анъанавий кийимлар тайёрлаб кийганлар. Бу ҳолат кўпроқ аёллар кийимларига хос эди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Республикамиз ҳудудидаги тўқимачилик саноати ўзининг бир неча минг йиллик тарихига эга бўлса-да, айнан XX асрда минтақада фабрика газламаларини интенсив равишда оммавий ишлаб чиқариш саноат тизими даражасига кўтарилган. XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб майда маҳаллий ҳунармандчилик билан шуғулланувчи усталарни бирлаштириб газлама саноатининг асоси яратилган ва матолар оммавий тарзда фабрикаларда ишлаб чиқарила бошланган. Бу эса, бир томондан, кўплаб янги турдаги матоларнинг оммавий тарзда ишлаб чиқарилишига имкон яратган бўлса, иккинчидан, маҳаллий аҳоли кийим-бошларининг жиддий ўзгаришига олиб келган. 40-50-йилларда фабрика газламаларини ишлаб чиқариш индустриллаштирилган. 50-60-йилларда Республика миқёсида фабрикаларда янги-янги турдаги матоларни ишлаб чиқариш бўйича қатор амалий тадбирлар амалга оширилган ва энгил саноат соҳаси ишлаб чиқаришнинг ўзига хос индустриллашган етакчи тармоғига айлантирилган. Айниқса, трикотаж фабрикаларининг қурилиши ва мазкур корхоналарда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг маҳаллий аҳоли орасида оммавий тарқалиши ҳам кийимларнинг шаклланишида аҳамиятга молик эди. Республикамиз мустақилликка эришганидан сўнг мамлакатимизда қатор хорижий мамлакатлар билан ҳамкорликда фабрикалар ҳамда корхоналарнинг бунёд қилиниши ва корхоналар илғор технологиялар билан жиҳозланиши фабрика матолари, яъни ипак ип, шойи газлама, газлама типидagi нотўқима матолар ва трикотаж маҳсулотлари ишлаб чиқаришни сифат ўзгаришлари босқичига олиб чиққан.

III. 2. Воҳанинг этник-маданий муҳотида анъанавий кийим-кечак ва тақинчоқларнинг трансформацияси

Ўзбек халқи анъанавий моддий ва маънавий маданиятининг бошқа соҳалари каби миллий кийимлар ҳам ўзининг тараққиёт босқичи давомида изчил тараққий этиб келган. Бу ўзгариш ва ривожланиш жараёни Марказий Осиёда содир бўлган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар билангина боғлиқ бўлмасдан, минтақанинг қўшни давлатлар билан ўзаро савдо ва маданий алоқалари билан ҳам бевосита алоқадор бўлган. Қолаверса, азалдан Марказий Осиёда анъанавий кийимларнинг янги шакллари пайдо бўлиши маданий марказ ҳисобланган шаҳар ҳаётининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган.³⁴² Умуман олганда, кийимлар учун ишлатиладиган мато турлари, унинг тикилиши, бичилиши, янги бичим шакллари пайдо бўлиши нафақат маълум бир ҳудуд ёки халқ доираси, балки, муайян ҳудуддан ташқаридаги муҳит билан боғлиқ ҳолда юзага келган.

Маълумки, ўзбек миллий кийимларининг тараққий этиб, ўзгариб бориши доимий жараён бўлса-да, лекин кийим-кечаклардаги жиддий бурилишлар XIX аср сўнгги чорагида ва XX асрда юз берган. Айниқса, улкан ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар ва фан-техника тараққиёти даври ҳисобланган XX асрда ўзбек миллий кийимлари ривожда «инқилобий» ўзгаришлар содир бўлган бўлиб, уларнинг конструктив-технологик ва композицион қурилишида янги усуллар, бичимлар пайдо бўлган. Бу даврда бир томонидан, Ўзбекистон ҳудудида содир бўлган турли тарихий жараёнлар, хусусан, ўзбеклар турмуш тарзига рус ва Европа маданиятининг жадал кириб келиши, минтақа халқларининг маънавий ҳаётига совет мафкурасининг мажбуран жорий этилиши билан бирга техника тараққиётидаги қатор ўзгаришлар ҳам миллий кийимларнинг тикилиши, бичими, шакли ва кийимлар учун ишлатиладиган мато турлари ҳамда мато тайёрлаш технологиясининг жиддий ўзгаришига олиб келди. Айниқса, XX асрнинг бошларига келиб минтақага фабрика газламаларининг кенг тарқалиши ва тикув машинасининг кириб келиши халқона миллий либосларда ранг-баранг усуллар, бичимлар, нақший безаклар ҳамда янги бичимдаги «бичиқли» кийимларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди.

³⁴² Сухарева О.А. История среднеазиатского костюма... - С: 7.

Умуман олганда, XX асрда ўзбек миллий кийимларининг трансформацияга учрашига асосан қуйидаги муҳим омиллар сабаб бўлган деб кўрсатиш мумкин:

1) Минтақада содир бўлган улкан ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар ва мафкуравий сиёсат;

2) Мамлакатда олиб борилган индустриалаштириш сиёсати, замонавий технологияларнинг кириб келиши ҳамда енгил саноат ва кимё корхоналарида эришилган ютуқлар;

3) Кийим-бошлар учун зарур бўладиган матоларнинг фабрикаларда оммавий тарзда ишлаб чиқарилишини ташкил қилиш;

4) Турли тарихий-этнографик минтақалар орасида ўрнатилган изчил этномаданий муносабатлар ва савдо алоқалари;

5) Шаҳар «мода»си (урф)нинг туман ва қишлоқларга жадал кириб келиши.

XX асрнинг биринчи чорагидан бошлаб содда бичимдаги миллий кийимлар ўрнини мураккаб бичимли либослар эгаллай бошлаган. Кийим-кечакка хос аввалги уйғунлик (бирлик) йўқолган. Бу халқ турмуш тарзининг ўзгариши ва оммавий саноат ишлаб чиқаришининг ҳунармандчиликдан устунлиги натижасида юз берган тарихий жараён ҳисобланади. Шу билан бирга, қадимдан иқлим ва ижтимоий ҳаёт шароитлари белгилаган миллий кийим шакллари ҳам такомиллашиб борди. Миллий бичимдаги кийимлар қоматнинг табиий нисбатига яқинлашди, аёллар кўйлаклари тораийиб ва калталашиб борди, олдинроқ юзага келган кокеткали ва қайтарма ёқали кўйлақлар ҳаётга муқим кириб борди. Энг муҳими, миллий кийимлар ўз таркибига кўра содда ва чиройли бўла бошлади.

XX аср ўзбек миллий кийимларининг эволюцияси ва трансформациясини тадқиқ қилиш шуни кўрсатдики, мазкур даврда эркакларнинг кийим-бошлари аёлларникига қараганда кўпроқ ўзгаришларга учраган экан. Ўтган аср давомида ёш йигитлар ва ўрта ёшли эркаклар ўртасида Европа бичимида тикилган кийимларни кийиш расм бўлди ва миллий кийимлар фақатгина кекса ёшли қариялар орасида сақланиб қолди ёки маросимий кийимларга айланди.

Авалло XX асрнинг 20-30-йилларидаги кийимлар тўғрисида гапирадиган бўлсак, бу даврда кийимларнинг бичими ўзаро бирига яқинлаша бошлаган ва кийим-кечаклар тараққиёти асосан икки йўналишда ўзгариб борган. Бу даврда минтақадаги иқтисодий ва ижтимоий шароитларнинг ўзгариши ўзбек халқи кий-

имлари тараққиётини давом эттирган. Миллий кийиниш маданиятига Европа кийим-бошларига хос хусусиятларнинг кириб келиши миллий кўйлакнинг шим билан, аёллар кўйлаklarининг эса нимча билан кийилишига олиб келган.

30-йиллардан бошлаб дастлаб минтақанинг шаҳар аҳолиси орасида, кейинроқ қишлоқларда ҳам татарча камзур кийиш урф бўла бошлаган. Юқори Қашқадарё минтақасидаги ўзбек-саройлар ва барлосларда бундай бичимдаги камзурлар «желак» ҳам дейилган³⁴³. Эркаклар желаги аёлларникидан фарқ қилган. Желак узун, кенг авра-астарли бўлган. Умуман олганда, воҳа эркакларининг кийинишларида кўпроқ Республиканинг бошқа ҳудудларига ўхшаш умумўзбек кийимлари шаклига яқинлашиш, яъни шаҳарга хос кийимларни кийишга мойиллик кучли эканлиги кўзга ташланади³⁴⁴. Бу, айниқса, савдо алоқалари ва ҳунармандчилик тараққий қилган қишлоқларда яққол кўзга ташланган.

40-50-йилларнинг бошида миллий кийимлар тараққиётини аввалгидай икки йўналиш сақланиб қолган. 1949 йилда Республикада биринчи моделлар уйининг ишга туширилиши андозалаш санъатининг тараққий этишига асос бўлган. Миллийлик сақлангани ҳолда кийимларга хос муштарақ шакллар йил сайин кенг тарқала борган. Бу жараён бевосита кийимнинг умумевропа шаклига хос хусусиятлар касб этиши, яъни қоматнинг қатъийлиги ва нисбатлар муносабатининг умумийлиги билан белгиланади. Айнан мазкур даврда эркаклар кийимининг асосини тўғри елкали қоматга мосланган пиджак ва кенг шимлар ташкил этган. Қолаверса, айнан 50-йиллардан бошлаб воҳадаги колхоз раҳбарлари, зиёлилар ва хизматчилар орасида ҳарбий кийимларни кийиш, яъни френч ёки гимнастерка*, қора ва кўк рангдаги мовут ёки жундан икки ёни чиқариб тикилган галифе шимларни почаси тор, қора ёки жигар ранг этик билан бирга кийиш расм бўлган. Ёзда эса энгил кител ва қаттиқ матодан тикилган шим кийилган. Баъзида кител билан пастки қисми қайтарилган узун шим ҳам кийилган. Маҳаллий аҳоли орасида пиджак ҳам урф

³⁴³ Дала ёзувлари. Яккабоғ тумани, Чойдари қишлоғи. 2004 йил.

³⁴⁴ Исмонлов Ҳ. Анъанавий ўзбек кийимлари... – Б. 16.

* «Гимнастёрка» трико мовутдан, қайтарма ёки тик ёқали, белига камар тақиладиган қилиб тикилган ҳарбийча устки кийим номидир.

бўлган. Одатда пиджакни почаси этик ичига тиқилган шим билан бирга кийишган.

50-йиллардан бошлаб Республикада аҳолининг устки ва бош кийимларига жиддий эътибор берилди бошланган ва 1952 йилда ўша пайтдаги Олий ҳукумат органи Министрлар советининг «Устки ва бош кийимлар сифатини ошириш тўғрисидаги» махсус фармони ҳам чиққан³⁴⁵. Ана шу фармондан кейин Республикада кийим-кечак андозаларини режалаштиришга жиддий эътибор қаратила бошланган. Натижада бутун Республика миқёсида умумий стандартлар асосидаги кийим-бошларни ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Шубҳасиз, бу борада бошқа минтақалар сингари воҳада ҳам фабрикаларда тикилган янги бичимдаги кийим-бошлар ва болалар кийимлари кенг тарқала бошлаган. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, янги русумдаги кийимларнинг кириб келиши миллий бичимдаги кийимларни буткул сиқиб чиқара олмаган ва миллий ҳамда замонавий бичимдаги кийим-бошлар ўзаро уйғунликда кийилган. Жумладан, эркаклар европача фасондаги костюм-шимларни олди ҳамда ёқаси кашталанган миллий бичимдаги кўйлақлар билан бирга кийганликлари фикримиз далилидир.

70-йилларда ёшлар орасида пастки қисми кенг қилиб тикилган клёш шимларни ёқалари кенг, ҳаво ўтказмайдиган нейлон кўйлақлар билан бирга кийиш оммавий расм бўла бошлаган. Шунингдек, айнан мазкур даврда ёшларнинг соч причёскасида ҳам ўзига хос ўзгаришлар юз берган. Маҳаллий аҳоли орасида илгарилари узун соч қўйиш ёки соқол ва мўйлов олдириш ислоний меъёрларга тўғри келмайди деб таъқиқланган бўлса, 70-80-йиллар оралиғида сочининг орқа қисмини узун қилиб ўстириш, соқол ва мўйловни доимий олдириб юриш кенг тарқалган. Бундай ўзгаришлар нафақат ёшлар ўртасида, балки катта ёшдаги эркаклар орасида ҳам кенг ёйилган бўлиб, 40-50 ёшдаги эркаклар ҳам мўйлов қўйишса-да, доимий равишда соқолларини олдириб юришлари одатий ҳолга айланди.

Ўзбеклар одатига кўра, эркак ва аёллар ҳар қандай ҳолатда – хоҳ уйда, хоҳ ташқарида ва ҳаттоки, ётганда ҳам, албатта,

³⁴⁵ Қаранг: Постановления Совета Министров СССР. № 2493 и № 2494 от 28 мая 1952 года «Об улучшении качества верхней одежды и головных уборов».

бош кийим кийишган³⁴⁶. Одамлар орасида бош кийимсиз юриш оғир гуноҳ ҳисобланган. Лекин ахборотчиларнинг таъкидлашларича, айнан 70-йиллардан бошлаб эркаклар орасида кўча-кўйда, ишда бош яланг юриш ва фақат уйда ёки бирор-бир маросимдагина дўппи кийиш одати расм бўла бошлаган³⁴⁷.

80-йилларга келиб пастки қисми кенг қилиб тикилган клёш шимлар ва нейлон кўйлақлар кундалик ҳаётдан чиқиб кета бошлаган ва унинг ўрнини танага бирмунча ёпишиб турувчи шерст ва жинси шимлар ҳамда ёқаси кичкина бўлган пахтали ҳамда трикотаж кўйлақлар эгаллай бошлаган. Ёшлар орасида, айниқса, ўқувчилар ўртасида оқ кўйлақ ва қора шим кийиш оммалашган. Мактаб ўқувчилари оқ кўйлақка пионерларнинг қизил рангдаги бўйинбоғ ва кўкрак нишони таққанлар.

Воҳа аҳолисининг асосий қисмини ташкил этувчи оддий аҳоли, яъни далада ишловчи деҳқонларнинг кундалик кийими маҳаллий матолардан тикилган яктак бўлиб, уни фабрика ҳамда тикувчилик артелларида тикилган шимлар билан бирга кийишган³⁴⁸. Миллий русумдаги яктаклар нафақат ишлашга қулайлиги, балки иссиқ иқлим шароитида танани ҳимоя қилувчи ўзига хос восита эканлиги билан ҳам аҳамият касб этган. Шу боис, бундай турдаги кийимлар нафақат миллий кийим тарзида, балки, дала ишларини бажаришга қулай иш кийими сифатида ҳам қадрланган. Қишда ишчи - хизматчилар, деҳқонлар, колхоз ва совхозларнинг раҳбарлари ҳам иссиқ куфайка билан қулоқчин телпақлар кийишган. Эркаклар қишда анъанавий бош кийим билан бир қаторда, ондатра, қуён ва қорақўл терисидан тикилган телпақларни ҳам кийганлар.

Бу даврда эркаклар орасида тарқалган янги турдаги кийимларни, хусусан, шляпа ва фабрикаларда тикилган майка-трусик каби ички кийимларни кийиш оммавийлашганини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиздир. XX асрнинг биринчи чорагигача ўзбеклар орасида мусулмонларга хос бўлмаган кийимларни, айниқса,

³⁴⁶ Қадимги одамлар тасавурида кийим ва зеб-зийнатлар магик қудратга ва ёвуз руҳлардан ҳимоя қилиш фазилатларига эга деб қаралганлигини рус этнографи С.А. Токарев ҳам эътироф этади. Қаранг: Токарев С.А. Ранние формы религии... - С. 120.

³⁴⁷ Дала ёзувлари. Китоб тумани, Қайнар қишлоғи. 2004 йил.

³⁴⁸ Дала ёзувлари. Яккабоғ тумани. Хўжайлғор қишлоғи. 2004 йил.

қуёшни соя қилиб тўсиб турувчи фуражка, кепка каби бош кийимларни кийиш қораланган ва бундай бош кийимларни кийиш шарият мезонларини бузиш билан тенглаштирилиб, баъзи ҳолларда фуражка ёки кепка кийган кишиларни гуноҳқор бандалар ҳам дейилган³⁴⁹. Кейинчалик минтақа халқларининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида юз берган ўзгаришлар ва изчил этноинтеграцион жараёнлар натижасида бундай тасаввурлар унутилиб, шляпа, кепка ёки фуражка каби бош кийимлар эркаклар кийимининг асосий узвларидан бирига айланган.

Эркаклар кийимларидаги трансформацион жараёнлар ҳақида гапирганда эркакларнинг қишда киядиган кийимлари борасида алоҳида тўхталиб ўтмоқ жоиз. XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб дастлаб шаҳар аҳолиси, кейинчалик эса қишлоқларда ҳам эркаклар орасида фабрикаларда тайёрланган пальто-плашларни қишда шарф ўраган ҳолда кийиш оммавий расм бўла бошлаган. Шунингдек, айнан мазкур даврдан бошлаб эркаклар орасида фабрикаларда ишлаб чиқарилган жунли жемферларни кийиш ҳам кенг ёйилган.

XX аср мобайнида эркаклар миллий кийимларидаги трансформацион жараёнларни таҳлил этиш асносида оёқ кийимлар кўришимиз мумкин. Ўтмишда эркаклар томонидан оммавий тарзда кийилган муки, чорик каби оёқ кийимлари 50-йилларга келиб фабрикаларда ишлаб чиқарилган пойабзалларнинг воҳага кириб келиши натижасида кундалик ҳаётдан буткул чиқиб кетган. Худди шу даврдан бошлаб воҳада фабрикаларда ишлаб чиқарилган пайпоқларни кийиш ҳам оммавий расм бўлган. Илгари маҳаллий аҳоли оёқ кийимларини пайтава ёки жундан тўқилган пайпоқлар билан бирга кийган бўлса, XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб фабрикаларда ишлаб чиқарилган пахтали пайпоқларни кийиш кенг тарқалган. Қолаверса, айнан мазкур даврда анъанавий оёқ кийимлар ўрнига хром этик ва ботинкалар кириб келган. 80-йиллардан бошлаб уй ичида кийиладиган кийим-кечаклар ва спорт кийимларини кийиш расм бўла бошлаган. Умуман олганда, 80-90-йилларга келиб эркакларнинг анъанавий миллий кийимлари асосан қариялар орасидагина сақланиб қолган. Ўсмирлар ва ўрта

³⁴⁹ Суҳарева О.А., Бикжанова М. Прошлое и настоящее селения Айкиран. - Т., 1955. - С. 114.

ёшли эркаклар эса анъанавий кийимларни кўпинча уйда ёки тўй ва мотам маросимларидагина кийишган³⁵⁰.

XX асрда воҳада содир бўлган изчил этномаданий алоқалар, замонавий технологияларнинг кириб келиши ҳамда кийимлар модасининг доимий ўзгариб бориши аёллар кийим-кечаклари ва тақинчоқларининг ҳам трансформациялашувига сабаб бўлган.

Аввало, XX аср бошларида узун, кенг ва чоксиз тўғри бичимли анъанавий кўйлақлар ўрнига узун тик ёқали кўйлақ кийишнинг урф бўлишини трансформациялашув жараёнининг илк аломатлари дейиш мумкин. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, узун тик ёқали кўйлақлар жуда қисқа муддат мобайнида маҳаллий аҳоли орасида тарқалган ва ўз навбатида, диний меъёрларга ҳам тўғри келган. 30-йилларда тик ёқа аёллар кўйлаги ягона бичим бўлиши билан бирга айти пайтда бундай шаклдаги кўйлақларни кийиш аҳоли орасида оммавий тус олган.

XX асрнинг 20-йилларида ўсмир қизларнинг, кейинроқ эса қизчаларнинг кўйлақлари вертикал қирқилган тик ёқали қилиб тикилган. Фақатгина 40-йилларда тик ёқали либослар ўрнига европача ёки ярим европача кўринишдаги қайтарма ёқали кўйлақлар тарқала бошлаган. Кўпинча бундай ёқали кўйлақларни асосан ёш қизлар ва аёллар кийганлар. Кекса момолар орасида бу даврда ҳали ҳам тик ёқали кўйлақларни кийиш одати сақланиб қолган эди³⁵¹.

Ўтган аср бошларидан эътиборан, Марказий Осиё халқларининг анъанавий кийимлари таркибига кириб келган янги бичимдаги кийимлардан бири камзулдир. Республикамиз ҳудудларида бу кийим «камзур», «камзил», «бешмет» номлари билан аталади³⁵². Воҳага ҳам бу камзуллар турлича йўллар билан кириб келган. XX асрнинг 40-йилларига келиб воҳанинг марказий шаҳарлари ва йирик қишлоқларида камзул кийиш оммавий урф бўла бошлаган. Камзулнинг бичими бироз мураккаброқ бўлиб, елкадан белга томон торайиб тушган ва бел қисми танага ёпишиб, этакка қараб кенгайиб борган. Камзул ёқаси «қўш ёқа» тарзида,

³⁵⁰ Бундай ҳолат Республиканинг бошқа минтақаларида ҳам содир бўлганлиги илмий адабиётларда таъкидлаб ўтилган. Қаранг: Зуннунова Г. Маҳаллада яшовчи ўзбекларнинг анъанавий ва замонавий кийимлари // Тошкент маҳаллалари: анъаналар ва замонавийлик. - Т., 2002. - Б. 97.

³⁵¹ Сухарева О.А. История среднеазиатского костюма... - С. 28.

³⁵² Абдуллаев Т.С., Ҳасанова С.А. Одежда узбеков. - Т., 1978. - С. 7.

яъни икки учбурчак ёқа шаклида тикилган ва икки тарафида ён чўнтаклари бўлган. Камзулларнинг олди дастлаб боғич билан бекитилган бўлиб, кейинчалик фабрика тугмалари қадалган. Воҳанинг Яккабоғ тумани қишлоқларида бу чўнтак «киста» деб ҳам юритилган.

Воҳанинг чорвачилик билан шуғулланувчи Ғузор, Деҳқонобод тумани қишлоқларида аёллар камзулларга енгил пахта солиб тикишган ва бу кийим маҳаллий аҳоли орасида «камзулчопон», «пахтали», «камзул», «узун камзул» номи билан аталган. Бу кийим XIX аср охири – XX аср бошларидан эътиборан воҳа аҳолиси томонидан устки кийим сифатида кийила бошланган.

Камзул кўринишида тикилиб, авра-астарли кўйлак устидан кийиладиган енгсиз, калта анъанавий устки кийимлардан яна бири «нимча» ёки «камзулча»дир. Бу белга бирмунча ёпишиб турадиган, тор ва калта енгли, ўйма ўмизли, қайтарма ёқали, баъзан ингичка камарчали, ён чўнтакли кийимдир.³⁵³ Кўпинча камзуллар ёрқин рангли йўл-йўл беқасам, ранг-баранг духоба, бахмал ёки четдан келтирилган матолардан тикилган. Воҳада Китоб ва Шаҳрисабз нимчалари машҳур бўлган. Бу кийим пахта солиб тикилгани учун воҳада «гушти», «гуппича» номлари билан аталган. Чорвадор аҳоли орасида кўпинча гуппининг ичига жун солиб тикиб кийиш расм бўлган. Енгсиз калта нимчаларни болалар, ёш қизлар ҳам кийишган. Умуман олганда, кекса ёшдаги аёллар нимчани ҳозирги кунга қадар кийиб келишади. Камзур ва жакетларнинг оммавий тарқалиши шуниси билан аҳамиятлики, 30-40-йилларгача аёллар ичкари ҳовлида фақат битта кўйлак ва иштонда юришлари мумкин бўлган. Ташқарига чиққанда, яъни, жамоат жойида, кўчада, ишга борганда битта кўйлақда юриш одобсизлик ҳисобланган. Шу боис, улар доимо кўйлақлари устидан камзур, халат ёки жимфер кийиб юрганлар.

20-30-йилларда Республикамиз ҳудудида «кўкрак бурма» кўйлақларни кийиш урф бўлган³⁵⁴. Воҳага ҳам аёлларнинг

³⁵³ Зуннунова Г. Маҳаллада яшовчи ўзбекларнинг анъанавий ва замонавий кийимлари... – Б. 90.

³⁵⁴ «Кўкрак бурма» кўйлақлар дастлаб XX аср бошларида Тошкентда пайдо бўлган. Бу тўғрида қаранг: Исмоилов Ҳ. Анъанавий ўзбек кийимлари... – Б. 2.

кўкрак бурма кўйлаклари, яъни кокеткали кўйлаklar XX асрнинг биринчи чорагида кириб келган³⁵⁵ ва ўтган асрнинг сўнгги чорагигача, ҳаттоки воҳанинг айрим қишлоқларида ҳозиргача жузъий ўзгаришлар билан ўрта ва кекса ёшдаги аёлларнинг анъанавий миллий кўйлаклари тарзида сақланиб қолган.

XX асрнинг 30-50-йиллари бошларидаги аёллар кийим-бошларининг тараққиётига тўхталадиган бўлсак, бу даврда кўйлаklarнинг тўғри елкали эркин кесма лиф ва этакка томон кенгайган юбка шаклидаги бичимлари урф бўлганини кузатиш мумкин.

60-йиллардан бошлаб воҳадаги илғор зиёли аёллар, айниқса, маъмурий-бошқарув тизимида, мактабларда, касалхоналар ва маданият муассасаларида ишловчи хотин-қизлар орасида тўғри бичимдаги одми кўйлакни кийиш расм бўлган³⁵⁶. Ёзда оқ, ҳаворанг, пуштиранг крепдишин ва батистдан кўйлак тикиб кийишган. Айнан мазкур даврдан бошлаб маҳаллий аҳоли орасида кийимларнинг таҳини текислаш учун ишлатиладиган дазмолларнинг кенг истеъмолга кириб бориши, шубҳасиз, аёллар кўйлаklarининг доимий равишда текис ва чиройли бўлиб туришида муҳим аҳамият касб этган. Қолаверса, айнан 60-йиллардан бошлаб иссиқ даврларда шаҳар муҳити таъсирида қишлоқдаги зиёли аёллар орасида ички кийим - ич кўйлак оммалашган ва фабрикаларда тикилган ич кўйлаklar оммавий тарзда кийила бошлаган.

Маҳаллий аёллар кўпинча уйда кийиладиган кундалик уй кийими сифатида сатин, чит каби бирмунча арзон матолардан кўйлаklar тикиб кийишган. Лекин кўп ҳолларда ёш қизлар ва келинлар ишга ҳам ипакдан тикилган атлас ёки адас кўйлаklarларни севиб кийишганлар. Шунингдек, айнан 60-йиллардан бошлаб воҳа аёлларининг анъанавий турмуш тарзига қишда кийиладиган европача фасондаги ёқали пальто кириб келган ва улар маҳаллий миллий кийимлар билан ўзаро уйғунликда кийилган. Одатда бундай пальтолار магазинлардан сотиб олинган ёки артелларда тикувчилар томонидан буюртма асосида тикилган. Воҳа аҳолиси орасида бу даврда юмшоқ тукли қора духоба ва бах-

³⁵⁵ Кокеткали кўйлаklarнинг турли тарихий-этнографик минтақаларда тарқалиши юзасидан қаранг: Бикжанова М.А. Одежда узбечек Ташкента XIX - начала XX вв... - С. 134; Сухарева О.А., Бикжанова М. Прошлое и настоящее селения Айкиран... - С. 118.

³⁵⁶ Дала ёзувлари. Деҳқонобод тумани, Турк, Оқрабoт қишлоқлари. 2005 йил.

малдан тикилган пальтоларни кийиш расм бўлган³⁵⁷. Айнан мазкур даврдан бошлаб қизлар орасида узун енгли ва қайтарма ёқали кенг юбкали йиғма кўйлақлар кийила бошланган. Бундай бичимнинг тарқалишига асосан савдо вакиллари сабабчи бўлиб, улар кўпинча тайёр тикилган бундай кўйлақларни колхозларга етказиб беришар эди³⁵⁸.

XX аср аёлларнинг анъанавий бош кийимларида ҳам жиддий ўзгаришлар даври ҳисобланади. Айниқса, 70-йилларда воҳада яшовчи ёш қизлар, келинлар ва аёллар кўчаларда ҳам дўппи кийиб юрганлар. Бу даврда кўпинча қизлар дўппида юрсалар, ёш келинчақлар дўппи устидан пешоналарини ёпадиган рўмол ўраганлар. Ўша пайтларда ҳар хил гулли крепдишин рўмоллар кенг омалашган. Қолаверса, айнан мазкур даврда аёллар ёши, мавқеи ва оилавий аҳволига қараб турли хил рўмоллар ўраган бўлишига қарамай, рўмолнинг маросимий функцияси унутилган. Лекин айрим ўзбек уруғларида, жумладан, кўнғиротлар ва қатағонлар орасида аёлларнинг бир ёш босқичидан иккинчисига ўтиши унга маросимий тарзда янги рўмол ўралиши билан нишонланган.

Дўппилар турли нусхаларда бўлиб, ҳар хил номлар билан аталган. Паранжи ташлағунга қадар аёллар рўмол остидан учсиз, юмалоқ дўппи кийишган. Кейин тўртбурчак дўппиларни кийиш расм бўлган ва бу русумдаги дўппилар воҳанинг айрим қишлоқларида ҳозирга қадар кийиб келинмоқда.

Аёллар айланасимон кўринишдаги дўппиларни катта рўмоллар остидан кийишган, қизлар, келинчақлар эса кичик ҳажмдаги рўмоллар остидан замонавий тўртбурчак дўппи кийишган. Баъзан қизлар дўппи ёки рўмол сирғалиб тушмаслиги, шунингдек, бирор юмуш бажараётганда соч ҳамда кийгичлар ишга халал бермаслиги ва ихчам бўлиши учун икки ўрим сочларини дўппи устидан айлантириб чирмаб қўйишган. Шаҳрисабз ва Китоб дўппилари халқ орасида жуда машҳур бўлган. Шаҳрисабз дўппилари «*зар паранг*» номли матодан тикилган бўлиб, унинг четлари «чиёк» билан безатилган. Бунда унинг таг қисми кўк, усти тўқ қизил рангда бўлган. Барча нақш қора чизиқ билан айлантириб чиқилган. Минтақага хос дўппи-қалпоқлар – «санама», «чизма»,

³⁵⁷ Дала ёзувлари. Яккабоғ тумани, Хўжайлғор қишлоғи. 2005 йил.

³⁵⁸ Бундай ҳолат Фарғона водийсида ҳам юз берган. Қаранг: Сухарева О.А., Бикжанова М. Прошлое и настоящее селения Айкиран... - С. 117.

«ироқи», «тагдўзи», «пилтадўзи» каби нақшлар билан безатилган ва «офтоб паро», «качгул», «чаппарчинни гул», «чинор барги» каби бетакрор гулларга эга бўлган³⁵⁹.

XX асрнинг 90-йилларидан сўнг мамлакатимизнинг дунё жамоатчилиги билан эркин ва доимий алоқада бўлиши натижасида воҳага баъзан маҳаллий анъаналаримизга ёд кийим-кечалар ҳам кириб келди. Жумладан, Республикамиз мустақилликка эришганидан сўнг бир томондан, инсон танасини ярим яланғоч ҳолда кўрсатувчи ғарб дунёсига тегишли кийимлар, бошқа томондан, ҳамма томони берк, қоп-қора рангдаги шарқ ҳижоблари урф бўлди. Аслида эса бундай либос диний эмас, балки, келиб чиқиши табиий-географик муҳит билан боғлиқ бўлган либосдир. Ҳижоб араблар истиқомат қиладиган ҳудудда кенг тарқалган бўлиб, табиий-географик шароит уларни шундай кийинишга мажбур қилган. Чунки бу минтақаларда доимий бўлиб турадиган чанг-тўзонлар ва кескин иссиқ ҳаво уларни муттасил тарзда ўз танасининг барча қисмини ўраб юришларини тақозо этган. Бироқ, арабларнинг иқлимга мос либоси айрим шахсларнинг хато ташфиқоти таъсирида диний либос сифатида тарғиб қилинмоқда. Аслида эса бу либоснинг ислом дини тартиб-қоидалари билан мутлақо алоқаси йўқ. Бу ўринда шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, ярим ялонғоч кийимларнинг кийилиши миллий менталитетимиз ҳамда ўзбек халқининг одоб-ахлоқ қоидаларига тўғри келмайди. Шу боис, ҳар доим ҳам ўзгалар либоси ҳамда кийиниш маданиятига кўр-кўрона эргашмаслик, миллий анъаналар ва маҳаллий шароитга мос ҳолда кийиниш ва шу йўсинда янги кийимларнинг нусхаларини яратиш фойдадан холи эмас.

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб аёллар либослари ва бош кийимларининг кескин шакли ўзгариши, замонавий кийим-бошлар ва тақинчоқларнинг кириб келиши ҳамда олиб борилган мафкуравий сиёсат таъсирида қадимий тақинчоқларни тақиш анъанасида ҳам ўзгаришлар юз берган. Аёллар томонидан булоқи, арабак, натти каби бурунга тақиладиган сирғалар ва кўкракка ҳамда пешонага тақиладиган тиллақош, баргак, силсила, ҳайкал, зебигардон каби қадимий безаклар кундалик ҳаётда чиқиб кета бошлаган. Бундай зебу зийнатлар – хотин қизлар

³⁵⁹ Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков конца XIX - начала XX в... - С. 90.

гомонидан жуда кам тақилса-да, турли хил мунчоқ ва тақинчоқлар сақланиб қолган³⁶⁰.

1963 йилда Тошкентда заргарлик фабрикаси ташкил этилиши натижасида Республикада олтин ва бошқа қимматбаҳо маъданлардан тақинчоқлар ясаш ишлари марказлаштирилди. Механик дастгоҳлар билан жиҳозланган мазкур корхонада ҳар хил ихтисосликдаги мутахассислар, заргар усталар ва махсус таълим олган рассомлар ўзаро ҳамкорликда ўзига хос миллий услубдаги тақинчоқларни ишлаб чиқара бошладилар. Шубҳасиз, мазкур тақинчоқлар воҳа аҳолиси орасида ҳам кенг ёйилган. Эркаклар ўртасида 60-70-йиллардан бошлаб, аёллар орасида эса 70-йилларнинг бошларидан эътиборан қўлга соат тақиш урф бўлган³⁶¹.

Аёлларнинг анъанавий оёқ кийимларидаги ўзгаришлар борасида тўхталадиган бўлсак, аввало шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, XIX асрнинг охиридан бошлаб Россияда Марказий Осиё халқлари учун махсус тайёрланган калиш жуда тез ва кенг тарқалган³⁶². Айнан мазкур даврда маҳаллий бозорларда Европа шаҳарларидан келтирилган хром, шагренъ, упука тери турлари ва улардан тикилган пойабзаллар сотилган. Ўз навбатида, пишиқ чармга моҳирлик билан ишлов беришнинг ҳар хил усулларини пухта ўзлаштирган маҳаллий уста-қўнчилар қўнни ўсимлик моддалари воситасида табиий ошлаш ва бўяшнинг сирларини яхши билишган. Шунинг учун ҳам майин, чиройли чарм ясаи олишган ва тез орада Бухоро, Самарқанд усталари қатори Қарши, Шаҳрисабз ҳунармандлари ҳам от ва эшак терисидан зангори рангли шагренъ чарм тайёрлаб, ундан пойабзал тикиш сирларини ўзлаштирганлар³⁶³. Маҳаллий усталар зангори чармдан қимматбаҳо пойабзаллардан ташқари, уй-рўзғор буюмлари ва китоб муқоваларини ҳам тайёрлашган. Ёрқин рангларга бўялган ағдарма чармдан ҳарбий кишилар ва овчиларга мўлжалланган махсус шим ва пўстинлар тикиб, уларни босма ипак кашга билан безатишган.

XX асрнинг 30-йилларидан бошлаб фабрикаларда ишлаб чиқарилган резинка оёқ кийимлар халқ орасида кенг тарқала бош-

³⁶⁰ Лобачева Н.П. Особенности костюма народов среднеазиатско-казахстанского региона... - С. 88.

³⁶¹ Дала ёзувлари. Китоб тумани, Қайнар қишлоғи. 2001 йил.

³⁶² Исмоилов Ҳ. Анъанавий ўзбек кийимлари... - Б. 40.

³⁶³ Дала ёзувлари. Шаҳрисабз тумани, Мираки қишлоғи. 2003 йил.

лаган. Тармоқдаги биринчи энг йирик корхона Тошкент пойабзал фабрикаси бўлиб, у 1927 йил ишга туширилган. Кейинчалик Бухоро, Самарқанд, Тўрткўл, Термиз (1939 йил), Андижон, Қўқон, Чирчиқ шаҳарларида (1940 йил) пойабзал фабрикалари бунёд этилган. 40-йилларга келиб Республикада кенг тармоқли пойабзал саноати вужудга келган. Умуман олганда, Республикада пойабзал саноати корхоналари пайдо бўлиши билан туфли, ботинка, сандал, шиппак, пийма, калиш ҳамда махсус иш пойабзаллари ишлаб чиқарила бошланган.

Урушдан кейинги йилларда Янгийўл пойабзал фабрикаси, Поп резина-пойабзал фабрикаси (1960 йил), Фарғона пойабзал фабрикаси (1969 йил) ишга тушган ва мавжуд пойабзал фабрикалари маҳсулот турларига кўра ихтисослаштирилган. 60-70-йилларга келиб эса Республикадаги ва Иттифоқнинг бошқа шаҳарларидаги пойабзал фабрикаларида ишлаб чиқарилган турли-туман шаклдаги аёллар ва эркакларнинг ёзги туфлилари, шунингдек, басоножка ва қишги этиклар оммавийлашди. Айнан мазкур даврда уй ичида кийиладиган махсус оёқ кийими-тапочка ва шиппаклар ҳам оммалашган. Ҳозирги кунда махсус уй ичи оёқ кийимлари - тапочкаларни барча жинсдаги ва ёшдаги кишилар бирдай кийишади.

90-йилларнинг бошида ёшлар орасида ғарб мамлакатларида ишлаб чиқарилган красовкаларни кийиш оммалашган ва маҳаллий пойабзал корхоналарида ҳам аҳолининг талаб ҳамда эҳтиёжлари асосида красовкалар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Айниқса, бу борада «Фарғонапойабзал» акционерлик жамияти билан Германиянинг «Саламандер» фирмаси иштирокида 1995 йил тузилган «Ўзсаламан» қўшма корхонасида ишлаб чиқарилган эркакларнинг турли-туман пойабзаллари воҳа аҳолиси орасида кенг тарқалган.

Воҳа аҳолисининг кийим-бошларидаги трансформацион жараёнлар тўғрисида гапирганда, маросимий кийимларга ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш жоиздир. Воҳада XX асрнинг биринчи ярмида кийилган маросимий кийимлар ўзининг анъанавий бичими ва кўринишини асосан сақлаб қолган эди. 70-йилларнинг охири – 80-йилларнинг бошларидан эътиборан аёлларнинг тўй маросим кийимларида айрим ўзгаришлар содир бўлган. Жумладан, айнан мазкур даврдан бошлаб келинлар никоҳ тўйи тантаналарида европача русумдаги никоҳ кўйлаклари - оқ кўйлак ва фата кийиши урф бўла бошлаган. Айниқса, ўша йилларда никоҳ тўйи маросимла-

рида келин-куёвлар бир-бирларига никоҳ узукларини тақиш ода-ти урф бўлган. Шунингдек, куёв ҳам европача русумдаги костюм-шим ва галстукда никоҳ тантаналарида қатнашган. Бундан ташқари, нафақат Наврӯз, ҳайит каби миллий байрамлар учун, балки, ўша даврларда ўтказилган 1-май, 7-ноябрь байрамлари учун ҳам бирор-бир янги кийим тиктириб кийиш расм бўлган³⁶⁴.

70-80-йилларда илк маротаба кийимни расомлар билан ҳам-корликда моделлаш, лойиҳалаш ва андозалаш санъати шаклланди³⁶⁵. Бу даврда кўпинча янги бичимдаги кийимларни кийиш ода-тини дастлаб маъмурий идоралар ва партия ташкилотларининг раҳбар ходимлари ҳамда ёшлар бошлаб беришган. Умуман олганда, 80-йилларга келиб кийимларнинг вазифаси ҳам ўзгарган ва айрим касблар билан боғлиқ янги турдаги кийимлар шаклланган. Айниқса, завод ва фабрика ишчилари, врачлар, сотувчилар, саргарошлар, ўқитувчилар киядиган махсус касб кийимлари ҳам оммавийлашган.

XIX аср охири - XX аср воҳа аҳолиси миллий кийимларидаги трансформацион жараёнлар ҳақида гапирганда, болалар кийим-бошларидаги ўзгаришларга ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш жоиздир. Болаларнинг миллий кийимлари ҳам худди катталарникига ўхшаш бўлиб, улар асосан кўйлак иштон, тўн, камзулча, дўппи, телпак, белбоғ, маҳси-кавуш, калиш, этикча каби кийим – бошлардан иборат бўлиб, бу кийимлар узоқ вақт давомида жиддий ўзгаришларга учрамаган. 50-60-йилларга келиб болалар кийимида анъанавий чопон ва яктакчалар ўрнига ёзги майка-трусиклар, костюм-шимчалар кийиш расм бўлган. Анъанавий бош кийим – дўппича билан бирга панама шапкача ва қалпоқчалар ҳам кийилган. Чақалоқларга ҳам фабрикаларда тикилган махсус кўйлакча ва иштончалар кийдирила бошланган³⁶⁶. 70-йиллардан бошлаб, айниқса, мактаб ўқувчиларининг кийиниш маданиятида кескин ўзгаришлар содир бўлган. Ўғил болалар махсус тикилган оқ кўйлак ва костюм-шим кийишган бўлса, қизлар қора ва кўк рангдаги формани оқ фартук билан кийиб, пионер галстуги таққанлар. Бу даврда болаларни, айниқса, чақалоқларни ёмон кўздан ва турли

³⁶⁴ Дала ёзувлари. Чироқчи тумани, Чиял қишлоғи. 2004 йил.

³⁶⁵ Фахретдинова Д., Абдуллаева Н. Миллий кийимлар // Ўзбекистон Республикаси. - Т., 1997. - Б. 550.

³⁶⁶ Дала ёзувлари. Шаҳрисабз тумани, Мираки қишлоғи. 2005 йил.

хил бало-қазолардан сақлаш мақсадида уларнинг устки либоси ва бош кийимларига кўзmunчоқ, тумор, турли хил паррандаларнинг патларини жиға қилиб тақиб кўйиш одати такомиллашиб, оқ, қора, яшил рангли шиша кўзmunчоқларни тақиш урф бўлди³⁶⁷. Тоғли туманларда болаларнинг кийимларига турли йиртқич ҳайвонларнинг тирноғи ва тишларини тақишган, булар ҳам болаларни турли зиён-заҳматдан асрайди деб тасаввур қилинган³⁶⁸.

XX асрнинг охирига келиб, воҳа аҳолиси томонидан давр талаби ҳамда кишилар дидига мос келадиган кийимларни кийиш оммалашган. Шаҳарларда деярли барча ёшдаги эркаклар асосан европача русумдаги кийимларни кийишган. Фақатгина эркакларнинг бош кийими - дўппи ва кексалар томонидан кийиладиган чопонларгина ўзининг миллий хусусиятларини сақлаб қолган. Шаҳар аҳолиси ва қишлоқларда яшовчи эркаклар, айниқса, ёшлар ва ўрта ёшдаги эркаклар орасида европача кийимлар кенг тарқалган бўлиб, тўн, белқарс ва дўппи каби миллий кийимлар маросим кийимига, яъни тўй ва мотам маросимларида кийиладиган кийимларга айланган. Бироқ, кекса ёшли қариялар томонидан миллий яқтак, чопон ва дўппию саллани кундалик ҳаётда кийиш ҳали ҳам давом этиб келмоқда.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ўтган XX аср воҳа аҳолиси анъанавий кийимларининг тараққиётида улкан ўзгаришлар асри бўлиб, кўплаб анъанавий кийимлар турмуш тарзидан чиқиб кетди ва миллий қадриятларга айланди. Уларнинг ўрнига янги бичим ва шаклдаги кийимлар пайдо бўлди. Миллий кийимларга Европа либосларига хос хусусиятларнинг киритилиши кийимлардаги аввалги уйғунликнинг йўқолишига олиб келди. Бу эса бевосита халқ турмуш тарзининг ўзгариши, саноат ишлаб чиқаришининг ҳунармандчиликдан устунликка эришиши ҳамда кийимларни моделлашда янги хусусиятларнинг пайдо бўлиши билан чамбарчас боғлиқ ҳолда рўй берган. Анъанавий кийимлардаги жиддий ўзгаришлар асосан миллий кийимларда маълум маънода ранглар уйғунлигининг ўзгариши, кийимларда тўғри бичимли фасон ва ёқаларнинг янги шакллари пайдо бўлишида яққол акс этган. Қолаверса, ўзбек миллий кийимлари мажмуида бичиқли камзул ва «безрукавкалар», тўғри бичиқли кўйлак ҳамда костюмларнинг миллий кўринишлари ом-

³⁶⁷ Дала ёзувлари. Қарши тумани, Бешкент шаҳарчаси. 2004 йил.

³⁶⁸ Қаранг: Исмоилов Ҳ. Анъанавий ўзбек кийимлари... - Б. 41.

малашиши, шунингдек, пальто ва плашларнинг оммавий тарзда кийилиши ҳам уларнинг трансформациялашувига асос бўлган. Маҳаллий усталар томонидан тикилган ҳаккари ковуш, чориқ, этик каби оёқ кийимлари ўрнини пойабзал фабрикаларида ишлаб чиқарилган турли-туман туфлилар, қишки пойабзаллар эгаллаган.

Умуман олганда, ўтган XX асрда енгил саноат, хусусан, тўқимачилик саноатининг жадал ривожланиши, кишилар дидининг тинимсиз ўсиб бориши ва этнослараро алоқаларнинг кучайиши кийимларнинг тузилиши, бичими ҳамда модасининг тез-тез ўзгариб, тараққий этиб боришига олиб келди.

III. 3. Маросим кийимлари ва улар билан боғлиқ анъана ҳамда урф-одатлар

Кийим-кечаклар моддий маданиятнинг умуммиллий хусусиятларини акс эттирувчи омилларидан бири бўлиши билан бирга урф-одатлар, ижтимоий муносабатлар, мафқуранинг баъзи бир элементлари, диний эътиқод, нафосат ва эстетик меъёрларни ҳам ўзида акс эттиради.³⁶⁹ Миллий кийимлар билан боғлиқ урф-одат ва анъаналар халқнинг минг йиллар давомида шаклланган ҳаётий тажрибалари асосида яратилган бўлиб, қадимдан маҳаллий, маънавий ва диний қараш асосида кийимларни бичиш, тикиш ва кийиш билан боғлиқ урф-одат ва удумлар келиб чиққан.

Ўзбек халқи азалдан ўзининг шод-хуррамлик ёки қайғули кунларини ўтказиш ва ҳис-туйғуларини ифодалаш учун махсус кийимларни кийишган. Шу йўсинда, у ёки бу маросимни ўтказётган пайтда ўша маросимга мос равишда кийиниш анъанаси расм бўлган³⁷⁰. Никоҳ тўйида келин-куёвларнинг, хатна тўйида тўйболанинг, мотам ва аза маросимларида эса марҳумнинг яқинлари киядиган кийимлар шу зайлда шаклланган ва тараққий этган. Умуман олганда, кийим-кечаклар ва матолар маросимларда асосан қуйидаги вазифаларни бажарган:

- 1) Ҳимоя, чегара, покланиш, муқаддаслик;
- 2) Бир ёш-табақа босқичидан ёки маълум ижтимоий даражадан бошқасига ўтишни англатувчи рамзий восита;
- 3) Қимматбаҳо ашё, совға, тўлов, «қурбонлик».

³⁶⁹ Содиқова Н. Ўзбек миллий кийимлари. - Т.: Шарқ, 2003. - Б. 6.

³⁷⁰ Исмонлов Ҳ. Анъанавий ўзбек кийимлари... - Б. 42.

Маълумки, ушбу функцияларнинг бирини иккинчисидан ажратиб, алоҳида талқин қилиш жуда мушкул. Шу боис, биз қуйида воҳа аҳолисининг анъанавий маросим кийимлари ва улар билан боғлиқ урф-одатларни таҳлил қилиш асносида кийимларнинг ушбу функциялари ҳамда у билан боғлиқ қарашларини қиёсий таҳлил қилишга ҳаракат қилдик.

XX асрнинг биринчи чорагида кийим тикиш асосан тикувчи чеварлар томонидан бажарилган ва тикиш жараёнида ўзига хос урф-одатларга амал қилинган. Жумладан, кийимларни бичувчи-тикувчилар кийим учун ишлатиладиган матоларни қайчи билан кесмаганлар. Бичилган мато қўлда йиртилиб, қийиқ жойлари пичоқ билан кесилган. Шунингдек, кийимларни бичишда кишининг бўйи, елкасининг кенглиги, қўл узунлигини ўлчаш гуноҳ дейилган. Чунки бичувчи-тикувчи матони қайчи билан кесса, кийим эгасининг кейинги ҳаётини ҳам қайчи билан қирқиб юборади деган афсунгарлик қараши мазкур одатнинг тарқалишига асос бўлган.

Кийим бичувчи ва тикувчилар у ёки бу кийимлик учун танланган матодан кийим бичаётганда қийқим чиқармасликка ҳаракат қилишган. Бунга сабаб, бир томондан, қадимги матоларнинг эни энсиз бўлиши шуни тақозо этган бўлса, иккинчидан, қадимий урф-одатларга кўра, кийим бичилаётганда мато ёки унинг қийқимларига ёмон кўзли, яъни «назари бор» кишининг нигоҳи тушса, ўша кийимни кийган киши касалланади, ҳаттоки ўлиши ҳам мумкин, деган эътиқодий қараш мавжуд бўлган³⁷¹. Олдинлари кийим бичиб берган одамга пул эмас, балки, қўл ҳақи сифатида тухум, сут ва қатиқ берилган.

Кийимларни бичиш учун ҳафтанинг маълум бир кунлари танлаб олинган³⁷². Халқ наздида ҳафтанинг душанба, пайшанба, жума кунлари яхши, хосиятли, «бахтли кунлар» деб қаралгани боис асосий шу кунлари кийим бичиб, тикилган бўлса, сешанба, шанба кунлари «хосиятсиз» деб ҳисобланган ва ўша кунлар кийим бичилмаган³⁷³. Яккабоғ туманининг Нўғайли қишлоғида душанба ва пайшанба кунлари кўйлак ва иштон бичиб кийиш хайрли дейилган.

³⁷¹ Исмоилов Ҳ. Анъанавий ўзбек кийимлари... – Б. 15-16.

³⁷² Ҳафта кунлари билан боғлиқ эътиқодий қарашлар тўғрисида батафсилроқ қаранг: Устаев Ш. Дни недели в поверьях народов Южного Узбекистана // Краеведение Сурхандарьи. - Т., 1989. - С. 146-155.

³⁷³ Дала ёзувлари. Деҳқонобод тумани, Хўжамқулов маҳалласи. 2005 йил.

Янги тикилган кийимни биринчи марта тўйларга кийиб борилган, агар тўйлар бўлмаса, пайшанба куни кийиш лозим бўлган³⁷⁴.

Кийим бичувчилар матони чамалашда қўл ўлчовларидан фойдаланишган. «Бир қарич» - бош бармоқдан чимчилоққача; «бир эн» - бош бармоқдан кўрсаткич бармоққача; «тўрт эн» (тўрт сера) - кенг ҳолатдаги тўртта бармоқ кенглигида бўлган.

Республиканинг бошқа минтақаларида бўлгани сингари воҳада ҳам бирор-бир маросим ёки байрам муносабати билан янги кийим тикиб кийиш кенг тарқалган одатлардан бири бўлган. Айниқса, Ийди қурбон ва Ийди Рамазон байрамларида барча кишилар бирорта янги кийим кийишлари шарт бўлган. Янги кийим кийишга имкони бўлмаган одам байрамга чимчилоғини, яъни энг кичкина бармоғини ип билан боғлаб чиқиши лозим бўлган. Одатда янги тикилган кийимни болаларга кийдиришда:

Кийиб-кийиб тўздирсин,

Тенг-тушидан ўздирсин,

Олти кунда адо бўлсин,

Етти кунда йиртилсин, - дейилган³⁷⁵.

Ўзбекларда янги туғилган чақалоқ 3, 5, 7 кунлик бўлганда унга илк бор оқ сурпдан кўйлак, яъни «чилла кўйлак» кийдириш одати мавжуд. Ушбу кўйлак Фарғона водийсида «чилла кўйлак», Қашқадарё, Тошкент, Самарқанд, Бухорода «ит кўйлак» деб аталган³⁷⁶. Биз учун бу ерда муҳими, чақалоқнинг чилла кўйлаги «ит кўйлак» деб номланишидир. Ушбу кўйлакнинг «ит кўйлак» деб номланиши борасида турли хил қарашлар мавжуд³⁷⁷. Айрим тадқиқотчилар чақалоққа чилла даврида зарар етказиши мумкин бўлган барча зиён-заҳматларни кўйлак орқали итга ўтказишга қаратилган магик ният ушбу кўйлакнинг «ит кўйлак» дейилишига сабаб бўлган³⁷⁸ дейишса, бошқа муаллифлар «чақалоқ

³⁷⁴ Дала ёзувлари. Яккабоғ тумани, Нўғайли қишлоғи. 2005 йил.

³⁷⁵ Дала ёзувлари. Яккабоғ тумани, Нўғайли қишлоғи. 2005 йил.

³⁷⁶ Исмоилов Ҳ. Анъанавий ўзбек кийимлари... - Б. 40-41.

³⁷⁷ «Ит кўйлак» билан боғлиқ қарашлар борасида батафсилроқ қаранг: Широкова З.А. Детская одежда таджиков и связанные с ней обряды // Этнографическое обозрение. - 2002. - № 4. С. 83-88; Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. - М.: Наука, 1969. - С. 320-321.

³⁷⁸ Кисляков Н.А. Семья и брак у таджиков. - Л., 1959. - С. 50; Есберганов Х., Атамуратов Т. Традиции и их преобразования в городском быту каракалпаков. - Нукус, 1973. - С. 149.

туғилганига қирқ кун бўлгандагина унинг танасига инсоний рух киради. Қирқ кун мобайнида у «ҳайвонот олами»га тегишли деб тасаввур қилинганлиги боис ҳам ушбу кўйлак «ит кўйлак» дейилган»³⁷⁹ - деб таъкидлайдилар. Биз мазкур фикрларни рад этмаган ҳолда шуни таъкидлаймизки, чақалоқнинг қирқ кунлик чилла даври тугагандан сўнг худди катталарникига ўхшаш кўйлак кийдирилиши рамзий маънода унинг одамлар оламига ўтишини англатган. «Ит кўйлак» доимо оқ матодан тикилиши ва ҳеч қачон этаги қайтариб тикилмаслиги ҳамда қийқим қолдирилмаслиги лозим бўлган. Агар озгина бўлса-да, мато бўлагини оргиб қолган тақдирда ҳам кўйлакнинг олди ёки орқа томонига қўшиб тикиб қўйилган. Ит кўйлакни чақалоққа кийдирилишдан олдин итнинг бошига уриб олиб кийдирилган³⁸⁰.

Бундан ташқари, чақалоқ ўғил бола бўлса, оқ яқтакчага, қиз бўлса оқ кўйлакчага ҳар хил мато бўлақларини майдалаб, қирқиб, турли хил шаклларни кетма-кет йўлли қилиб тикиб кийдиришган. Бу кийим «қуроқ кўйлак», «қуроқ яқтакча», «қуроқ желлакча» дейилиб, чақалоққа кийдирилган³⁸¹. Чилла даври тугаши билан чақалоққа чопон, камзул, жегда кийдирилган.

Одатда «ит кўйлак» чақалоққа қирқ кунлик чилла³⁸² даврида кийгизилган. Чилла даври тугагандан кейин чақалоқдан ушбу кўйлакни ечиб олиш шарт бўлган. Чунки агар қирқ кундан кейин боланинг эгнидаги кўйлак ечиб олинмаса, у ҳимоя воситаси бўлмасдан, балки унга зиён-заҳмат етказиши ҳам мумкин дейилган. Агар чақалоқ зиён-заҳматсиз, яъни касалликларга чалинмасдан катта бўлса, «чилла кўйлак»ни оилада кейинги чақалоқ туғилганига қадар сақлаб қўйилган. Агар бола чилла даврида ка-

³⁷⁹ Губаева С.С. Путь в зазеркалье... - С. 166; Чвырь Л.Я. Опыт анализа одного современного обряда... - С. 132-133; Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов. - Алма-Ата, 1991. - С. 75.

³⁸⁰ Дала ёзувлари. Қарши тумани, Бешкент шаҳарчаси. 2000 йил.

³⁸¹ Дала ёзувлари. Гузор тумани, Яргунчи, Қорасув қишлоқлари. 2001 йил.

³⁸² Чилла ва у билан боғлиқ расм-русумлар ва урф-одатлар тўғрисида батафсилроқ қаранг: Бўриев О. Чилла нима // Соадат. - 1993. - № 12. - Б. 24-25; Чвырь Л.А. Опыт анализа одного современного обряда в свете древневосточных представлений // Средняя Азия, Кавказ и зарубежный Восток в древности. - М., 1983; Ўша муаллиф. Три «чили» у таджиков // Этнография Таджикистана. - Душанбе, 1985. - С. 69-77; Губаева С.С. Путь в зазеркалье (Похоронно-поминальный ритуал в обрядах жизненного цикла) // Среднеазиатский этнографический сборник. Вып. 4. - М., 2001. - С. 164-175.

салликларга чалинган бўлса, чилла кўйлакни қабристонга олиб бориб ташлаб юборилган. Демак, биз бунда «ит кўйлак» орқали ушбу кийимнинг ҳимоя ва чегара вазифаси намоён бўлишини кўришимиз мумкин. Чақалоққа ушбу кўйлакнинг кийдирилиши, аввало, унинг бир оламдан иккинчи оламга кириб келганлигининг тимсоли бўлса, бошқа томондан, ушбу кўйлак уни турли бало-қазолардан, ёмон кўзлардан ҳимоялаш функциясини ҳам бажарган.

Агар чилла даврида бола вафот этса, кейинги бола учун алоҳида «ит кўйлак» тикилган бўлиб, ушбу кўйлак учун кўп фарзандли еттига оиладан мато сўраб олиб тикилган. Бундан ташқари, айрим ҳолларда кўйлакни тикишда кекса ёшли одамнинг дафн маросимида тарқатилган матодан, никоҳ тўйи маросимида келин-куёвнинг оёғи остига солинган поёндоз бўлагидан қўшиб тикилган. Бу анъана вафот қилган кекса кишининг ёшига етиб юриш унинг тириклик вақтидаги кечирган пиру-бадавлат ҳаёти ҳамда келин-куёвнинг яхши хусусиятлари болага ўтсин деган ниятларни ўзида мужассамлаштирган.

Одатта кўра, никоҳ тўйи удумлари келин-куёвга сеп, сарпо тайёрлашдан бошланади. Ҳар бир ота-она ўз фарзанди учун ёшлигидан бошлаб сеп ва сарпо ҳозирлайди. Тўй-тантаналар учун тикиладиган кийим-кечаклар кундалик либослардан миқдорининг кўплиги, матоларнинг қимматбаҳолиги ва ранг-баранглиги билан ажралиб туради. Қолаверса, тўй маросимларида матолар ва кийимлар бир қатор ижтимоий ҳамда рамзий вазифаларни ҳам бажаради.

Қашқадарё воҳасида никоҳ тўйидан олдин ўтказиладиган «кийим бичар» маросими куни кекса аёллар ва бўлғуси келиннинг дугоналари йиғилишиб, ўздан тиниб-тинчиган, серфарзанд аёллар бошчилигида яхши ният билан қўшиқлар айтиб, ўйин-кулгу қилишган ҳолда келиннинг кўйлагини бичишган. Анъанага кўра, воҳада келинларнинг сеп кўйлаklarини ҳамма аёллар ҳам бичавермаганлар. Қизнинг сепидаги матодан биринчи кўйлакни бир никоҳли, серфарзанд ва кекса ёшли аёл бичиб берган³⁸³. Кийим бичувчилар келиннинг кўйлаklarини «бахти очилиб кетсин» деган маънода олди очиқ ҳолда тикканлар.

Бошқа халқларда бўлгани каби ўзбек халқи турмуш тарзида ҳам оқ, кўк, қизил, қора ранглар ва шу рангдаги матолардан

³⁸³ Дала ёзувлари. Чироқчи тумани, Чиял қишлоғи. 2004 йил.

тикилган кийимлар турли рамзий маъноларни ифодаловчи тимсолий аҳамият касб этган³⁸⁴. Никоҳ маросимида ҳам келин махсус тикилган оқ рангли келинлик либосини кийган. Халқимизда оқ ранг поклик, эзгулик тимсоли ҳисобланиши билан бирга рамзий маънода бўлғуси келиннинг қизлик олаmidан «аёллар» дунёсига ўтаётганлигини ҳам англатган³⁸⁵. Бола туғилганда кийгизиладиган чилла кўйлак, келиннинг никоҳ кўйлаги ҳамда мотамда аза учун махсус тикиб кийиладиган кўйлақларнинг этаги букиб қайтарилмаган. Бу кийимлар инсоннинг бир ёш босқичидан иккинчисига ўтишини англатувчи рамзий восита ҳисобланади. Демак, биз бунда кийим рамзий чегара ва йўл функциясини ўташини кўраимиз. Умуман олганда, инсоннинг бир ёш босқичидан иккинчисига ёки бир ижтимоий ҳолатдан бошқасига ўтиши кўп ҳолларда унинг кийимлари ўзгаришига ҳам сабаб бўлган. Жумладан, қизлар турмушга чиқишгач, фарзандли бўлганларидан кейин бош кийимларида ҳам маълум ўзгаришлар содир бўлган³⁸⁶. Одатга кўра, воҳада қизлар турмушга чиққанларида уларнинг бошига култа ёки калута, кулота кийдириш, аёллар биринчи фарзанд кўрганда, илк бор набирали бўлганда ва ўғлига суннат тўй қилинганда ўзига хос анъанавий кийимларни кийдириш маросимлари ўтказилган. Бундай маросимларда болани бешикка солиш, ёш онага пўпак тақиш ва катта онанинг сочини иккита қилиш одатлари амалга оширилган.

Умуман олганда, кийим-кечакларнинг хилма-хиллиги ёшга ҳам боғлиқ бўлган. Қизларнинг қизлик давридан келинликка ўтиши нафақат у киядиган кийим рангининг, балки кийимнинг тузилиши ва бичимида ҳам ўзгариш юз беришига сабаб бўлган ҳамда бу ҳолат кўпинча махсус маросим тарзида халққа маълум қилинган. Қашқадарё воҳасида ҳам қизлар турмушга чиққанларидан кейин никоҳ тўйининг учинчи куни қизлик кўйлақларини келинлик либосига алмаштириш маросими ўтказилган. Бу маро-

³⁸⁴ Исмоилов Ҳ. Анъанавий ўзбек кийимлари... – Б. 42.

³⁸⁵ Оқ рангнинг маросимлардаги рамзий маъноси ҳақида қаранг: Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник - 1975. - М., 1978. - С. 171; Аширов А. Анъанавий дунёқарашда ранглар рамзи // Фарғона водийси этнографияси ва этник тарихининг долзарб муаммолари. - Наманган, 2003. – Б. 14-17.

³⁸⁶ Хоразмда қизлар турмушга чиққач, «лачак» ёки «гумоқли тахя» кийишган. Қаранг: Сазонова М.В. Женский костюм узбеков Хорезма... - С. 97.

симда бўғзи кўндаланг ўйиқли қизлик кўйлаги кўкрак қисми чуқур қилиб тик ўйилган келинлик кўйлагига алмаштирилган. Мазкур кўйлак келиннинг эндиликда хотинлар қаторига ўтганлигини билдирган. Одатда бундай кўйлақларнинг ёқаси бошқа матодан кўйилган ёки қўлдами, машинадами тикилиб, жияк шаклига келтирилган ва кўпинча, махсус ип-боғич билан боғланган³⁸⁷. Бундан ташқари, аёл кишининг биринчи фарзанди туғилгандан кейин унинг кийими ҳам маълум ўзгаришларга учраган. Болалик аёл киядиган кўйлақнинг ёқаси келинлик даврида кийилган кўйлақ ёқасига нисбатан узунроқ ва кенгроқ қилиб тикилган. Бундай кўйлақлар «оналик кўйлаги» ёки «аёл кўйлақ» деб аталган. Ўзбек халқ кийимлари бўйича мутахассис Ҳ.Исмоиловнинг ёзишича, бу кўйлақ воҳанинг айрим қишлоқларида «субинморо» номи билан юритилган³⁸⁸.

Анъанавий бош кийимларидаги ўзига хосликлар ва фарқ қилувчи белгилар кўпроқ кийим эгасининг ёши, кийиладиган мавсум, қачон ва қаерда кийилишига қараб белгиланган. Халқимизда бош кийим муқаддас ҳисобланган ва доимо уйнинг тўрига осиб кўйилган. Бош кийим бошқа кишига берилмаган, оёқ остига кўйилмаган, унга ўзига хос давлат, бойлик сифатида қарашган. Шунингдек, бош кийимига қараб, кишининг қайси эл, қайси юрт фарзанди эканлиги ҳам аниқланган.

Қашқадарё воҳасининг Деҳқонобод туманида никоҳ тўйининг иккинчи куни келинга махсус аёллик кийимини кийдириш маросими ўтказилган. Мазкур маросимда келинга халқ орасида «кампир ёқали кўйлақ» деб аталувчи узун тик ёқали кўйлақ кийдирилган ва сочи иккита қилиб ўрилган. Кўпинча ушбу кўйлақларнинг ёқаси нақшли чирозлар билан безалган³⁸⁹. Келинлар биринчи фарзанди туғилгунга қадар келинлик кийимини кийишган. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, желак келинлик сарполарининг асосий либосларидан бири бўлиши билан бирга аёлларнинг ўлимлик сарпоси таркибига ҳам кирган. Келинлик желаги билан ўлимлик желаги орасидаги фарқ уларнинг сонидан, яъни келин сепига

³⁸⁷ Исмоилов Ҳ. Ўзбек миллий кийимлари... – Б. 28.

³⁸⁸ Исмоилов Ҳ. Ўзбек миллий кийимлари... – Б. 28.

³⁸⁹ Лобачева Н.П. Особности костюма народов Среднеазиатско-казахстанского региона // Среднеазиатский этнографический сборник. Вып 4. - М., 2001. - С. 87.

икки ва ундан ортиқ желак солинса, аёллар вафот этганидан сўнг унинг ўлимлиги тарзида доимо биттагина желак қўйилган. Чунки хонадонда ўлим тоқ бўлсин, ҳеч қачон жуфт бўлмасин, деган ният ўлимлик желагининг тоқ бўлишига асос бўлган. Қолаверса, тўйда кийиладиган либослар доимо жуфт, мотам маросимига хос кийимлар тоқ бўлиши рақамларнинг магик хусусиятлари билан боғлиқдир³⁹⁰.

Энди эса мотам кийимлари ва уларнинг воҳага хос локал хусусиятлари ҳамда мотамда кийиладиган кийимлар ва улар билан боғлиқ урф-одатларга тўхталиб ўтсак. Қашқадарёда ҳам Республикамизнинг бошқа минтақаларида бўлгани сингари марҳум вафот қилган кундан бошлаб унинг яқин қариндошлари аза тутиб мотам либосини кийганлар³⁹¹. Азадорларни мотамсари рангдаги аза либоси бошқалардан ажратиб турган. Кўпинча «ўлимлик тугуни» тайёрлаб қўйган онахонлар қизлари, келинлари, опа-сингилларига атаб кўк рангдаги матоларни йиққанлар. Воҳадаги пиру бадавлат кекса момолар ва боболар ўзларининг дафн маросимлари учун «ўлимлик бўхчаси»ни ғамлаганлар. Ушбу бўхчадаги кийимлар марҳумни ювган мурдашўйларга берилган. «Ўлимлик бўхчаси»даги кийим-кечаклар таркиби эркак киши учун тўн, кўйлак, дўппи, маҳси-калиш ва оқ иштондан иборат бўлган бўлса, аёллар учун тўн, халат, рўмол, иккита кўйлак, култапўшак, пўпак, маҳси-калиш каби нарсаларни ўз ичига олган. Олдинлари мурдашўйларга марҳумнинг кийиб юрган кийимлари берилган бўлса, ҳозирда оҳорли янги кийим тақдим этилади. Халқ орасида «агар мазкур кийимлар мурдашўйга берилмаса, марҳум қиёматда ялонғоҳ ҳолда қайта тирилади», деган тасаввур бўлганлиги боис барча кишилар доимо мурдашўйга бошдан-оёқ сарпо қилишга ҳаракат қилишган.

³⁹⁰ Рақамларнинг магик хусусиятлари борасида қаранг: Жўраев М. «Сеҳрли» рақамлар сири. – Т., 1991; Ўша муаллиф. Ўзбек халқ эртақларида «сеҳрли» рақамлар. – Т., 1991.

³⁹¹ Республикамизнинг бошқа минтақаларидаги мотам либослари тўғрисида батафсилроқ қаранг: Рузиева М. Посмертная и траурная одежда узбеков г. Ташкента // Костюм народов Средней Азии... - С. 169-174; Кармышева Б.Х. Архаическая символика в погребально-поминальной обрядности узбеков Ферганы // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. - М., 1986. - С. 139-141; Насриддинов Қ. Ўзбек дафн ва таъзия маросимлари. - Т., 1996. - С. 89-96; Пайзиева М. Ўзбекларнинг мотам маросими хусусиятлари // O'zbekiston tarixi. - 2005. - № 3. Б.

Мотам маросимларида марҳумнинг энг яқин қариндошлари аза либосини кийганлар. Марҳумнинг эркак қариндошлари дўппи ва тўн кийиб, белларини белқарс билан боғлаганлар. Улар марҳумнинг «кир ювди» маросимигача маййит дафн қилинган кун белларига боғланган матолардан анъанавий бичимли кўйлак ва лозим тиктириб кийишган. Марҳум дафн этиладиган куни воҳадаги қовчин, қипчоқ, манғит каби этник гуруҳларда майитнинг яқинлари (онаси, хотини, синглиси ва бошқалар) олача кийишган. Қолган барча азадорлар қимматбаҳо ва янги кийимларини кийиб йиғлаганлар ва жамоа бўлиб, садр³⁹² тушишган. Аёл томондан қариндош кексалар вазмин рангли матодан тикилган камзул кийганлар. Айрим жойларда, масалан, Ғузорда марҳумнинг тўни ва бош кийимини кийиб, белбоғини боғлаганлар. Белбоққа эса марҳум тириклигида йиғиб юрган ва вафот қилган куни берилган матони осиб қўйишган.

Аза даврида аёллар тақинчоқ тақишмаган, ўзларига ҳушбўй нарсалар ҳам суртмаганлар. Улар одми рангли кийимларни кийиб, бошларига ҳам кўк рангли рўмол ўраганлар, оёқларига маҳси-калиш кийганлар. Азадорлик кийимларини марҳум вафот қилган хонадон эгаси берган. Қашқадарё воҳаси ўзбекларида мотам кийимлари асосан кўк ва оқ рангдаги матолардан иборат. Аза маросимларини махсус тадқиқ қилган Қ. Насриддиновнинг ёзишича, Китоб туманида агар марҳум ёш бўлса, яшил рангдаги кийим ҳам кийилган³⁹³. Қамаши туманида эри вафот қилган аёл мотам белгиси сифатида бошига оқ рўмол ўраб, эгнига кўк кўйлак ва иштон кийган³⁹⁴. Воҳа тожикларининг мотам кийими эса қора кўйлак ва оқ рўмолдан иборат бўлган.

Тошкент вилоятининг Янгийўл шаҳрида аёллар аза либоси учун мўлжалланган тўқ рангли мато билан белларини боғлашган³⁹⁵. XX асрнинг 50-йиллигигача воҳада майитни дафн этишдан олдин унинг яқин қариндошлари сурп билан белларини боғлаш одати бўлган. Марҳумнинг «бел боғлаган» яқин қариндош-

³⁹² Садр тўғрисида багафсилроҳ қаранг: Насриддинов Қ. Ўзбек дафн ва таъзия маросимлари... – Б. 92.

³⁹³ Насриддинов Қ. Ўзбек дафн ва таъзия маросимлари... – Б. 92.

³⁹⁴ Дала ёзувлари. Қамаши тумани. Қизил тепа қишлоғи. 2004 йил.

³⁹⁵ Рузиева М. Посмертная и траурная одежда узбеков г. Ташкента // Костюм народов Средней Азии... - С. 172.

лари майит дафн қилиб келингандан кейин белларидаги сурп белбоғи ечиб қўйишган.

XX асрнинг 50-60-йилларигача азадорлик белгиси сифатида марҳумнинг онаси, қизи, хотини сочларини тўлиқ ёки қисман ёйган ҳолда йиғлаганлар. Мотамда фақат марҳумнинг оила аъзолари эмас, балки, қариндошлари ҳам бел боғлашган. Айнан ўша куни марҳумнинг опа-сингиллари, қизлари, онаси ва аёли аза либосини кийган. Уларга нисбатан халқ орасида «азадор», «кўки бор», «кўк кийган» ибораси ишлатилган.

Ўрта асрларга оид манбаларда ҳам ажодларимизнинг аза кийимлари тўғрисидаги баъзи тафсилотлар ёритилган. Жумладан, Зайниддин Восифийнинг «Бадое ул воқеа» асарида кўрсатилишича, азадор кишилар эгниларига кўк кийим кийганлар.³⁹⁶ Элшунос Қ. Насриддиновнинг таъкидлашича, кўк ранг вазминлик ва мотам белгиси ҳисобланган³⁹⁷. Бизнингча, азада кўк кийиш анъанаси қадимги туркий қавмлар эътиқодига кўра, марҳумларнинг руҳи Кўк тангри ихтиёрига, яъни осмонга чиқиб кетиши билан боғлиқ тасаввурлар асосида келиб чиққан бўлса керак.

Воҳанинг аксарият жойларида марҳумнинг энг яқин қариндошлари учун майитнинг биринчи таъзиясига қадар аза кийимлари тикиб бўлинган ва ўша куни аза кийимлари кийилган. Қарши туманининг Қоратепа қишлоғида аза кийимини марҳумнинг худойи(етти)сигача тикиб кийганлар, чунки бу қишлоқда «етти» мотам маросимининг асосий узви ҳисобланган³⁹⁸.

Воҳадаги манғит, қорлуқ, қовчин, сарой каби уруғлар яшовчи қишлоқларда марҳумнинг «кир ювди» маросимида кекса момолар томонидан махсус мотам кўйлаклари тикиб кийдирилса, Қарши, Шаҳрисабз шаҳарлари ва Касби туманида мотамсаро оилаларда марҳумнинг яқин қариндош аёллари анъанавий бичимли тайёр кўк кўйлақларни кийганлар. Ўз ўрнида шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, воҳада яшовчи қўнғиротларнинг аза кийимлари бошқа этник гуруҳларникидан фарқланиб турган.

³⁹⁶ Зайн ад-дин Васийниддий Васифи. Бада ал вакаи: Критический текст (Введение и указатели А.К. Болдырева). - М., 1961. Т. 2. - С. 1128-1129.

³⁹⁷ Насриддинов Қ. Ўзбек дафн ва таъзия маросимлари... - Б. 92-93. Кўк рангнинг аза, ўлим белгиси эканлиги ҳақида қаранг: Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадуғу билиг... - Б. 131.

³⁹⁸ Дала ёзувлари. Қарши тумани, Қоратепа қишлоғи. 2001 йил.

Қўнғиротларда агар марҳум ёш бўлса, аёллар аза вақтида салласининг устидан оқ ўраган, уларнинг кўйлаги, изори, желаги ва рўмоли вазмин рангда бўлиши лозим бўлган. Қолаверса, қўнғирот аёллари барча тақинчоқлари-бурнидаги летваси, қулоғидаги булоқиси, бармоғидаги узуги ва билакузугини ечиб қўйган. Косон тумани қорлуқларида 70-йилларгача эри вафот қилган аёл «шоҳ бошли» (рўмолдан махсус шоҳга ўхшатиб боғлаш усули билан бошига киядиган) бош кийимини ечиб олиб қўйган, бошида фақат оқ салласигина қолган, гулли рўмоли оқ рўмол билан алмаштирилган, барча тақинчоқлари эса ечиб олинган³⁹⁹. Бизнингча, аёлнинг «шоҳ боши»ни ечиб олиш рамзий маънода мазкур аёлнинг боши очиқ қолганини, яъни у ўз жуфти ҳалолидан айрилганлигининг рамзий ифодасидир.

Воҳада мотам кийимлари аёллар учун икки сидра кўйлак, жияксиз лозим ва чорси рўмолдан иборат бўлган. Бу кийимлар марҳумнинг қирқигача ювилмаган ва «қирқ» кун итказилган махсус «кир ювди» маросимида марҳумнинг кийимлари билан бирга ювилган. «Кир ювди»да ювиладиган кирлар иккига бўлинган. Марҳумнинг кийимлари «қора кир» деб аталиб, алоҳида ювилган бўлса, мотамда қатнашган яқин қариндошларнинг кийимлари «оқ кир» деб алоҳида ювилган. Мотам кийимлари азадорлар томонидан то марҳумнинг вафот қилганига бир йил тўлгунича кийилган. Марҳум оиласидан «кўк либос» олган аёл аза муддати тугагач, «оқ солар» маросимида бир кийимлик кўк бўлмаган мато олиб келиши лозим бўлган. Марҳумнинг вафотида бир йил тўлганда мотам кийимлари ечилиб, азадорларга қизил рўмол ўратилган ва рангдор кўйлак кийдирилган. Шу кун азадорларга қизил рўмолча ҳам берилган⁴⁰⁰. Марҳумнинг онаси ва беваси оқ кийим кийган. Бу одат «оқ солар» деб аталган⁴⁰¹.

Воҳада ҳам Республикамизнинг бошқа минтақаларида бўлгани сингари эркакларнинг махсус мотам либослари бўлмаган. Марҳумнинг энг яқин қариндошлари мотам маросимлари ўтказиладиган кунлари дўппи, чопон кийиб, белларини қийиқ билан боғлашган. Бундан ташқари, эркаклар ҳайит кунлари ҳам тўн, дўппи кийиб, белларини боғлашган.

³⁹⁹ Шаниязов К. Узбеки-карлуки... - С. 153.

⁴⁰⁰ Насриддинов Қ. Ўзбек дафн ва таъзия маросимлари... - Б. 94.

⁴⁰¹ Рузиева М. Посмертная и траурная одежда узбеков г. Ташкента... - С. 173.

Воҳа мотам маросимида ўлган одамнинг эркак ёки аёл киши эканлигини унинг тобутига қараб ҳам аниқлаш мумкин бўлган. Жумладан, агар эркак киши вафот этган бўлса, тобут устига тўн ва белқарс, агар дафн қилинаётган майит аёл киши бўлса, тобутга рўмол ёпилган⁴⁰². Яккабоғ туманининг Татаргузар қишлоғида агар марҳум эркак киши бўлса, унинг тобути устига янги тўн ва белқарс ёпиб қўйилган, аёл киши бўлса рўмол, чит, сатин, духоба каби матолар ёпиб қўйилган⁴⁰³. Умуман олганда, мотам маросимлари ва тўй тантаналарида кийиладиган кийимлар нафақат безак, кўрк вазифасини бажарган, балки, бир қатор маросимий вазифа ва рамзий маъноларни ифодалашини кўришимиз мумкин. Кийимлар билан боғлиқ урф-одатлар ва расм-русумлар халқнинг минг йиллик анъаналари, табиий-географик шароити, ҳўжалик юритиш маданияти, этник белгилари ва умуман, миллий менталитети билан чамбарчас боғлиқ бўлган.

Энди айрим миллий кийим-бошларнинг тикилиши ва кийилиши билан боғлиқ эътиқодий қарашлар ҳамда маросимларга тўхталиб ўтсак. Тадқиқот жараёнида воҳа аёллари орасида эркаклар кийим-бошлари билан боғлиқ урф-одатларга бирмунча кўпроқ амал қилганликларига амин бўлдик. Воҳадаги ўзбек аёллари орасида лозим кийишда ўзига хос удум ва ирим-сиримларга амал қилинган. Жумладан, турмушга чиққан аёлнинг лозимини бошқа яқин кишилари, ҳаттоки, опа-сингиллари ҳам кийиши таъқиқланган. Қизларнинг сеп кийимларига лозим солинмаган, аммо алоҳида тикилган ва сақланган. Воҳада кўп фарзандли аёллар «бефарзанд хотинларнинг бола йўли очилсин», деган мақсадда уларга ўз лозимининг иштонбоғини берган. Кўз теккан, суқланган болаларни даволаш амалларини бажаришда ҳам лозимдан магик деталь сифатида фойдаланишган. Бунинг учун она ўз лозимини чаппа қилиб бошидан айлантирган ва болани силаш орқали фарзандини суқдан, бало-қазодан халослаган.

Воҳа аёллари йил мобайнида оилада ва кўча-қуйда лозим кийиб юришган. Ҳаттоки, марҳумаларга ҳам махсус лозим кийдирилганлиги ҳақида маълумотлар учрайди⁴⁰⁴.

⁴⁰² Дала ёзувлари. Қамашни тумани, Совсан қишлоғи. 2004 йил.

⁴⁰³ Дала ёзувлари. Яккабоғ тумани, Татаргузар қишлоғи. 2003 йил.

⁴⁰⁴ Қаранг: Бобоева Н. Бахтоваршоева Л. Саван // Костюм народов Средней Азии. - М., 1979. - С. 130.

Халқимиз орасида оёқ кийимлари билан боғлиқ бир қатор ирим ва одатлар ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг айримлари ҳозирга қадар сақланиб қолган. Этнограф олим Ҳ. Исмоиловнинг маълумотларига кўра, оёқ кийимлари ҳада қилинмаган, сарполарга, қизларнинг сепларига солинмаган⁴⁰⁵.

Археолог олимларнинг таъкидлашларича, ҳунармандчилик тарихида даставвал аёллар тақинчоқлари пайдо бўлган эса-да, кейинчалик бу безакларни эркаклар ҳам тақиши урф бўлган⁴⁰⁶. Бора-бора ҳайвонларга, уйларга ёки бирор буюмга ҳам тақинчоқ тақиш одатга айланган. Безаклардан фойдаланишга талаб кучая бошлагач, уларнинг турлари алоҳида мазмун-моҳият касб этган. Яъни тақинчоқлар турларга бўлиниб, инсу жинслардан асровчи, касалликлардан халос этувчи, турли ташқи таъсирлардан муҳофаза қилувчи, жамиятда кишининг кимлигини, унинг мавқеини белгиловчи восита деб тушунилган. Кўзли, ё кўзсиз бўлиб, турли хат ва нақшлар билан безатилган бундай тақинчоқлар пешона, бўйин, қулоқ, бурун, қўл ва оёқ панжаларига тақилган. Зебигардонлар, чачвон, рўмол, дўппига қадаладиган безаклар, турли нақшлар туширилган тугмалар, зиракларнинг хилма-хил шакллари аслида олис ўтмишдан нусха олиб яратилган ва бугунги кунларимизда тенгсиз санъат асари даражасига кўтарилган⁴⁰⁷.

Воҳада сирға билан боғлиқ жуда қизиқ бир одат мавжуд бўлган. Агар аёл киши сирғасининг бир донасини йўқотиб қўйса, заргарга худди шундай сирғани ясаб бериш учун мурожаат қила олмаган. Чунки, агар заргар сирғанинг иккинчи жуфтини ясаб берса, унинг аёли кетиб қолади, агар уйланмаган бўлса, келгуси ҳаётида ўзига муносиб хотин топа олмайди деб ирим қилинган.

Воҳада кийимларга солинган гул ва кашталар муайян маросимий моҳият ҳам касб этган. Айниқса, тўй кийим-кечакларига тикилган сеҳрли кашталар ёш келин-куёвга ёки суннат қилинаётган болага инс-жинсларни яқинлаштирмаслик, ёмон ниятли кишиларнинг ғаразли мақсадларидан ҳимоялаш функциясини бажарган. Кейинчалик эса мазкур нақшлар ўрнини поэтик образлар эгаллаган. Самарқандда никоҳ тўйи маросимида келин-куёв учун қилинган сарполар ичида уларнинг иштонлари ҳам алоҳида ажралиб

⁴⁰⁵ Исмоилов Ҳ. Анъанавий ўзбек кийимлари... – Б. 26.

⁴⁰⁶ Аҳоров И. Тақинчоқлар таърифи // Саодат. - 1997. - № 3. - Б. 27.

⁴⁰⁷ Аҳоров И. Тақинчоқлар таърифи... – Б. 27.

турган ва у билан боғлиқ қатор магик амаллар бажарилган. Жумладан, келин ва куёв иштонларининг турли-туман ипак ишлардан эшиб тайёрланган боғичларини ўтказишда серфарзанд бўлишсин деган ниятда мевали дарахт шохидан фойдаланилган⁴⁰⁸.

Умуман олганда, воҳа ўзбекларининг анъанавий миллий кийим-кечаклари билан боғлиқ мулоҳазаларимиз якунида шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, кийим-бошлар узоқ тарихий давр давомида шаклланиб, у ёки бу этнос яшаган географик муҳит, унинг хўжалик турмуш тарзи, ижтимоий муносабатлари, маданияти, этник қатламлари ва бошқа қатор омиллар билан бир қаторда кийимларни бичиш, тикиш ва кийиш билан боғлиқ маросимлар, урф-одатлар ҳам шаклланиб борган. Кийимлар билан боғлиқ урф-одатларда нафақат халқона тасаввурлар, балки, қадимий афсунгарлик, тотемистик эътиқодлар билан бирга исломий қарашлар асосида ҳам таркиб топган ва миллий мерос тарзида авлодлардан-аждодларга ўтиб келган. Қисқача қилиб айтадиган бўлсак, миллий кийим-кечаклар билан боғлиқ тасаввурлар ва урф-одатларда халқимиз хотирасида элас-элас сақланиб келаётган қадимги тасаввурлар, узоқ тарих қаъридаги ибтидоий қараш ва тушунчалар, асрлар давомидаги изчил кузатишлардан ҳосил бўлган ҳаётий ҳикматлар қаймоғи - инсоният тафаккурининг инъикоси билан бирга халқнинг турмуш тарзи, этник тарихи ва унинг ўтмиши бор бўй-басти билан намоён бўлган.

Қолаверса, анъанавий кийим-кечаклар билан боғлиқ маросимларни этнографик нуқтаи назардан тадқиқ қилиш орқали қайта тикланаётган анъана ва маросимларимизнинг ижобий ва салбий томонларини фарқлаб ёндашиш билан бир қаторда, халқимизнинг маданияти, ўтмишдаги ижтимоий тузуми ва мафкураси ҳақида бирмунча муфассал тушунчаларга эга бўламиз. Шунингдек, кийим ва кийиниш маданиятини илмий тарзда ўрганиш натижасида олинган хулосалар кўплаб маросим, расм-русум ва урф-одатларнинг генезисини аниқлашда ҳам муҳим манба бўлиши билан ҳам аҳамиятлидир.

⁴⁰⁸ Сухарева О.А. История среднеазиатского костюма... - С. 58.

ХУЛОСА

Ўтган XX аср фан ва техниканинг дунё миқёсида юксак даражада ривожланиш асри бўлиб тарихда қолди. Бу асрда нафақат ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий соҳада, балки, турли миллий-этнокультур маданиятлар тараққиётида ҳам улкан ўзгаришлар содир бўлди. Айниқса, сўнгги ўн йилликларда коммуникация тизимининг такомиллашуви ва тифиз этномаданий алоқалар турли минтақаларга хос миллий маданиятларнинг муштараклашуви ва локал миллий маданиятларга хос хусусиятларнинг йўқолиб боришига сабаб бўлмоқда. Шу боис, кейинги йилларда дунё миқёсида турли минтақаларга хос миллий-маданий хусусиятларга жиддий эътибор қаратилмоқда.

Шубҳасиз, бу борада ўзбек халқининг миллий маданияти ва унинг локал хусусиятларини илмий жиҳатдан тадқиқ қилиш бугунги куннинг долзарб муаммоларидан бирига айланиб бормоқда. Ўзбек миллий кийимларини маълум бир тарихий-этнографик минтақа мисолида ўрганиш эса муҳим илмий-амалий аҳамиятга эга бўлиши билан бирга, халқимизнинг бой миллий меросини, ўзлигини ва ўтмишини тадқиқ этишда ҳам муҳим манба сифатида аҳамиятлидир.

Қашқадарё воҳаси Ўзбекистон республикасининг ўзига хос тарихий-этнографик минтақаларидан биридир. Воҳа аҳолиси этник жиҳатдан жуда ранг-баранг бўлиб, ўзбеклар ушбу минтақанинг қадимий автохтон халқларидан бири саналади. Мазкур минтақа аҳолисининг анъанавий кийимларида моддий ва маънавий қадриятлар тизимининг асл дурдоналари мужассамлашган.

Кийимлар бўйича олиб борилган илмий тадқиқотлар шундан далолат берадики, халқона миллий либослар инсоният ҳаётининг турли жабҳалари билан боғлиқ ҳолда шаклланган. Анъанавий кийимларнинг тараққиётида ташқи табиий – географик муҳит аҳолининг хўжалик йўналиши, халқ фалсафаси, маданияти, диний эътиқоди ва миллий анъаналари каби турфа хил омиллар муҳим ўрин тутган. Миллий либосларда инсон ўзининг эстетик гождарини ифода этган ва жамият ҳаёти билан боғлиқ ҳолда ривожланиб борган.

Либослар тараққиётидаги дастлабки босқич тўқимачилик, тўр тўқиш ва газлама тўқиш техникасининг ривожини билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Археологик маълумотларга кўра, Марказий Осиё ҳудудида тўқимачиликнинг вужудга келиши илк тош асри-

неолитга бориб тақалади ва айнан мазкур даврда жундан дастлабки тўқима кийимлар тайёрланган. Кейинчалик кийим тарихининг маълум бир босқичида дунёга машҳур бўлган шартли равишда «туникасимон» русум дея ном олган бичим пайдо бўлган. Лекин бу бичим матони ип ёрдамида тўғри чизиқ бўйлаб тешиб тикиш орқалигина бажарилган. Кийимларни бичиш-тикиш ишларига қайчининг кириб келиши эса уларнинг ўзига хос эволюциясига ҳам сабаб бўлган. Ўрта асрларда кийимларда маҳаллий иқлимга ва халқнинг урф-одатларига мослашган ҳолдаги умумийлик ва бир хиллилик кузатилади. Уст-бошларнинг ҳамма кўринишлари энгсиз, узун, баъзи ҳолларда энги кенг қилиб бичилган. Кийимларнинг ён томонида одатда йирмоч-қийиқ жойи, яъни ёнлама ёқаси бўлган. Жамият ҳаётида ва турли тарихий, ижтимоий-сиёсий жараёнлар натижасида кийимларнинг тикилиши ва бичими мураккаблашиб борган.

Анъанавий кийимлардаги ўзига хослик кўп жиҳатдан кийимлар тайёрланадиган матоларнинг турлари, мато тўқишда ишлатиладиган хом ашёлар ва уларни ишлаб чиқариш жараёнига ҳам боғлиқ бўлган.

XIX аср охири - XX аср бошларида ўзбек миллий кийимларини тикишда ишлатиладиган асосий матолар сирасига ип-газлама, ипак, нимшоёи ва жун газламалар кирган. Ўз навбатида, мазкур матоларни тўқиш ишлари билан махсус касб-малакага эга тўқувчилар шуғулланишган.

Қашқадарё воҳаси анъанавий кийим-кечакларини тадқиқ қилиш натижасида чорвачилик билан шуғулланувчи қўнғиротлар жуз, лақай, кенагас, хитой, найман, турк, калтатой каби ўзбек уруғларининг кийимлари, асосан, жундан тайёрланган бўлса, асосий машғулоти деҳқончилик бўлган ўтроқ ўзбекларнинг кийимлари эса асосан пахтали матолардан тикилганлиги аниқланди.

Дала маълумотлари ярим ўтроқ ҳаёт тарзини кечирувчи аҳоли тоғ ва тоғ олди минтақалари иқлимига мос тушувчи устки кийимлар, хусусан, жундан тайёрланган ва қўлда тўқилган чопон, чакмон, кебанак кийганлигидан далолат беради. Шунингдек, тадқиқотни бажариш жараёнида асосан ўтроқ ҳаёт кечириб, деҳқончилик билан шуғулланувчи воҳа аҳолиси кўпроқ маҳаллий дастгоҳ-дўконларда бўз, олача, қалами, карбос каби матоларни кенг миқёсда тайёрлаганлиги аниқланди.

Ўтказилган тадқиқотлар натижасига кўра воҳада ишлаб чиқарилган матолар биринчи навбатда рангдорлиги ва гўзаллиги билан фарқланиб турган бўлиб, моҳир усталар томонидан йўл-йўл нимшойи «олача», йўл-йўл зар, кумуш гулли парча ва бошқа матолар тўқилган. Айниқса, Қарши, Китоб олачалари бутун Ўзбекистон бўйлаб жуда машҳур бўлган. Ипакдан беқасам, банорас, «шоҳи», «бахмал», парпаша, шойи, атлас матолар тайёрланган. Ўз навбатида, XX аср бошларига келиб минтақага Россия фабрикаларида тайёрланган матолар келтирила бошланган. Эркаклар ва аёллар устки кийимлари, тўн, халат, бош кийимлари, дўппилар тикишда қора рангли мовут ҳамда бахмалдан фойдаланиб, байрамлар ва тўй маросимлари учун парча ҳамда фаранг матоларини харид қилиш кенг тус ола бошлаган.

XX асрнинг 20-йиллар охиридан бошлаб иқтисодий ислохатлар натижасида маҳаллий ҳунармандчиликнинг чекланиши ва фабрика газламаларининг кириб келиши кийим-кечакларнинг нафақат сифати, балки, безагига ҳам таъсир ўтказди. Бу ўз-ўзидан анъанавий кийимларнинг бичими ва янги андозадаги кийим нусхаларини юзага келтирди. Кийим кечакларда янги бичим ва технологияларнинг интенсив ривожланишига фаол таъсир ўтказган муҳим омиллардан бири – бичиш-тикиш технологиясида тикув машиналарининг кириб келиши бўлди.

XX асрнинг 50-60-йилларидан бошлаб воҳада ҳам фабрикаларда ишлаб чиқарилган матолар оммавийлаша бошлаган. Айниқса, 70-йилларга келиб грепсатин, атлас, хонатлас, гулли читларнинг янги нусхалари, сатин, гулсиз рангли кремплин, шойи, марғилон шойи, беқасамнинг янги нусхалари, шифон, бахмал, чий бахмал, духоба каби матолар оммалашган. Ўз навбатида, XX асрда айнан фабрикаларда ишлаб чиқарилган матоларнинг кенг тарқалиши ҳам халқона кийимларга хос этник хусусиятларнинг йўқолишига сабаб бўлган.

XX аср бошларида воҳа эркакларининг кийимларида анъанавий кўринишлар муҳим аҳамият касб этган бўлиб, кийимларнинг асосий қисми қадимий бичимда тикилган. Турли ёшдаги эркаклар ва болалар асосан миллий русумдаги кийимларни кийишган. Бу даврда анъанавий кийимларнинг турлари, уларнинг тайёрланиш усуллари ва ҳатто, кийиниш тарзи (манераси) ушбу халқ хўжалигининг йўналиши ва этнос турмуш тарзига боғлиқ

ҳолда шаклланиб борган. Маҳаллий ўзбек эркакларининг кийимларидаги ўзига хослик ва фарқли хусусиятлар кийим матосининг ранги ва кийиниш маданияти билан чамбарчас боғлиқ бўлган.

ХІХ аср охири – ХХ аср бошларида воҳа эркакларининг анъанавий кийимлари асосан «елка ёқали» - кифтаки, «ўйма ёқа» бўлиб, бичими тўғри ва кенг ҳамда елкасида чоки бўлмаган. Маҳаллий эркаклар томонидан ёзда бўз кўйлак, енгил яктак, қишда эса ёзги енгил кийим устидан қалинроқ матодан тикилган тўн, гуппича, шим, чакмон, пўстин ва бошқа устки кийимлар кийилган.

ХХ асрнинг 20-70-йилларида воҳада содир бўлган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар натижасида анъанавий миллий кийимлар таркибига европача русумдаги кийимлар кириб келган. Биз бунини миллий кўйлақларнинг европача шим билан бирга кийилишида, кейинроқ эса пастки қисми кенг бўлган шимларнинг бичимида кўришимиз мумкин. Айниқса, бу даврда эркакларнинг оёқ кийимларида европача бичимдаги пойабзаллар расм бўлганлигига қарамай, маҳси, этик каби оёқ кийимлари ўзининг анъанавий кўринишини сақлаб қолган. Шубҳасиз, мазкур даврда болалар кийим-бошлари, айниқса, ўғил болалар кийимларида жиддий трансформацион жараён содир бўлган ҳамда миллий кийимлар Европа кийимлари билан ўзаро уйғунлашган ҳолда кийилган.

ХХ асрнинг сўнгги чорагида эркаклар учун янги бичимдаги ва кўринишдаги кийимлар кириб келган бўлиб, аҳолининг асосий қисми Европа халқларига хос кўйлак ва костюм-шим кийганлар. Ўтган аср мобайнида жамият ҳаётида юз берган ўзгаришлар, анъанавий бош кийимлар таркибига янги элементларнинг кириб келиши ва маҳаллий аҳоли бош кийимларининг жуда тез трансформациялашуви айрим бош кийимларнинг кундалик ҳаётдан чиқиб кетишига ёки маросим кийимига айланишига сабаб бўлди. Миллий бош кийим-дўппиларнинг тикилиши, шакли, бичими борасида миллий кўринишлар сақланиб қолган бўлсада, қатор анъанавий кийимлар сингари маросимий аҳамият касб этиб, фақатгина тўй-ҳашамларда ва мотам маросимларидаги кийиладиган кийимларга айланган.

Қашқадарё воҳаси аёллар либослари умумўзбек либослари каби асрлар давомида шаклланиб борган. Унинг шаклланиш жараёнига халқнинг турмуш тарзи, ижтимоий-иқтисодий аҳволи

ҳамда қўшни ёки олисдаги халқлар билан ўзаро алоқалари ҳам таъсир кўрсатган. Бундай ўзгаришлар аёллар миллий либосининг умумий кўриниши (янги элементларнинг киритилиши) ёки унинг турли узвлари (мато бичими ва безаклари)да чуқур из қолдирган. Умуман олганда, XX аср бошларида Ўрта Осиё халқларида бўлгани сингари воҳада ҳам аёллар кийимларидаги умумийлик уларнинг кенг, узун, тўғри бичим ва кўринишга эгаллигида кўринган.

Аёллар кийимлари мавсумга қараб қишки, баҳорги, ёзги, кузги кийимларга; қачон кийилишига кўра, кундалик, байрам ва маросим кийимларига; тананинг қайси қисмига кийилишига қараб ички, устки, бош, оёқ кийимларига ҳам бўлинган. Қолаверса, аёллар кийимининг ўзи аёлнинг ёшига ҳам қараб кийилиши билан ажралиб турган.

XX асрнинг 40-50-йилларига келиб аёллар билан қизлар кўйлагига орасидаги ўзаро фарқ йўқолиб, вертикал кўринишдаги кўйлаklar расм бўла бошлаган. Шундай қилиб, воҳадаги битта этник ёки локал гуруҳнинг анъанавий кийимларида ҳам вертикал, ҳам горизонтал ёқали кўйлаklar урф бўлган деб айтиш мумкин. 80-йилларга келиб кўкрак бурма, ёқали, енги калта атлас кўйлаklar ларни кийиш расм бўлган.

Кийимларга хос янги шаклларнинг кириб келиши доимо бир хил бўлмаган. Одатда янги кўринишлар аввало йирик маъмурий, савдо ва маданий марказларга, биров кейинроқ эса узоқ туманлардаги қишлоқларга етиб борган. Натижада бир минтақадаги турли ҳудудлар кийимларидаги ушбу номутаносиблик баъзида бир халқ кийимларида ҳам маълум фарқларга сабаб бўлган. Олиб борилган илмий изланишлар натижасида мазкур кийимлардаги ўзгаришлар халқларнинг қадимий миллий-этник анъаналари билан боғлиқ эмаслиги аниқланди. Чунончи, XIX аср охирларидан бошлаб бутун Марказий Осиё ҳудудларига ишлаб чиқариш муносабатлари ва савдо-сотиқ алоқаларининг ривожланиши натижасида янгича русумдаги кийимлар кириб келган. Айниқса, бундай жиддий ўзгаришлар халқ либосларининг асоси ҳисобланган кийимлар бичимида содир бўлган. Натижада бутун Марказий Осиёда бўлгани сингари воҳада ҳам кийимларнинг елка қисмидан тикилган, қўл қисми қирқма қилинган, калта, тик ёқали - «нўғай ёқа» каби янги бичимлари пайдо бўлди ва улар аста-секинлик билан миллий кийимлар шаклига айланиб борди.

Кўйлақларнинг йирмочи кўндаланг ёки «елка ёқа», «қозоқи ёқа», «вақвақа ёқа», «қайтарма ёқа» бўлган турларини кўпроқ қариялар ва келинлар кийганлар. Елка ёқа кўйлақлар йирмочининг чеккаларига турли хил жияк, чироз, широз, тасма ёки турли хил рангдаги ипак иплардан йўрма усулда кашта тикиб чиқилган. Шунингдек, кийим шакллари миллий йўл-йўл, сидирға ва гулли матолар билан мослашган, олди этаги, енг учи, ёқаси гулли жияк билан ҳошияланган.

XX аср давомида воҳа аёлларининг кийимларида ўзгаришлар, шаклланишлар бўлиши билан бирга анъанавийлик устунлиги сезилиб турган. Бундан ташқари, ушбу анъанавий кийим элементида этнохусусиятлар шу даражада яққол акс этганки, охир-оқибат ҳатто аниқ бир уруққа хос жиҳатларни ҳам билиб олиш мумкин бўлган.

Воҳа аёлларининг анъанавий турмуш тарзида тақинчоқлар безак (эстетик восита) вазифасидан ташқари диний-афсунгарлик функциясини, ижтимоий фарқларни ва минтақа аҳолисининг локал-ҳудудий хусусиятларини ҳам англатган. Шунингдек, тақинчоқларда турли ёш доирасидаги дифференциацияни, яъни, болалик, қизлик, келинлик ва ундан кейинги давр билан боғлиқ қарашлар акс этган. Оналар ва кекса момолар тақинчоқлари этник ва локал жиҳатдан шакли, кўриниши ва тайёрланган маъдани билан фарқланиб турган. Қолаверса, тақинчоқлар юқори табақа вакиллари ва оддий шаҳар ҳамда қишлоқ фуқароларига тегишли тақинчоқларга ҳам бўлинган.

XX асрнинг биринчи чорагига аёллар тақинчоқлари мажмуида тиллақош, силсила, гажак каби тақинчоқлар муҳим ўринни эгаллаган бўлса-да, XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб янги турдаги тақинчоқларнинг кириб келиши ва турли-туман ўзгаришлар натижасида анъанавий зебу зийнатларнинг бир қисми истёзмолдан чиқиб кетган ва унинг ўрнини ўша давр ижтимоий-иқтисодий ва маданий талабларига мос келувчи янги тақинчоқ нусхалари эгаллаган.

Тадқиқот жараёнида Ўзбекистон ҳудудида содир бўлган турли тарихий жараёнлар, ўзбеклар турмуш тарзига рус ва Европа маданиятининг жадал кириб келиши, минтақа халқларининг маънавий ҳаётига совет мафкурасининг мажбуран жорий этилиши билан бирга моддий маданиятга оид қатор ўзгаришлар миллий кийимларнинг тикилиши, бичими, шакли ва кийимлар учун иш-

латиладиган мато турлари ҳамда мато тайёрлаш технологиясининг жиддий ўзгаришига олиб келганлиги аниқланди.

Мазкур ўзгаришларнинг суръатлари ҳам гоҳ тез, гоҳ секинроқ кечган. 20-йилларда фақат эркаклар кийими жиддий равишда янгиланган бўлса, кейинчалик аёллар кийимида ҳам аста-секин ўзгаришлар рўй берди.

Кийим-кечакларнинг трансформациясини тадқиқ қилишда газламаларни фабрикаларда оммавий тарзда ишлаб чиқаришнинг йўлга қўйилиши ва фабрикаларда замонавий бичимлардаги кийим-кечакларнинг кенг миқёсда тикилиши муҳим аҳамият касб этган. Айниқса, 20-йилларга келиб тикувчилик ва тўқимачилик энгил саноатнинг асосий тармоқларидан бири сифатида тараққий қилган.

Фабрика газламаларининг аҳоли орасида оммавий тарқалишида трикотаж маҳсулотларининг ҳам ўзига хос ўрни бор. Республикада XX асрда трикотаж саноатининг шаклланиши натижасида эркаклар ва аёлларнинг махсус ички кийимлари, пижама, трикотаж кўйлак ва жемфер каби янги турдаги кийимлар кенг расм бўлган.

Бу даврда анъанавий мато турларини ишлаб чиқариш ҳам ўзининг муносиб ўрнига эга бўлиб, 1960 йилгача улар асосан артелларда ишлаб чиқарилган бўлса, 60-йилдан кейин тизимнинг реорганизация қилиниши натижасида ташкил қилинган механизациялашган ва ихтисослашган фабрика ҳамда фирмаларда тўқила бошланган.

XX асрнинг 30-йилларига келиб Республика хотин-қизлари орасида олиб борилган кескин мафкуравий сиёсат ва «ҳужум» ҳаракати натижасида аёлларнинг анъанавий кийим-бошларида жиддий ўзгаришлар юз берган. Уларнинг турмушидан паранжи ва чачвон каби ёпинчиқлар чиқиб кетган ва содда бичимдаги миллий либослар ўрнини мураккаб бичимли кийим-кечаклар эгаллаган. Кийимдаги аввалги уйғунлик (бирлик) йўқолган. Умуман олганда, миллий бичимдаги кийимлар қоматнинг табиий нисбатларига яқинлашган, аёл кўйлаклари торайиб ва калталашиб борган, олдинроқ юзага келган кокеткали ва қайтарма ёқали кўйлақлар ҳаётга муқим кириб борган. Энг муҳими, миллий кийимлар таркибига кўра соддароқ ва чиройлироқ бўлиб борган.

70-йилларда ёшлар орасида пастки қисми кенг қилиб тикилган клёш-шимларни ёқалари кенг ва ҳаво ўтказмайдиган нейлон

кўйлақлар билан бирга кийиш оммавий расм бўла бошлаган. 80-йилларга келиб пастки қисми кенг қилиб тикилган клёш шимлар ва нейлон кўйлақлар истеъмолдан чиқа бошлаган ва унинг ўрнини танага ёпишиб турувчи шерст ва жинси шимлар ҳамда ёқаси бирмунча кичкина бўлган пахтали ҳамда трикотаж кўйлақлар эгаллай бошлаган. Ёшлар орасида, айниқса, ўқувчилар ўртасида оқ кўйлақ ва қора шим кийиш оммалашган. Эркакларнинг қишки бош кийимлари мажмуига ондатра, қуён, қоракўл терисидан тикилган телпақлар кириб келган. Шунингдек, бу даврда шляпа, кепка, панама каби бош кийимлар ҳам кийила бошланган.

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб дастлаб шаҳар аҳолиси, кейинчалик қишлоқларда ҳам эркаклар орасида қишда фабрикаларда тайёрланган пальто ва плашларни кийиш, бошга эса телпақ кийиб, шарф ўраш оммавий расм бўла бошлади. Айнан мазкур даврдан бошлаб эркаклар орасида фабрикаларда ишлаб чиқарилган жунли жимферларни кийиш оммавийлашган. Қолаверса, махсус касб кийимлари-ишчилар, шифокорлар, ҳарбийлар, ўт ўчирувчилар, ички ишлар ходимлари, маиший хизмат ходимлари кийимлари каби янги турдаги кийимлар пайдо бўлди.

XX аср воҳа аҳолисининг анъанавий кийимлари тараққиётида улкан ўзгаришлар асри бўлиб, кўплаб миллий кийимлар кундалик ҳаётдан чиқиб кетди, уларнинг ўрнини янги бичим ва шаклдаги кийимлар эгаллади. Ўз навбатида, кийимлардаги трансформацион ҳолатлар ижтимоий-сиёсий жараёнлар, воҳанинг табиий-иқлимий шароити, ўзига хос турмуш тарзи ва этник хусусиятлари, хўжалик юритиш маданияти, савдо-сотиқ муносабатлари билан чамбарчас боғлиқ тарзда тараққий этиб борган. Қолаверса, воҳа аҳолиси анъанавий кийимлари трансформациясини ўрганишда кийимлар учга гуруҳга бўлиб тадқиқ этилди:

1) умумҳудудий, яъни воҳадаги ўтроқ аҳоли кийим-кечаклари;

2) этнобириктирувчи гуруҳда воҳага Даштиқилчоқ ўзбек уруғлари – қўнғирот, кенагаслар, хитойлар, найманлар, мўғуллар, жузлар, лақайлар, узлар, минжирлар, ёбулар, тоғчилар ва маҳаллий араблар, эронийлар, туркманлар, яхудийлар, лўлиларга хос кийимлар;

3) локал-ҳудудий гуруҳларга воҳанинг айрим маданий фарқларга эга бўлган ҳудудлари (Шаҳрисабз, Деҳқонобод, Қамаш, Косон, Касби, Чироқчи) кийимлари.

Миллий кийимлар билан боғлиқ урф-одат ва анъаналар халқнинг минг йиллар давомидаги ҳаётий тажрибалари асосида яратилган бўлиб, қадимдан маҳаллий, маънавий ва диний қараш асосида кийимларни бичиш, тикиш ва кийиш билан боғлиқ урф-одат ва удумлари шаклланган.

Воҳа ўзбеклари азалдан ўзининг шод-хуррамлик ёки қайғули кунларини биргаликда ўтказган ва ўзларининг ҳис-туйғулари, шодлик ва қайғуларини билдириш учун махсус кийимлар кийишган ва шу заминда никоҳ тўйида келин-куёвларнинг махсус киядиган маросим кийимлари, хатна тўйида тўй боланинг либослари, мотам ва аза маросимларида марҳумнинг яқинлари киядиган кийимлар мажмуи таркиб топган.

Олиб борилган илмий изланишлар натижасида маълум бўлдики, маросимлардаги анъанавий кийимлар ва матолар ҳимоя, чегара, покланиш, муқаддаслилик, бир ёш босқичидан ёки маълум ижтимоий даражадан бошқасига ўтишни аниқлашчи рамзий восита, қимматбаҳо ашё, совға, тўлов, «қурбонлик» каби вазифаларга эга бўлган.

Қашқадарё воҳаси ўзбек кийимларининг трансформациясида кўринадики, кийимлар шакли, бичими кўриниши, тикилиши, матолари ўзгаргани билан улардаги ранг танланиши, миллийлик, этник хусусиятлар ўз аҳамиятини бугунги кунгача йўқотмаган. Анъанавий кийимларда халқимизнинг дунёқараши, хўжалик юритиши анъаналари ва маиший турмуш тарзи ўз ифодасини топган бўлиб, келажакда моддий маданиятимизнинг улкан меросига айланса ажаб эмас. Умуман олганда, анъанавий миллий кийимлар трансформациясига оид тадқиқот якунида олиб борилган этнографик экспедициялар натижаларига асосланиб қуйидаги таклиф ва тавсияларни амалий аҳамиятга эга деб ҳисоблаш мумкин:

- Ўзбек миллий кийимлари тараққиёти ва кийимлар учун ишла-тиладиган матоларнинг эволюциясини кўрсатувчи анъанавий ва замонавий кийим-кечаклар ва матоларга оид фотоальбомлар, слайтлар тайёрлаш, мактабларда тарих дарсларида уларни намойиш қилиш, шунингдек, санъат ва ўлкашунослик музейларидаги коллекциялардан ҳам ушбу мақсадда фойдаланиш лозим. Қолаверса, интернет тизими орқали ўзбек миллий кийимларини кенг миқёсда дунё халқларига тарғиб-ташвиқ қилиш ишларини амалга ошириш зарур.

- Мустақилликдан сўнг миллий либосларга эътибор ошганлиги ва кўплаб янги кийимлар пайдо бўлаётганлиги боис дизайнер рассомлар, бичувчи ва тикувчилар ҳамкорлигида миллий бичимдаги кийимларнинг асл намуналари ва мукамаллашган замонавий бичимларнинг ўзаро уйғунлигида турли ёшларга мос кийимлар мажмуини такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир.

- Этнологлар, санъатшунослар, дизайнерлар ва турли касб эгалари иштирокида касбий кийимларнинг янги мажмуини яратиш керак. Ўқувчилар ва талабалар, магистрлар, аспирантлар учун қулай ва ўз навбатида, чиройли кийимлар туркумини ишлаб чиқмоқ лозим.

- Касб-ҳунар коллежларида миллий бичимдаги кийим-кечакларни эволюцияси ва трансформацияси жараёнларини ўргатишда замонавий дизайн билан уйғунликдаги миллий кийимлар моделини яратиш янада аҳамиятлидир.

- Этнологлар учун кийимлар ва кийим безаклари ўтмишда ва ҳозирги кунда халқларнинг ижтимоий тузулиши, маданий даражасини аниқлашда этнографик тадқиқотлар олиб бориш учун кўмак беради.

- Маросим кийимлари, айниқса, никоҳ тўйи тантаналарида кийиладиган кийимларга ҳам алоҳида эътибор қаратиш зарур. Ҳозирги кунда ўтказилаётган ўзбек никоҳ тўйларида келинлар Европа либоси (фата)да, куёв эса шарқ ҳукмдорларига хос шоҳона кийимда ёки айрим тўйларда келин паранжисимон юзи ёпиқ либосда, йигит эса 70-80-йиллар модасига мувофиқ костюм-шимда чиқмоқда. Бундай кийинишда маълум бир маъно-мантқиқ мужассамлашган деб айтиш қийин. Шу боис, кенг омма иштирокида келин-куёвларга хос кийимлар мажмуини яратиш устида иш олиб бориш зарур.

Хуллас, Қашқадарё воҳаси ўзбекларининг анъанавий кийимларидаги трансформацион жараёнларни илмий асосда ўрганиш ўзбек халқи моддий маданияти, маънавий ҳаёти ва турмуш тарзини тадқиқ этишда муҳим манбалардан бири бўлади ва ўз навбатида этнология фанидаги маълум бўшлиқни тўлдиради.

ФОЙДАЛАНГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов асарлари

1. **Каримов И.А.** Тарихий хотирасиз келажак йўқ / Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.: Ўзбекистон, 1999. 7-том. Б.

2. **Каримов И.А.** Қашқадарё воқасининг зумрад гавҳарлари / Биз танлаган йўл - демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. - Т.: Ўзбекистон, 2003. 11-том. - Б. 56-63.

II. Монография, брошюра ва тўпламлар

1. **Абдуллаев Т.А., Ҳасанова С.А.** Одежда узбеков (XIX - начало XX вв.). - Т.: Фан, 1978. - 115 с.

2. **Абдуллаев У.** Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар. - Т.: Янги аср авлоди, 2005. - 215 б.

3. **Абду-ур-Рауф Фитрат.** Рассказы индийского путешественника (Бухара как она есть). - Самарканд, 1913.

4. **Абрамзон С.М.** Киргизы и их этнографические историко-культурные связи. - Л.: Наука, 1971. - 403 с.

5. **Абу Али ибн Сина.** Канон врачебной науки. - Т. Изд-во Академии Наук УзССР, 1954. - 550 с.

6. **Абу Райҳон Беруний.** Минералогия. - М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1963. - 518 с.

7. **Авесто.** Тарихий-адабий ёдгорлик. / Асқар Маҳкам таржимаси. - Т., 2001. - 338 б.

8. **Авесто.** Яшт китоби. (М. Исоқов тарж.). - Т.: Шарқ, 2001. - 128 б.

9. **Агзамова Г.А.** Сўнги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарларида ҳунармандчилик ва савдо. - Т.: Ўзбекистон, 2000. - 53 б.

10. **Азизова Н.К.** Ювелирные изделия Узбекистана. - Т., 1968. - 20 с.

11. **Алишер Навоий.** Наводируш-шабоб. - Т., 1963. 2-том. - 426 б.

12. **Алмеев Д.Е.** Бухоро заргарлик санъати / Бухоро маданий мероси тарихидан. - Бухоро, 1995. - Б. 75-76.

13. **Альбаум Л.И.** Балалык-тепе. К истории и материальной культуры и искусства Тохаристана. - Т.: Фан, 1960. - 228 с.

14. **Альбаум Л.И.** Живопись Афрасиаба. - Т.: Фан, 1975. - 112 с.

15. **Антипина К.И.** Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. - Фрунзе: Изд. Акад. наук КиргССР, 1962. - 288 с.

16. **Асқаров А.А.** Сополлитепа. - Т.: Фан, 1973. - 140 с.

17. Асомиддинова М. Кийим-кечак номлари. - Т.: Фан, 1981. - 114б.
18. Ахунбабаева.Н. Каменные украшения из Фархадстроя / Культура Среднего Востока. Изобразительное и прикладное искусство. - Т., 1990. – С. 28-35.
19. Аширов А. «Авесто»дан мерос маросимлар. - Т.: Мерос, 2001. - 31 б.
20. Аширов А. Анъанавий дунёқарашда ранглар рамзи / Фаргона водийси этнографияси ва этник тарихининг долзарб муаммолари. - Наманган, 2003. -Б. 14-17.
21. Ашрафи М.М. Персидско-таджикская поэзия в миниатюрах XIV - XVII вв. - Душанбе, 1974.
22. Бекчурин И. Шахрисабзские владения по рассказам Джурабека и Бабабека / Материалы для статистики Туркистанского края. Вып. . - СПб., 1873.
23. Беленицкий А.М. Монументальное искусство Пенжикента. Живопись Скульптура. - М.: Искусство, 1973. – 67 с.
24. Бентович И.В. Находка на горе Муг // Материалы института Археологии. 1958. № 66. - С. 363-378.
25. Бернштам А.Н. Кенкольский могильник. - Л., 1940. - 35 с.
26. Бёрнс А. Путешествие в Бухару. - М., 1848-1849. Ч. III.
27. Бикжанова И.А. Ювелирное искусство / Народное декоративное искусство советского Узбекистана. - М., 1955. - С. 152-164.
28. Бикжанова М. Одежда узбеков Ташкента XIX – начала XX в. / Костюмы народов Средней Азии. – М.: Наука, 1979. - С. 133-151.
29. Бикжанова М.А. Мурсак - старинная верхняя одежда узбеков г. Ташкента / Памяти М.С. Андреева. Труды ИИАЭ АН ТаджССР. - Сталинабад, 1960. Т. СХХ. - С. 47-53.
30. Бичурин Н.Я. (Иакинф) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. - Т.2. - М.-Л.: АН СССР, 1950. - 312 с.
31. Бабоева Н., Бахтоваршоева Л. Саван / Костюм народов Средней Азии. - М., 1979. - С. 127-133.
32. Бобринский А.А. Горы верховьев Пянджа. (Ваханцы и ишкашимцы). - М., 1908. VIII. - 150 с.
33. Борозна Н.Г. Особенности комплексов ювелирных украшений населения некоторых районов Узбекистана / Итоги полевых работ Института этнографии в 1970 г. - М, 1971.
34. Борозна Н.Г. Материальная культура узбеков Бабатага и долины Кофирнигана / Материальная культура Средней Азии и Казахстана. - М., 1974.

35. Борозна Н.Г. Некоторые материалы об амулетах-украшениях населения Средней Азии / Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. - М., 1975. - С. 281-297.

36. Бўриев О., Шоймардонов И., Насриддинов Қ. Ўзбек оиласи тарихи. - Т.: Ўқитувчи, 1995. - 128 б.

37. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии (Из Тегерана через Туркменскую пустыню по восточному берегу Каспийского моря в Хиву, Бухару и Самарканд. - М., 1867.

38. Вамбери Қ. Бухоро ёҳуд Мовароуннаҳр тарихи. - Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. - 96 б.

39. Васильева Г.П. «Туркмены» похурли // Среднеазиатский этнографический сборник. 1954. Вып 1. - С. 163-165.

40. Васильева Г.П. Магические функции детских украшений у туркмен / Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. - М., 1986. - С. 182-196.

41. Васильева Г.П. Этнотерриториальные комплексы туркменских женских и девичьих украшений // Среднеазиатский этнографический сборник. - М., 2001. Вып. IV. - С. 97-116.

42. Винокурова М.Л. Ткани из замка на горе Муг // ИООН. - Сталинабад: Изд. АН Тадж ССР, 1957. - С. 17-32.

43. Горелик М.В. Среднеазиатский мужской костюм на миниатюрах XV-XIX вв. / Костюм народов Средней Азии - М.: Наука, 1979. - С. 49-79.

44. Гребенкин А.Д. Узбеки / Русский Туркестан. - М., 1972.

45. Губаева С.С. Путь в зазеркалье (Похоронно-поминальный ритуал в обрядах жизненного цикла) / Среднеазиатский этнографический сборник. - М., 2001. Вып. 4. - С. 164-175.

46. Добжанский В.Н. Наборные пояса кочевников Азии. - Новосибирск: Изд-во Новосибирского Ун-та, 1990. - 164 с.

47. Древние обряды и культы народов Средней Азии. - М.: Наука, 1986. - 206 с.

48. Ершов Н.Н, Широкова З.А. Альбом одежды таджиков. - Душанбе, 1969. -35 с.

49. Есбергенов Х. Атамуротов Т. Традиции и их преобразования в городском быту каракалпаков. - Нукус: Каракалпакстан, 1975. - 112 с.

50. Есбергенов Х.Е. Ритуальная одежда каракалпачек – кок-койлек // Вестник Каракалпакского отд. АН Уз. - 2002. - № 3. - С. 66-67.

51. Жабборов И.М. Узбек халқи этнографияси. - Т.: Ўқитувчи, 1994. - 312 б.

52. **Жумаев Қ.** XIX – XX аср бошлари Бухоро ипак каштачилиги / Бухоро маданий мероси тарихидан материаллар. - Бухоро, 1995. - Б. 37-59.

53. **Жўраев М.** Сеҳрли рақамлар сири-Т.:Ўзбекистон, 1990. - 111 б.

54. **Задыхина К.Л., Сазонова М.В.** Мужская одежда узбеков Хорезма конца XIX - начала XX в. / Костюм народов Средней Азии. - М.: Наука, 1979. -С. 151-168.

55. **Зайнад-дин Васийниддий Васифи.** Бада ал вакаи: Критический текст (Введение и указатели А.К. Болдырева). - М., 1961. Т. 2. - С. 1128-1129.

56. **Захарова И.В., Ходжаева О.Д.** Казахская национальная одежда XIX - начала XX в. - Алма-Ата: Наука, 1963. - 168 с.

57. **Зияев Ҳ.** Ўрта Осиё ва Россия муносабатлари тарихи. Тарихнинг очилмаган саҳифалар. - Т.: Шарқ, 2003. – 190 б.

58. **Зуннунова Г.К.** К истории узбекской национальной одежды (развитие и трансформации женской одежды г. Ташкенте в XX веке) / Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. - Т., 1999. - Б. 95-105.

59. **Зуннунова Г.** Маҳаллада яшовчи ўзбекларнинг анъанавий ва замонавий кийимлари / Тошкент маҳаллалари: анъаналар ва замонавийлик. - Т., 2002. – Б.86-104.

60. **Исмаилов Х.** Традиционная одежда арабов Кашкадарьинской обл. / Костюм народов Средней Азии. - М.: Наука, 1979. - С. 228-239.

61. **Исмоилов Ҳ.** Анъанавий ўзбек кийимлари (XIX аср охири - XX аср боши). - Т.: Фан, 1979. – 53 б.

62. **Кабанов С.К.** Две терракота из долины Кашкадарьи/ ИМКУ. 1962. Вып. 3. - С. 54-55.

63. **Кармышева Б.Х.** Ткачество и прядение у народов южных районов Таджикистана и Узбекистана (XIX – начало XX в.) / Проблемы типологии и этнографии. - М., 1979. - С. 258

64. **Кармышева Б.Х.** К вопросу об украшениях из птичьих перьев у народов Средней Азии и Казахстана / Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. – Нукус, 1989. - С. 27-40.

65. **Киреева Е.В.** История костюма: Европейский костюм от античности до XX в. - М.: Просвещение, 1976. - 174 с.

66. **Кононов А.Н.** Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник 1975. - М., 1978. – С. 171-178.

67. Костюм народов Средней Азии. – М.: Наука, 1979. – 240 с.

68. Левин-Дорш А., Кунов Г. Первобытная техника. - М.: Гос. изд-во, 1925. - 464 с.
69. Лобачева Н.П. Среднеазиатский костюм раннесредневековой эпохи (по данным стенных росписей) / Костюм народов средней Азии. - М.: Наука. 1979. - С. 18-48.
70. Лобачева Н.П. О некоторых чертах региональной общности в традиционном костюме народов Средней Азии и Казахстана / Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1989. - С. 5-38.
71. Лобачева Н.П. Каракалпакские головные накидки / Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1989. - С. 169-181.
72. Лобачева Н.О. Народная одежда как источник по этногенезу: К вопросу этнических связей народов Средней Азии и Казахстана / Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1991. Вып. 3. Этнография. - С. 82-95.
73. Лобачева Н.П. Особенности костюма народов среднеазиатско-казахстанского региона // Среднеазиатский этнографический сборник. - М., 2001. Вып. IV. - С. 69-95.
74. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. - СПб., 1911. Т 1.
75. Люшкевич Ф.Д. Одежда этнических групп населения Бухарского оазиса и прилегающих к нему районов. Первая половина XX века. (Опыт сравнительной характеристики) / Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1989. - С. 107-139.
76. Люшкевич Ф.Д. Одежда таджикского населения Бухарского оазиса в первой половине XX века // Сб. МАЭ. 1978. Т. XXXIV. - Л., 1978. - С. 123-144, 130-131.
77. Малов С.Е. Памятники древней тюркской письменности. - Л.: Изд-во Акад. Наук. СССР, 1951. - 452 с.
78. Майтдинова Г.М. Отражение в женских костюмах Тохаристана и Согда культурных взаимосвязей раннего средневековья // История материальной культуры Узбекистана. - Т., 1987. - № 21. - С. 129.
79. Майтдинова Г.М. О трансформации головного убора у древних кочевников (к истории одежды раннего средневековья) / Культура Среднего Востока. Изобразительное и прикладное искусство. - Т., 1990. - С. 127-134.
80. Майтдинова Г. Костюм раннесредневекового Тохаристана: история и связи. - Душанбе: Дониш, 1992. - 272 с.

81. **Майтдинова Г.** Раннесредневековые ткани Средней Азии. – Душанбе: Дониш, 1996. – 138 с.
82. **Матбабаев Б.Х., Майтдинова Г.М.,** Ткани и одежда из Мунчактепа / Археология и художественная культура Центральной Азии. - Т., 1995. Часть 2. - С. 40-41.
83. **Матбобоев Б.** Қадимги Фарғона аҳолисининг кийим-бошлари тарихига доир (археологик материаллар асосида) / Ўзбекистон этнологияси янги қадамлар ва ёндашувлар. - Т., 2004. - Б. 130-133.
84. **Махкамова С.М.** Узбекские абровые ткани. - Т.: Госуд. изд. худож. лит. УзССР, 1963. - 55 с.
85. **Махкамова С.М.** Беқасам. - Т.: Фан, 1971. - 44 б.
86. **Морозова А.С.** Туркменская одежда второй половины XIX - начало XX в. // СЭС, III. 1971.
87. **Морозова А.С.** Традиционная народная одежда туркмен / Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1989. - С. 39-89.
88. **Морозова А.С.** Каракалпакский женский шлемообразный головной убор «саукале» // Труды ТашГУ. - Т., 1963. Вып. 2000. - С. 134-138.
89. **Махова Е.И.** Некоторые элементы киргизского национально-го костюма // Костюм народов Средней Азии. - М., 1979. - С. 205-211.
90. **Кошғарий Маҳмуд.** Девону луғотит турк. - Т.: Фан, 1963. Т. 3. - 460 б.
91. **Мейендорф Е.К.** Путешествие из Оренбурга в Бухару. - М., 1875.
92. **Мешкерис В.А.** Женские чалмообразные головные уборы на кушанских статуэтках Согда / Костюм народов Средней Азии. - М.: Наука, 1986. - С. 13-18.
93. **Мукминова Р.Г.** Очерки по истории ремесла в Самарканде и Бухаре в XIX в. - Т.: Фан, 1976. - 234 с.
94. **Мукминова Р.Г.** Костюм народов Средней Азии по письменным источникам XVI в. / Костюм народов Средней Азии. - М.: 1979. - С. 70-76.
95. **Наливкин В., Наливкина М.** Очерки быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. – Казань: Университет, 1886. - 203 с.
96. **Наршахий Абу Бакр Муҳаммад ибн Жафар.** Бухоро тарихи. – Т.: Фан, 1966. - 120 б.
97. **Насриддинов Қ.** Ўзбек дафн ва таъзия маросимлари. - Т.: Мерос, 1996. - 143 б.
98. **Небольсин П.** Очерки торговли России со странами Средней Азии. - СПб., 1856.

99. **Немцева Н.Б.** К истории тканей и одежды населения Средней Азии / Из истории искусства великого города. - Т.: Изд-во лит. искусства, 1972. - 333 с.

100. **Нозилов Д.А.** Ўрта Осиё дизайни тарихидан. - Т.: Ўзбекистон, 1998. - 127 б.

101. **Пален К.К.** Отчет по ревизии Туркестанского края, проведенный по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К.К. Паленом - СПб., 1909 – 1910 гг. Ч.2.

102. **Петровский Н.Ф.** О шелководстве и шелкомотании в Средней Азии / Отчёт Министерству финансов агента в Туркестанском генерал-губернаторстве. - М., 1873. - С. 83-106.

103. **Пещерева Е.М.** О ремесленных организациях Средней Азии в конце XIX - начале XX вв. // Краткие сообщения Института этнографии. - М., 1960. Вып. 33. - С. 39-46.

104. **Писарчик А.К.** Тесьма / Народно-декоративное искусство Советского Узбекистана. - Т., 1954. - С. 169-176.

105. **Писарчик А.К.** Материалы к истории одежды таджиков Нурата. Старинные женские платья и головные уборы / Костюм народов Средней Азии. - М., 1979. - С. 113-122.

106. **Попе Н.А.** Монгольский словарь «Мукаддиматул ал-адаб». - М., 1936. Т. I, II.

107. **Потапов Л.П.** Одежда алтайцев. - М., 1965.

108. **Пугаченкова Г.А.** К истории костюма Средней Азии и Ирана XV - первой половины XVI в. по данным миниатюр. // Труды САГУ. 1956. Вып. 81. - С. 85-119.

109. **Рассудова Р.Я.** К истории одежды оседлого населения Ферганского, Ташкентского и Зерафшанского регионов // Сборник музея антропологии и этнографии. XXXIV. - Ленинград, 1978. - С. 154-174.

110. **Рассудова Р.Я.** Сравнительная характеристика мужской одежды населения Ферганско-Ташкентского региона (XIX - XX вв.) / Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1979.

111. **Рахимова З.И.** Среднеазиатский костюм на миниатюрах Мавераннахра XVI-XVII вв. / Культура Среднего Востока. Изобразительное и прикладное искусство. - Т., 1990. - С. 135-151.

112. **Рузиева М.** Посмертная и траурная одежда узбеков г. Ташкента / Костюм народов средней Азии. - М., 1970. - С. 169-174.

113. **Русийкина С.П.** Народная одежда таджиков Гармской области Таджикской ССР // Среднеазиатский этнографический сборник. Вып. II. Т. XLVII. - М., 1959. - С. 132-214.

114. Сазонова М.В, Морозова А.С, Лейкина С.М. Одежда народов Средней Азии и Казахстана в коллекциях государственного музея этнографии народов СССР // Материалы к историко-этнографическому атласу Средней Азии и Казахстана. - М.-Л., 1961. Новая серия. Т. XLVIII. – С. 86-93.

115. Сазонова М.В. Украшение узбеков Хорезма / Традиционная культура народов Передней и Средней Азии. - Л., 1970. - С. 119-142.

116. Сазонова М.В. Женский костюм - узбеков Хорезма / Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1989. - С. 90-106.

117. Саттаров М. Ўзбек халқ удумлари. - Т.: Фан. 1999. - 84 б.

118. Симонова В.С. Головной убор узбечек (кунгираток «сала» или «бош») // Материалы 11-го совещания археологов и этнографов Средней Азии. - М.-Л., 1959. - С. 249-256.

119. Содиқова Н. XIX-XX асрларда ўзбек миллий кийимлари. - Т.: Шарқ, 2001. - 42 б.

120. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. - Самарканд-Ташкент: Фан, 2000. – 342 с.

121. Сулаймонов Р. Нахшаб - унутилган тамаддун сирлари. - Т: Маънавият, 2004. - 46 б.

122. Сухарева О.А. Древние черты в головных уборах народов Средней Азии // Среднеазиатский этнографический сборник. - М., 1954. - С. 299-353.

123. Сухарева О.А. Художественные ткани // Народное декоративное искусство Советского Узбекистана. – Т.: Текстиль, 1954. - С. 13–37.

124. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. - Т., 1958.

125. Сухарева О.А. Вопросы изучения костюма Средней Азии / Костюм народов Средней Азии. - М.: Наука, 1979. - С. 8.

126. Сухарева О.А. Опыт анализа кроев традиционной «туникообразной» среднеазиатской одежды в плане их истории и эволюции / Костюм народов Средней Азии. - М.: Наука, 1979. - С. 77-102.

127. Сухарева О.А. История среднеазиатского костюма Самарканд (2-я половина XIX - начало XX в.). - М.: Наука, 1982.

128. Сухарева О.А. История среднеазиатского костюма. - М.: Наука, 1982. - 141 с.

129. Сычев Л.П., Сычев В.Л. Китайский костюм. Символика, история, трактовка в литературе и искусстве. - М., 1975.

130. Смашко (Томина) Т.Н. Ткани домашнего производства в одежде туркмен Северо-Западного Хорезма в конце XIX - начале XX в. // Новое в этнографических и антропологических исследованиях Института этнографии в 1972. - М., 1974. Ч. I.
131. Смашко (Томина) Т.Н. Ткани в одежде киргизов (вторая половина XIX - начало XX в.) / Костюм народов Средней Азии. - М., 1979. - С. 211-228.
132. Тиль Э. История костюма. - М., 1971.
133. Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. - М.: Наука, 1989. - 255 с.
134. Томина Т.Н. Ткани в одежде кочевых и полукочевых народов Средней Азии // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. - М., 1989. - С. 228-252.
135. Турсуналиев К. Все цвета радуги: (Тюбетейки и головные уборы узбеков XIX - XX вв.). - Т.: Фан, 1991. - 112 с.
136. Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана. - Т.: Изд. лит-ры и искусства, 1988.
137. Фахретдинова Д.А. Декоративно-прикладное искусство Узбекистана. - Т.: Изд. лит-ры и искусства, 1972. - 162 с.
138. Фахретдинова Д.А. Ўзбек заргарлиги / Маъданга битилган кўшиқ. - Т., 1986.
139. Хорошхин А.П. Сборник статей касающихся до Туркестанского края. - СПб., 1876.
140. Ҳасанбоева Г.К., Чурсина В.А. Костюм тарихи. - Т.: Ўзбекистон, 2002. - 320 б.
141. Чвырь Л.А. Опыт классификации ювелирных украшений. (Проблема типологии на примере таджикских серег) / Костюм народов Средней Азии. - М.: Наука, 1979. - С. 103-112.
142. Шаниязов К. Узбеки карлуки. - Т.: Фан, 1964. - 195 с.
143. Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. - Т.: Фан, 1974. - 342 с.
144. Шаниязов К.Ш. Исмаилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков конца XIX - начала XX в. - Т.: Фан, 1981.
145. Шаҳрисабз минг йиллар мероси / Масъул муҳаррир: Ҳ.Кароматов. - Т.: Шарқ, 2002. - 228 б.
146. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. - Т.: Шарқ, 2001. - 464 б.
147. Широкова З.А. Традиционный костюм жениха у горных таджиков / Костюм народов Средней Азии. - М.: Наука, 1979. - С. 123-127.

148. Широкова З.А. Мужские тубетейки Куляба / Этнография Таджикистана. - Душанбе, 1985. – С. 44-48.

149. Ўзбекистон санъати (1991 - 2001 йиллар). - Т.: Шарқ. 2001.

III. Журнал мақолалари

150. Абдиев М. Самарқанд дўппичилиги терминлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1996. - № 4. – Б. 58-60.

151. Абдиев М. Кўнчилик терминологияси хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти. - 2002. - № 5. – Б. 79-82.

152. Абдуллаев У. Отражение межэтнических связей в материальной культуре народов Ферганской долины в конце XIX - начале XX в. // Ўзбекистон тарихи. – 1999. - № 4. - Б. 62-69.

153. Абдуразаков А.А. XIX асрнинг охири XX аср бошларида ўзбек Хотин-қизларининг чеварлик касб-ҳунари // Общественные науки в Узбекистане. - 1998. - № 1. – Б. 78-79.

154. Ахроров И. Тақинчоқлар таърифи // Саодат. – 1997. - № 3. - Б. 27.

155. Бинафша Нодир. Сурхандарёлик кўнғирот аёлларининг миллий либослари // Санъат. - 2002. - № 3. - Б. 27-30 .

156. Богословская И. Дотронувшись до нити золотой // Санъат. - 2001. - № 2.

157. Борозна Н.Г. Виды женских ювелирных украшений у народов Средней Азии и Казахстана // СЭ. – 1974. - № 1. - С. 32-44.

158. Ботирқулов Т. Фақат қулоққа эмас // Фан ва турмуш. - 1995. - № 2. – Б. 16-17.

159. Бўриев О. Чилла нима // Саодат. - 1993. - № 12. - Б. 24-25.

160. Гаврилов МФ. Ткацкое искусство узбекской женщины с. Милябад // Народное хозяйство Средней Азии. - 1927. - № 1-2.

161. Григорьев В.Г. Тус тўппи. К истории народного узора Востока // Искусство. - 1937. - № 7. - С. 121-124.

162. Горелик М.В. Ближневосточная миниатюра XII - XIII вв. как этнографический источник. (Опыт изучения мужского костюма) // Советская этнография. - 1972. - № 2. - С. 37-49.

163. Гюль Э. Ювелирное искусство Хорезма // San'at. - 2002. - № 2. – Б. 12-15.

164. Гюль Э. Жойнамоздаги рамзлар // San'at. - 2001. - № 3. – Б. 13-16.

165. Жумаев К. Традиционная Бухарская одежда конца XIX - начала XX века // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – 2002. - № 5. - Б. 36-38.

166. Зуннунова Г.К. Из истории узбекских традиций (знаковая роль предметов материальной культуры) // Ўзбекистон тарихи. – 2000. - № 3. - С. 72-79.

167. **Исмаилов Х.** Головные уборы узбечек конца XIX – начала XX века // *Общественные науки в Узбекистане.* - 1977. - № 6. - С. 50-54.
168. **Исмаилов Х.** Ой юзлар зиндони эди // *Фан ва турмуш.* - 1979. - № 1. - Б. 18-19.
169. **Исҳоқов М.** «Паранжи» сўзининг этимологияси // *Ўзбек тили ва адабиёти.* - 2000. - № 2. - Б. 31.
170. **Лобачева Н.П.** Почему мусульманки носили паранджу / *Наука и религия.* - 1970. - № 12. - С. 28-31.
171. **Майтдинова Г.М.** К истории одежды населения Средней Азии // *Общественные науки в Узбекистане.* - 1986. - № 10. - С. 56-60.
172. **Матбобоев Б., Абилов Ш., Майтдинова Г.** Ажодларимиз либоси // *Фан ва турмуш.* - 1991. - № 4. - Б. 18-19.
173. **Мукминова Р.Г.** К характеристике самаркандских тканей конца XV - XVI вв. // *Общественные науки в Узбекистане.* - 1970. - № 9. - С. 100-102.
174. **Муродова Д.** Бошингиз омон бўлса // *Саодат.* - 2001. - № 5. - Б. 28-29.
175. **Муқаддима Ашрафий.** Ўрта Осиёда ўрта асрлардаги либослар: тараққиёт босқичлари (VII-XVII асрлар) // *San'at.* - 2001. - № 3. - Б. 17-19.
176. **Олимжонова О.** Ўзбекистон дўпписи // *San'at* - 1991. - № 12. - Б. 29.
177. **Пайзиёва М.** Ўзбекларнинг мотам маросими хусусиятлари // *O'zbekiston tarixi.* - 2005. - № 2. - Б. 64-72.
178. **Пардаева И.** Заргарлик терминларининг мавзуий таснифи // *Ўзбек тили ва адабиёти.* - 2002. - № 5. - Б. 75-77.
179. **Пугаченкова Г.А.** К истории «паранжи» // *Советская этнография.* - 1952. - № 3. - С. 191-195.
180. **Рахимов Р.Р.** «Завеса тайны» (о традиционном женском затворничестве в Средней Азии) // *Этнографическое обозрение.* - 2005. - № 3. - С. 4-19.
181. **Содиқова Н.** Ўзбеклар кийими // *Нафосат.* - 1993. - № 7-8. - Б. 16.
182. **Содиқова Н.** Либослар тарихдан сўзлайди // *Саодат.* - 2004. - № 6. - Б. 28-29.
183. **Султонмурод Олим.** Дўппи // *Ўзбекистон овози.* 1997, 5 июн.
184. **Сухарева О.А.** К истории костюма населения Самарканда // *Бюллетень АН УзССР.* - 1945. - № 11-12.
185. **Сычев В.Л.** Из истории плечевой одежды народов Центральной и Восточной Азии // *СЭ.* - 1977. - № 3. - С. 32-45.

186. Торениязова Г. Головные уборы каракалпаков // Санъат. - 2001. - № 4. - Б. 22-23.
187. Турежанова А. Қуш тасвири туморлар // Фан ва турмуш. - 2001. - № 2. - Б. 21-22.
188. Турсунов С.Н., Турсунов Н.Н. XIX аср охири - XX аср бошларида Жанубий Сурхон воҳаси аҳолисининг миллий либослари // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. - 2003. - № 4. - Б. 57-60.
189. Тўйчиев У. Бошга кийиб юриладиган китоб // Саодат. - 1992. - № 11. - Б. 24-25.
190. Широкова З.А. Детская одежда таджиков и связанные с ней обряды // Этнографическое обозрение. - 2002. - № 4. - С. 83-88.
191. Шомуҳиддинова Л., Чурсина В., Комилова Х. Либослар тараққиёт тарихи // San'at. - 2002. - № 3. - Б. 39-42.
192. Юлдашева Г.К. Нурота аёлларининг анъанавий тақинчоқлари. XIX аср охири - XX аср бошлари // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. - 1995. - № 9. - Б. 82-85.
193. Юнусова С. Миллий либос ва миллий қиёфа // Мулоқот. - 2000. - № 4. - Б. 31-33.
194. Ёроқов М.Б. Каштадўзлик ва тўқимачилик ҳунарларига оид атамалар // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1996. - № 6. - Б. 47-49.
195. Ёроқов М.Б. XIX асрнинг охири - XX асрнинг бошларида ўзбек хотин-қизларининг чеварлик касб ҳунари // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. - 1998. - № 1. - Б. 78.
196. Қуронбоева Н. «Белбоғ ечар» маросими фольклори // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1997. - № 5. - Б. 41-44.
197. Ҳамидова М. Ўзбегимнинг каштаси-ю зардўзи // Фан ва турмуш. - 2000. - № 5. - Б. 24-25.
198. Ҳасанова С., Саидхонова С. Тўн // Фан ва турмуш. - 1995. - № 3. - Б. 25-26.
199. Фуломова Н. Ўзбек миллий кўйлаги тарихи // Халқ таълими. - 2001. - № 2. - Б. 52-53.
- IV. Диссертация ва авторефератлар**
1. Бережнова М.Л. Ткани и производство одежды из них у русских Юга Западно-Сибирской равнины последней трети XIX - 30-х годов XX века: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. - Омск, 1997. - 13 с.
2. Кубаков К. Этнический состав сельского населения верхней Кашкадарьи в конце XIX - начале XX вв. (Историко-этнографическое исследование): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. - Т., 1973.
3. Рахманов Ф.Ш. Обычай и обряды населения Кашкадарьинского оазиса, связанные с земледелием (конец XIX - начало XX

вв.): Автореф. дисс. ... кан. ист. наук. - Т., 2002. - 25 с.

4. **Смирнова Е.Ю.** Одежда татарского населения среднего Тоболо-Иртышского междуречья в конце XIX - первой трети XX в.: Автореф. дисс. ... кан. ист. наук. - Омск, 1998. - 13 с.

5. **Тўхтаев А.Қ.** Ўзбекистонда миллий ҳунармандчилик ва уни «социалистик» асосда саноатлаштиришнинг ижтимоий оқибатлари (1917-1941 йиллар): Тар. фан. ном. дисс. ... автореф. - Т., 2001. - 29 б.

6. **Юлдашева Г.К.** Традиционная одежда и украшения женщин Нуратинской долины (конец XIX - начало XX вв.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. - Т., 1995. - 22 с.

V. Чет эл адабиётлари

1. **Ashirov A.** On the problem of initiation and cyclical in Uzbek family ceremonies in the 20th century//XXth Century in the history of Central Asia. - Tashkent 2004. P.61-63.

2. **Budge W.E.A.** Amulets and Talismans. - NY. 1968. - P. 52.

3. **Dalton M.** The treasure of the Oxus With other examples of early oriental metalwork Ed. 3. L. 1964.

4. **Eversmann E.** Reisivon: Orenburg nach Buchara. - Berlin, 1823. - P.75.

5. **Ghrishman R.** Chionites-Hephtalites, Le Caire, 1948. - P. 129.

6. **Robinson B.W.** Persian Drawings from the 14-through the 19-th cc. - New York, 1965. - P. 14.

7. **Leloir M.** Dictionnaire du costume et de ses accessories. P., 1961.

8. **Harrold R.** Folk costumes of the world in colour. Blandsfordpress, 1978.

9. **Szyller E.** Historyczny rozwój form odiezy. W., 1972.

10. **Thiel E.** Geschichte des Kostums. B., 1973.

11. **The Arts of Book in Central Asia.** UNESCO/ London 1979.

РЕЗЮМЕ

Ушбу монография анъанавий моддий маданиятнинг ўзига хос ажралмас қисми бўлган миллий кийимларнинг анъанавий ва замонавий тарихига бағишланган. Китобда ўзбек миллий кийимларнинг тарихий тараққиёти, макон ва замонда содир бўлган ўзгаришлар натижасида кийимларнинг тикилиши, кийилишидаги янги элементлар ва миллий кийимларнинг маҳаллий хусусиятлари тарихий-этнографик материаллар ва илмий адабиётлар асосида ёритилган.

Китоб муаллифнинг анъанавий ўзбек миллий кийимларини ўрганиши борасида қатор йиллар мобайнида олиб борган илмий изланишлари натижаларини ўзида мужассамлаштирган бўлиб, унда илк бора Қашқадарё ўзбеклари анъанавий кийимларининг шаклланиши тарихи, анъанавий кийимлари мажмуи, маҳаллий усулда мато тайёрлашнинг анъанавий хусусиятлари комплекс тарзда тадқиқ қилинган ва бу борада кўплаб янги материаллар илк бора илмий истеъмол доирасига олиб кирилган.

Мазкур тарихий-этнографик асарда муаллиф томонидан илк бора XIX аср охири – XX асрда жамият ҳаётида содир бўлган тарихий жараёнлар, ижтимоий-сиёсий, маданий соҳаларда юз берган улкан ўзгаришлар ҳамда энгил саноат, хусусан, тўқимачилик ва тикувчилик саноатининг жадал ривожланиши ҳамда кишилар дидининг муттасил ўсиб бориши ва халқлар орасидаги этномаданий алоқаларнинг кучайишини миллий кийимлар тараққиётига таъсири ва кийим-боишлардаги трансформацион жараёнлар илмий асосли тарзда ёритиб берилган. Шунингдек, фабрика газламаларининг маҳаллий аҳоли орасида тарқалиши ва ундан кийим тайёрлаш усуллариининг тараққиётини ҳамда миллий ва замонавий кийим-кечакларнинг ўзаро уйғунлашуви кенг кўламдаги материаллар асосида кўрсатиб берилган.

Монографияда Қашқадарё воҳасига хос этномаданий муҳитда анъанавий кийим-кечак ва тақинчоқларнинг трансформацияси, ва уларнинг бичими, тикилишидаги ўзгаришларга сабаб бўлган турфа хил омиллар ва сабаблар илмий асосли тарзда ёритиб берилган. Шунингдек айнан мазкур воҳага хос махсус маросим кийимлари ва улар билан боғлиқ урф-одатлар ҳам илмий асосли тарзда таҳлил қилинган.

Китоб якунида ўрганилган мавзу юзасидан қатор назарий-методологик хулосалар берилиши билан бирга келгусида ўзбек миллий кийимларини этнологик нуқтаи назардан ўрганиши борасида олиб борилиши долзарб бўлган илмий тадқиқотлар юзасидан ҳам қатор таклифлар берилган.

РЕЗЮМЕ

книги С.Т. Давлатовой «Узбекская национальная одежда: традиционализм и современность (на примере одежд узбеков Кашкадарьинского оазиса в конце XIX-XX вв.)»

Эта монография посвящена традиционной и современной истории национальной одежды, которая является неотъемлемой частью традиционной материальной культуры узбекского народа. В книге на основе историко-этнографических материалов и научной литературы описана история развития узбекской одежды, новые элементы в пошиве и ношении одежд и местные особенности национальной одежды.

В книге также отражены результаты исследований автора по изучению традиционной узбекской одежды, которые были проведены им в течение нескольких лет. Комплексно изучены история формирования традиционной одежды Кашкадарьинских узбеков и традиционные особенности изготовления ткани местными способами и в этом отношении многие новые факты впервые были введены в научный оборот.

В данном историко-этнографическом исследовании автором в научном плане раскрыты исторические события, которые произошли в жизни общества в конце XIX – XX вв., большие изменения в общественно-политической, культурной сферах и ускоренное развитие легкой, в частности текстильной и швейной промышленности, а также постоянный рост потребности людей и усиление этнокультурных отношений между народами, и их влияние на развитие национальной одежды и трансформационные процессы в одежде. На основе изучения богатых фактов исследованы распространение фабричной ткани среди населения и модернизация изготовления одежды из неё и взаимное сочетание национальных и современных фасонов одежды.

Привлекательной стороной данной книги является то, что в этом исследовании в научном аспекте освещены трансформация национальной одежды и ювелирных украшений в этнокультурной среде Кашкадарьинского оазиса, различные факторы и причины, обусловившие изменение в кройке и пошиве одежды. А также анализированы характерные этому региону специальная ритуальная одежда и связанные с ней обычаи.

В заключении наряду с теоретико-методологическими выводами были даны ряд предложений по дальнейшему исследованию актуальных проблем истории узбекской национальной одежды в этнологическом аспекте.

RESUME

of Davlatova Saodat's book «The Uzbek national clothes: traditionalism and modernity (on the example of Uzbeks' clothes of Kashkadarya region in the end of the 19th and 20th centuries.)».

This monograph is dedicated the traditional and contemporary history of the national clothes, which is integral part of traditional material culture. In the book on the basis of historical ethnographical sources and scientific literature are covered the history of development of Uzbeks clothes, a new elements of in the sewing and local peculiarities of the national clothes.

In the book are embodied the results of researches of author on study of traditional Uzbek clothes, which were carried out by her in the during of few years. In first time were studied the history of formation traditional clothes of Uzbeks of Kashkadarya region and traditional peculiarities of production of fabrics by local methods and in this respect many new facts for the first time were introduced into of the scientific circle.

In this historical ethnographical research by author were covered historical events, which took place in the life of the society in the end of the 19th and 20th centuries, great changes in the socio-political, cultural spheres and rapid development of the light industry, in particular the textile and sewing industry, and the steady growth of the taste of peoples and intensification of ethnocultural relations between nations and their influence to the development of national clothes and the traditional processes in clothes. Also on the base of study of reach facts studied the dissemination of the industry fabrics among population and the modernization of the production of the clothes from them and mutual combination of national and modern fashions of clothes.

The attractive aspect of this book is in that research in scientific aspect covered the transformation of national clothes and jewelries in ethnocultural environment, which is typical for Kashkadarya region, different factors and reasons, caused the changes in the cutting-out and the sewing of clothes. Also analyzed typical for that region the special ritual clothes and related with it the traditions.

In conclusion beside with theoretical methodological conclusions were gave some proposals on the future study of topic problems of history of Uzbek national clothes in ethnological aspect.

МУНДАРИЖА

Кийим ҳам гўзалликдир	3
Кириш	5
I-БОБ. Ўзбек халқи анъанавий кийимларининг шаклланиш тарихи ва мато ишлаб чиқариш анъаналари	11
Ўзбек анъанавий кийимларини ўрганилиш тарихи	11
Ўзбек халқи анъанавий кийимларининг шаклланиш тарихидан	20
Энг қадимги кийимлар	21
Ўрта асрларда яшаган аجدодларимиз кийим-бошлари	23
Марказий Осиё хонликлари давридаги анъанавий кийим-кечаклар	30
Мато тайёрлашнинг анъанавий усуллари ва мато турлари	33
II-БОБ. Воҳа ўзбекларининг анъанавий кийимлари ва тақинчоқлари: Таснифи ва таҳлили	49
Воҳада эркаклар кийимларининг этник-маданий хусусиятлари	49
II. 2. Аёллар кийимларидаги локал ва этник фарқлар	69
II. 3. Анъанавий тақинчоқлар: шаклланиш босқичлари таснифи ва маҳаллий хусусиятлари	91
III БОБ. Воҳа ўзбеклари анъанавий кийимларининг шаклланиши	112
III. 1. Фабрика газламаларининг тарқалиши ва унинг анъанавий кийимлар трансформациясига таъсири	112
III. 2. Воҳанинг этник-маданий муҳитида анъанавий кийим-кечак ва тақинчоқларнинг трансформацияси	124
III. 3. Маросим кийимлари ва улар билан боғлиқ анъана ҳамда урф-одатлар	139
Хулоса	154
Резюме	177

Илмий-услубий нашр

САОДАТ ДАВЛАТОВА

**ҚАШҚАДАРЁ МИЛЛИЙ КИЙИМЛАРИ:
анъанавийлик ва замонавийлик**

Муҳаррир	Н.АБДУРАҲМОНОВА
Техник муҳаррир	Е. ДЕМЧЕНКО
Мусаҳҳиҳ	Н.МИНАҲМЕДОВА
Компютерда саҳифаловчи	Р. ЕСАУЛЕНКО

ИБ № 41135

**Босишга рухсат этилди 8.08.2006 йил. Бичими 84x108 1/32.
Босма тобоғи 5,625. Шартли босма тобоғи 9,45. Адади 1000.
Буюртма № 178. Баҳоси келишилган нархда.**

**«Янги аср авлоди» нашрий-матбаа марказида тайёрланди.
«Ёшлар матбуоти» босмаҳонасида босилди.
700113. Тошкент. Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.**